

ВЕРЕСЕНЬ-
ЖОВТЕНЬ
2016
№ 5 (131)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острянок

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболев

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 3 від 28 вересня 2016 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

- Метельський А.** До питання про формування адміністративно-територіальних центрів Смоленської землі XII - XIII ст. на Посожжі. 3
- Келембет С.** Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь південної Сіверщини. 13
- Тимів І.** Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. 35

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Коваленко О.** Садиба родини Хижнякових у селі Кезі за спогадами Марії Чорносвитової. 50

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Рига Д.** Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки XX століття. 60

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Мицик Ю., Тарасенко І.** З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII– XVIII ст) (частина 4). 67
- Листи гетьмана Івана Мазепи, написані у 1708 р. до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського (переклад-реконструкція із старопольської та латини В. Пилипенка). 90
- Листи гетьмана І. Мазепи до державних діячів Речі Посполитої (1703-1708 рр.) (переклад зі старопольської та латини Ю. Мицика та О. Циганок) 94

РОЗВІДКИ

- Колєватов О.** Організація Слобідсько-Українських військових поселень у 1817 р. 103
- Ситий І.** З історії земських установ Чернігівщини. 110
- Пиріг П., Конопля Ю.** Про соціально-економічне становище Остерщини 1920-1921 рр. 115
- Тимошик М.** Відгомін харківського процесу над СВУ в Чернігівській глибинці: сторінками судової справи 1938 року над учасниками «антирадянської української націоналістичної контрреволюційної повстанської організації» в селі Данина Лосинівського району. 123
- Міщанин В.** Листи із сорок першого (фронтові трикутники опішненського гончаря Івана Сердюка до своєї сім'ї). 144
- Касян Л.** Фотоальбом як скарбниця пам'яті та засіб презентації інформації. 150

ЮВІЛЕЇ

- Половець В.** Федір Андрійович Лизогуб (1851 – 1928) (до 165-річчя з дня народження). 156
- Боровик М.** Основні напрямки наукової роботи в Чернігівському державному педагогічному інституті (1954-1998 рр.) 161

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Студьонова Л. Котельницький Н.А.** Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине : историко-биографический очерк. – М., 2015. – 124 с. 174
- Некролог. Гагін Віктор Іванович.** 177

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(470.33).11/12«+342.26(470.33) (091).11/12»

Андрій Метельський

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ СМОЛЕНСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII – XIII ст. НА ПОСОЖЖІ

Головні висновки статті є наступними: формування адміністративно-територіальних центрів Смоленської волості на кривицьких землях Посожжя почалося в XI ст. Воно було пов'язано з її внутрішнім розвитком. Після захоплення Смоленськом у результаті походів Ростислава Мстиславича 1127 р. і 1142 р. у Чернігівського князівства північних земель радимичів, на основі колишніх чернігівських адміністративних центрів формується мережа адміністративних центрів на Посожжі, у становленні яких значну роль зіграла цілеспрямована діяльність смоленського князівського двору. На Посожських землях Смоленського князівства залишається нелокалізованим згадуваний у літописі населений пункт Зарой.

Ключові слова: історична географія, Смоленська земля, Чернігівська земля, поселення міського типу, локалізація, урбанізація, Ростислав Мстиславич.

Історія Смоленської землі XII – XIII ст. привертає увагу істориків з початку XIX століття. За два століття світ побачили як фундаментальні роботи, так і численні дослідження, присвячені розробці окремих сюжетів його історії. Проте в міру накопичення нових історичних й археологічних даних виникає потреба повернутися до, здається, вже давно розробленої проблематики і розглянути її на новому рівні. Одним із таких питань є проблема формування адміністративно-територіальних центрів Смоленської землі, розташованих на Посожжі.

Процес формування адміністративно-територіальних одиниць Смоленського князівства на основі письмових джерел розглянув наприкінці XIX ст. П. В. Голубовський, а потім, використовуючи аналіз археологічних матеріалів, цю проблематику неодноразово порушував у своїх роботах Л. В. Алексєєв¹. Процеси формування адміністративно-територіальних одиниць і центрів на Посожжі у своїх публікаціях піднімав і автор².

Проте отриманий останніми роками новий археологічний матеріал і аналіз письмових джерел дозволяє, в окремих випадках, по-новому поглянути на процес формування міст в цьому історико-географічному регіоні.

Судячи з письмових джерел, у XI – XIII ст. на східнослов'янських землях діяла система політичної організації, побудована за наступною структурою: старші міста – передмістя – волості. Причому початок формування нижніх ланок цієї структури простежується в X ст.

Землі Посожжя в кінці 1 тис. н. е. були освоєні кривичами і радимичами. Перші

© Метельський Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії Національної академії наук Білорусі.

освоювали Верхнє Посожжя, а радимичі заселяли нижню і середню течію Сожа. Верхнє Посожжя, яке освоювали кривичі, в IX – X ст. мало великий адміністративний і ремісничо-торговий центр в Гньоздові на Дніпрі. Найбільш далекі від Гньоздова посожські землі кривичів знаходилися на відстані 70-80 км, і на первинному етапі розвитку феодального суспільства вистачало одного цього центру. З X ст., у зв'язку із заміною племінного центру в Гньоздові на князівський Смоленськ, останній стає центром регіону на кривицьких землях.

1036 р., після розділу Київської Русі між синами Володимира Святославича, правобережжя Дніпра разом із Смоленськом було віддане Ярославу, а землі радимичів відійшли Чернігову. З того часу Посожжя виявилось розділеним уже не лише за етнічною ознакою, але почалося його ділення за адміністративно-територіальною між цими центрами, і формування адміністративно-територіальних структур було тісно пов'язано із взаємовідношенням останніх.

На посожських землях виникнення адміністративних центрів було тісно пов'язане з процесом феодалізації цих земель і значною мірою спиралося на структури більш раннього часу як на поселенську структуру VII – IX ст., так і на систему розселення більше раннього часу. Свідомством чому є наявність в Мстиславлі, Рославлі, Кричеві, Червоній Горі, Мглині, на городищі в с. Гори Горецького району Могильовської області самостійних укріплених поселень ранньозалізного віку. А середньовічні укріплення Радомля, Славгорода, Хиславич, Заруби³ підстилають поселення епохи ранньозалізного віку. Подібні паралелі у збереженні традиційної структури поселень простежуються і на Нижньому Посожжі.

Освоєння кривичами Верхнього Посожжя і формування феодальних відносин на цих землях викликало потребу в організації центрів освоєння території і феодального фіску. У верхів'ях Проні в X – XI ст. біля с. Гори Горецького району Могильовської області виникає велике відкрите поселення, яке могло бути князівським погостом⁴.

Ймовірно, центри князівських погостів X – XI ст. були й на місцях пізніших Мстиславля і Ростиславля. Припущення про те, що до зведення Мстиславля йому передувало поселення більше раннього часу було висловлене ще наприкінці XX ст. Основою для такої гіпотези послужила знахідка кераміки X – XI ст. на прилеглому до Замкової гори посаді Мстиславля⁵ і наявність на самій Замковій горі матеріалів з широкою хронологією побутування – X – перша половина XII століття. Останнім часом дослідженнями І. А. Марзалюка на Замковій горі ця гіпотеза була підтверджена виявленими нашаруваннями XI століття⁶.

Можливість існування археологічних матеріалів X – XI ст. у Ростиславлі може бути уточнена тільки після додаткових археологічних досліджень. Проте відкриття у Мстиславлі і Друцьку⁷, також дослідженому Л. В. Алексєєвим, більше ранніх шарів, чим він раніше стверджував, дозволяє і тут сподіватися на поглиблення дати середньовічного поселення в Ростиславлі і представлення його як адміністративного центру кривичів уже в кінці XI століття. На волость Басея у верхів'ях р. Проні влада Смоленська також поширилася в кінці XI ст.⁸

На Посожжі поселення кривичів не опускалися на південь від лінії – с. Осовик на р. Десна – течія р. Остер – Радомля, уздовж якої вони граничили з радимичами⁹. Освоєння слов'янами нижнього і середнього Посожжя, ймовірно, йшло не лише по Сожу, але сюди роменське населення активно проникало і з Подесення, на що вказують численні роменські пам'ятки у верхній течії Десни.

На Середньому Посожжі перші укріплені поселення, на яких зустрічаються матеріали IX – X ст. роменської культури, є опорними пунктами колонізації роменців, з яких йшло освоєння округи; укріплені пам'ятки з роменськими матеріалами відомі в м. Мглин, біля сс. Лопазна (2), Новий Дроків, в м. Славгород.

Городище IX – X ст. у Мглині розташовується на березі р. Судинка, має розміри 61 × 43 м, з прибережного боку укріплене додатково яром глибиною 3 м. Культурний шар на пам'ятнику досягає потужності 0,8 м¹⁰.

Біля с. Лопазна Суразького району Брянської області на берегах р. Лопазенка розташовані два укріплені пам'ятники IX – X ст. Перший має площу 108 × 46 м і

укріплений з напільного боку двома валами заввишки 4 і 2 м і яром глибиною 1 – 2 м. Культурний шар має потужність 0,6 м.

Друге городище розташоване за 1,5 км на північний захід від першого і має розміри 82 × 43 м. У культурному шарі знайдені глиняні прясельця і кераміка IX – X ст. За 20 – 30 км на північний захід від лопазненських городищ, біля с. Новий Дроків, розташоване ще одне городище розмірами 85 × 50 м з роменською керамікою¹¹.

На значній відстані від цих пам'ятників, на березі Сожа, неподалік від впадання в нього р. Проня, знаходиться городище Замкова гора в Славгороді, на якому також зустрічається роменська кераміка.

На посажських землях радимичів найпівнічніший міський центр XII – XIII ст. розташовувався на території сучасного Кричева. Точна його назва в XII – XIII ст. невідома. Проте в Статуті 1136 р. смоленського князя Ростислава Мстиславича згадується «Кречют», який платив князеві данину у розмірі 10 гривен¹².

У середині XIX ст. І. Д. Беляєв висловив припущення, що під назвою «Кречют» ховається сучасний Кричів, що знайшло підтримку наступних дослідників, хоча в письмових джерелах він уперше згадується в «Списку російських міст далеких і ближніх»¹³.

Археологічні дослідження, проведені в Кричеві і в його околицях, показали, що перше середньовічне поселення тут виникає на дюні, в заплаві лівого берега Сожа, за 1,2 – 1,5 км на північний схід від городища XII – XVIII ст. «Замкова гора». На дюні виявлені залишки села площею понад 1 га, на якому зустрічаються як роменська кераміка, так і ранньогончарна X- XI ст.

В околицях Кричева поселення з роменською і ранньогончарною керамікою відомі в Климовичах, біля с. Село Климовицького району, біля с. Зарубець. Кургани з тілоспаленнями досліджені біля сіл Містечко, Іванськ, Пранички, Волчас, Тихиль, а в Ст. Дедин знайдений скарб арабських дирхамів кінця X – початку XI ст.¹⁴.

Цей район Посожжя в X ст. був щільно заселений і, безумовно, повинен був мати організуючий центр. Сьогодні найбільшим поселенням X – XI ст. у цьому районі є село в заплаві Сожа, навпроти мікрорайону «Сож» Кричева. Ймовірно, воно узяло на себе роль центру регіону, що в пізніший час призвело до формування на його основі центру волості, відомої з початку XII ст.

Більшість з укріплених пам'ятників роменського часу розташовані на значній відстані один від одного і, таким чином, з початку виникнення на їхню діяльність накладалися первинні функції міського центру – адміністративного і військового центру округи, що освоювалася роменцями, а потім і центру округи, що освоювалася радимичами.

Виникнувши в IX – X ст., частина цих поселень продовжила свій розвиток і в подальші століття, а частина з них припиняє своє функціонування або їм на зміну приходять нові укріплені центри.

Так, навколо поселення на Замковій горі в Славгороді формується округа, що простежується за кількістю нових пам'ятників, котрі виникають у його околицях. А на городищах у с. Лопазна і на городищі у с. Н. Дроків життя припиняється.

Проте, якщо в околиці городищ у с. Лопазна не виникли нові укріплені поселення, то в XI ст. на відстані 8 – 10 км від с. Н. Дроків зводиться нове укріплення на березі р. Іпуть, на території с. Старий Дроків площею близько 0,5 га¹⁵. У XI – XIII ст. це було одним з нечисленних укріплених поселень на середній Іпуті і враховуючи, що воно виникло поряд з існуючим укріпленим поселенням більше раннього часу і замінило його, то його будівництво відбиває процес «одержавлення» під владою Києва або Чернігова радимичських земель. Ці два центри відбивають боротьбу старої племінної і нової великокняжої верхівки, коли нова влада будує свій адміністративний центр, який замінив собою старий. Поселення в XI – XIII ст. у Ст. Дрокові було центром волості, що стала основою для Дроковської волості XV – XVI ст.

Новий укріплений центр в XI ст. зводиться і в Мглині. Тут замість фортифікацій роменського часу в урочищі Возвиженська гірка, на мису правого берега р. Судинка, зводиться новий укріплений центр площею близько 1,5 га¹⁶.

І тут формування нового центру поряд зі зміцненням городищ більш раннього часу також відбиває процес «одержавлення» земель і боротьбу нової влади зі старою племінною верхівкою, котра знайшла не лише відображення в заміні старих центрів на нові, але і збереглася в літописному повідомленні 984 р. про битву радимичів з київським воєводою Вовчим Хвостом, і що зберігся в топонімичному повідомленні, яке існує в с. Рюхове Унечського району Брянської області, про боротьбу місцевого князя Хала з Рюриком¹⁷.

Виділення в 1125 р. в якості долі Смоленська Ростиславу Мстиславичу і організація тут Смоленського князівства започаткувало розділ Посожжя між Черніговом і Смоленськом. У результаті походу Ростислава Мстиславича 1127 року від Чернігівської землі були відірвані північні землі радимичів і на зміну розділу Посожжя за етнічною ознакою почалося формування адміністративно-територіальних меж без урахування етнічної ситуації. Після приєднання до Смоленської землі північних земель радимичів у результаті походу 1127 р. Ростислава Мстиславича почалося перетворення і старих адміністративних центрів Чернігівської землі в міста, що було викликано необхідністю захисту захоплених земель.

Статутна грамота Ростислава Мстиславича 1136 р., видана у зв'язку з організацією в Смоленську самостійної єпархії, називає адміністративні волості Смоленського князівства, з яких на користь єпархії князь віддавав десятю частину своїх доходів. На радимичьких землях Посожжя, які після 1127 р. увійшли до складу Смоленської землі, статут Ростислава Мстиславича називає волості Кречют і Прупою (сучасне м. Славгород), а на сході, на кривицько-радимицько-сіверянському порубіжжі – Заруб, центр якої розміщувався на городищі у с. Новосела Рогнединського району Брянської області.

Кречют до початку XII століття вже перемістився з села в заплаві Сожа на городище ранньозалізного віку Городець і в прилегле до нього село. На початку XII ст. в Прупої, який тепер виявився на смоленсько-чернігівському порубіжжі, зводяться земляні фортифікаційні споруди, і у стін городища починає розвиватися ремісничо-торговий посад, що послужило початком перетворення Прупою на повноцінне місто¹⁸. Судячи зі Статуту Ростислава Мстиславича, в Прупої, як і в інших прикордонних фортецях Смоленської землі, була корчма, з якої, як і з Пацині і Кописі, йшла данина на користь єпархії¹⁹.

На початку 30-х років XII ст. змінив свій соціальний статус і назву більш ранній адміністративний центр на території сучасного Мстиславля, про що свідчить повідомлення збірки київського Михайлівського монастиря про те, що «Лѣта 6642 (1135) Ростислав Мстиславич устрои град великий Смоленескъ и церковъ созда с[вя] того Сп[а]са верху Смядыни и град Мстиславль на Вехре онъ же созда и княжение его 60 летъ было»²⁰. Виходячи з того, що центр на території сучасного Мстиславля існував уже в другій половині XI століття, то 1135 р. Ростислав Мстиславич перейменував його в пам'ять свого батька Мстислава Володимировича (1132 р.), котрий нещодавно помер, і, таким чином заклав традицію, що триває в Смоленській землі усе XII століття, називати ім'ям померлого (Ізяслав 1154 р. – нелокалізоване місто Ізяслав) члена князівської сім'ї адміністративний центр волості.

Така ж ситуація, ймовірно, була і з містом Ростиславлем, яке уперше згадується в грамоті «Про погородии і почестии» і який платив 150 гривень погородія, а за службу єпископові платив ще 100 гривень²¹. Занадто вже віруючою людиною був князь Ростислав Мстиславич, щоб своїм ім'ям називати місто, як про це стверджує Л. В. Алексєєв. Враховуючи, що Ростислав Мстиславич помер 1167 р., то і перейменування старого адміністративного центру на Ростиславль сталося не раніше цього року, і грамоту «Про погородии і почестии» можна датувати не раніше цього року. А місто Ростиславль в пам'ять батька назвав його син Роман Ростиславич.

Межа, що встановилася між Смоленськом і Черніговом 1127 р., була просунута на південь 1142 р., після походу Ростислава Мстиславича на Гомель. У результаті цього походу до Смоленської землі були приєднані чернігівські волості, що розташовувалися в межиріччі Сожа й Іпуті²², ті волості, де розвивалися центри чернігівських волос-

тей в Дрокові, Мглині і, ймовірно, у Поповій Горі. На жаль, середньовічна старовина цих міських центрів ще чекає свого дослідника, але як міста вони згадуються вже в «Списку міст російських далеких і ближніх» кінця XIV – початку XV ст.

Пограничні спори через посожські землі існували між Смоленськом і Черніговом у XII ст.²³ Розвиток волості Кричева призвів до необхідності Смоленському князівству мати тут разом з Мстиславем і Ростиславем ще одну фортецю, і тому на рубежі XII – XIII ст. у Кречюті, який розташовувався на городищі Городець і прилеглому до нього селі, приблизно за 300 м від Сожа зводиться новий укріплений центр – городище «Замкова гора»²⁴.

Ще наприкінці XIX століття в Кричеві існував переказ, що замок був зведений при великому князеві Мстиславі²⁵. З великих князів з ім'ям Мстислав, які могли мати відношення до Кричева, відомий тільки Мстислав Романович. Він 1180 р. володів сусіднім Мстиславем, а в 1197 – 1214 рр. займав смоленський стіл, після чого сів на велике київське князіння²⁶.

Збіг хронологій зведення археологічного пам'ятника і дат життя і зайняття Мстиславом Романовичем смоленського столу дозволяє висловити припущення, що саме він побудував у Кричеві новий дитинець на березі Сожу і його ім'я збереглося в переказі про будівництво замку.

Саме після зведення нового центру на березі Сожу почався розвиток Кричева як міста, яке вже в середині XIII століття займало площу понад 3 – 4 га, але основний його розвиток розпочався з XIV – XV ст., коли населений пункт охопив територію Спаського підвищення і району, розташованого між струмком Кричевцем і Забелишинським ярмом.

У середині XII століття в південній частині Смоленської землі згадується населений пункт Зарой, відомий за подіями 1154 р., коли говориться, що Юрій Долгорукий, дізнавшись про смерть князя Ізяслава Мстиславича, пішов на Київ, де київський стіл зайняли його брат Вячеслав і Ростислав Мстиславич смоленський. Біля Смоленська його зустріли нові вісті: «... брат ти умерл Вячеслав, а Ростислав побежен, а Ізяслав Давыдович седить в Києви». Дізнавшись про це, «... Гюрги поиде в волости Ростиславли. Ростислав же услыша тое и тако скупя вои своя многое множество, исполця полкы своя и поиде противу ему к Зарою»²⁷.

Виходячи з цього повідомлення, Ростислав, який біг з Києва в Смоленськ, повинен був десь зібрати війська і тільки після цього йти проти Юрія Долгорукого «до Зарою», який, судячи з логіки подій, повинен був розташовуватися на південь від Смоленська. У зв'язку з цим виникають питання, де розміщувався цей Зарой і де Ростислав Мстиславич міг «исполця полкы своя»?

У середині XIX ст. М. П. Барсов, не знайшовши на території Смоленського князівства співзвучні літописному Зарою топоніми, запропонував локалізувати його в с. Розрите (суч. с. Корсіки) на р. Іпуть в сучасному Єршицькому районі Смоленської області²⁸. Пізніше І. І. Орловський навіть уточнив місцезнаходження городища літописного Зароя: «на тому місці, де зараз церква і кладовище»²⁹. Ця точка зору була прийнята П. В. Голубовським, А. Н. Насоновим, В. В. Седовим і деякими іншими дослідниками. Винятком є думка А. В. Кузи, який, не пояснюючи, на якій підставі, розмістив Зарой на городищі біля с. Уварово, біля витоків р. Десна³⁰.

Л. В. Алексєєв, відмітивши, що думка М. П. Барсова не може бути прийнята через антитезу сенсу запропонованої назви населеного пункту, погодився з ним, що топонім Зарой на території колишнього Смоленського князівства відсутній і висловив припущення, що літописний Зарой – це зіпсований при листуванні документа Заруб, відомий за «Статутом» Ростислава Мстиславича 1136 р. і за літописними подіями 1167 р. пов'язаний зі смертю князя Ростислава Мстиславича³¹. Таким чином, відносно можливої локалізації літописного Зароя на сьогодні існують три точки зору: він міг бути у верхів'ях р. Десна, в с. Корсіки Єршицького району і в Зарубі, центр якого знаходився на городищі в с. Новосела Рогнединського району Брянської області.

Між тим вивчення карт і списків населених пунктів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., а також документів тих, що відносяться до історії Речі По-

сполитої XVIII ст., показує, що на території колишнього Смоленського князівства топоніми Зарой були відомі.

Два з них, Зарой-1-й і Зарой-2-й, на початку XX ст. знаходилися на території сучасної Лозовицької сільради Климовицького району Могильовської області Білорусі, а один – на території Милославицької сільради цього ж району³², але усі ці населені пункти зникли з географічної карти в 30-90-і роки XX століття.

Найбільш ранній з цих Зароїв знаходився на території сучасної Лозовицької сільради Климовицького району. Він відомий, як мінімум, з середини XVIII століття – згадується в списку населених пунктів Мстиславського воєводства Речі Посполитої 1758 – 1759 рр., де були млини і корчми, і показаний на атласах Генерального межування Климовицького повіту 1783 р.³³

Таким чином, наявність топонімів Зарой на території Климовицького району підтверджує думку, що співзвучний їм літописний населений пункт потрібно шукати в південних районах Смоленської землі. Про те, що літописний Зарой розташовувався десь у цьому районі, свідчить і його географічне розміщення відносно інших смоленських волостей.

У басейні Іпуті розташовувалися волості Смоленської землі, майбутні волості Мстиславського князівства (Мглин, Дроків, Попова Гора, Олучиці), захоплені Ростиславом Мстиславичем 1142 р. після походу на Гомель, через які упродовж усієї другої половини XII століття йшли гострі спори між Смоленськом і Черніговом і де дійсно 1154 р. Ростислав Мстиславич міг «исполця полкы своя» перш ніж іти до Зарою.

Проте археологічне обстеження Климовицького, Костюковицького і Хотимського районів Могильовської області показало відсутність тут укріплених поселень X – XIII ст. Це дозволяє стверджувати, що найбільш ранній Зарой, розташований на території сучасного Климовицького району, був заснований переселенцями з літописного Зарою і зберігав його назву упродовж віків. А археологічні пам'ятники літописного населеного пункту XII ст. необхідно шукати в найближчому оточенні до найбільш раннього топоніму.

Подібну картину, коли новозасноване поселення зберігало назву старого, археологічні пам'ятники якого розташовані відносно недалеко від першого, ми неодноразово зустрічаємо на території колишньої Смоленської землі.

Так, місто Красн Смоленської землі згадується в літописних подіях 1165 р. Але в сучасному однойменному районному центрі Смоленської області немає археологічних пам'ятників XII – XIII ст., а ось за 18 км від нього, біля с. Зверовичі Краснянського району є археологічний комплекс (городище, окольне місто і посад), який і є залишками літописного Красна. На р. Десна подібна ситуація спостерігається відносно літописної Пацині (археологічний комплекс у с. Осовик) і сучасного с. Пацинь Рогнединського району Брянської області, які розташовані одне від одного на відстані 12 – 15 км.

У випадку ж з літописним Зароєм найближчими укріпленими археологічними пам'ятниками XII – XIII ст., розташованими на відстані 40 – 50 км на захід, схід і північний схід від климовицьких Зароїв, є городища біля с. Альганка Єршицького району і комплекс археологічних пам'ятників (залишки городища, два селища і два курганні могильники) біля с. Нове Заселля Шум'яцького району Смоленської області і Замкова гора Кричева, остання з яких була центром смоленської волості Кречют, тому увагу до цього пам'ятника не варто випускати. Пропозицію І. І. Орловського про локалізацію Зароя на р. Іпуть в с. Корсіки ми опускаємо через малу площу цього пам'ятника – 27 × 14 м, котрий не може бути укріпленням епохи середньовіччя.

Таким чином, в якості місць можливої локалізації літописного Зароя привертають увагу тільки пам'ятники в селах Нове Заселля і Альганка. І це спирається не лише на їхнє географічне розміщення в південній частині Смоленської землі, але і на можливий соціальний статус цих поселень.

По-перше, обидва ці пам'ятники розташовуються в центрі густонаселених волостей, формування яких почалося в XII – XIII ст. Околиці городища в с. Альганка були досить щільно заселені в X – XIII ст., про що свідчать численні курганні могильники і селища. Селища з роменською керамікою IX – X ст. і гончарною керамікою XI –

XIII ст., а також курганні могильники цього часу відомі біля сіл Млинцеві Купи і Хрестова на Іпуті. Село і курганний могильник XI – XII ст. відомі біля с. Доброносівичі, курганні могильники досліджені біля сіл Слобода, Бобринець. Кургани з трупоспаленням X – початку XI ст. відомі на р. Бесідь біля Хотимська, біля сіл Кузьмичі, Посмаж, Сукромля Єршицького району, селища і кургани XI – XIII ст. відомі біля сіл Беседовичі, Батаєво, Берізки, Гамарня, Бохани, Павлівка, Єловець, Узлоги, Забелишин, Такліївка, Марковка, Підлісна Хотимського району Білорусі³⁴.

Могильники цього часу відомі біля сіл Млинцеві Купи і Хрестова на Іпуті. Селище і курганний могильник XI – XII ст. відомі біля с. Доброносівичі, курганні могильники досліджені біля сіл Слобода, Бобринець. Кургани з трупоспаленням X – початку XI ст. відомі на р. Бесідь біля Хотимська, біля сіл Кузьмичі, Посмаж, Сукромля Єршицького району, селища і кургани XI – XIII ст. відомі біля сіл Беседовичі, Батаєво, Берізки, Гамарня, Бохани, Павлівка, Єловець, Узлоги, Забелишин, Такліївка, Марківка, Підлісна Хотимського району Білорусі³⁴.

Про те, що адміністративно-територіальна одиниця Смоленського князівства могла тут існувати в XII – XIII ст., свідчить і той факт, що в XV – XVI ст. у цьому районі існувала волость Прикладні Великого князівства Литовського, а потім і Російського царства, яка була об'єктом суперечок між ВКЛ і Російським царством упродовж XVI – XVII ст. Тому не можна виключити, що початок формування волості Прикладні відноситься до XII – XIII ст. і її центром було городище в с. Альтанка.

Подібна ж ситуація складається і навколо поселень біля с. Н. Засілля. Археологічні карти Смоленської області фіксують навколо нього кілька городищ, неукріплених сільських поселень і курганних могильників XI – XIII ст. А сам археологічний комплекс у с. Нове Засілля, що включає залишки городища з матеріалами XI – XIII ст., два селища XI – XVII ст. загальною площею більше 4 га і залишки двох курганних могильників³⁵, явно не був рядовим поселенням в межиріччі Сожа і Гостра в XII – XIII ст.

Крім того, ще на початку XVI ст. Засілля було центром невеликої волості Мстиславського князівства, про що свідчить згадка в грамоті від 9 серпня 1506 р. мстиславського князя Михайла Івановича Пустинському монастирю на медову і грошову данину, в якій говориться, що щорічно «старець Засельської волості» повинен давати на монастир 40 грошів³⁶. Тому не можна виключити, що поселення на території сучасного с. Н. Засілля Шумяцького району виконувало функції центру невеликої волості, обмеженої зі сходу волостю Ростиславля, із заходу і півночі волостю Мстиславля, а з півдня – волостю Кричева і в попередню епоху.

Волость навколо городища біля с. Альтанка Єршицького району також не могла бути великою. На північному заході і заході її обмежувала волость Кречюта XII – XIII ст., східна межа якої проходила в районі сучасних сіл Рідня і Милославичі Климовицького району і уздовж р. Суворий³⁷. За 40 км північніше с. Альтанка знаходиться літописний Ростиславль зі своєю волостю. На північному сході, на відстані 45 – 50 км, біля ст. Новосела Рогнединського району Брянської області знаходиться центр смоленської волості Заруб. На південному сході від городища Альтанка (на відстані 50 – 55 км) на території Мглинського району, біля с. Ворміна, знаходиться археологічний комплекс чернігівського міста Орміна. Тому волость з центром на городищі у с. Альтанка і з цього боку була обмежена. А з півдня її волость підпирали волості Мглина і Дрокова, до яких 60 – 65 км. Таким чином, для волості з центром на городищі у с. Альтанка залишалася вільною територія, обмежена зі сходу, півночі і півдня течією р. Іпуть, а із заходу – правим допливом Беседі р. Суворий.

Зарой не згадується в «Статуті» Ростислава Мстиславича 1136 р., який називає адміністративні центри Смоленської землі, з яких виплачувалася десятина на Смоленську єпархію, немає його і в грамоті «Про погородии і почестии», яка згадує міста Смоленської землі другої половини XII – початку XIII ст. Отже, можна стверджувати, що Зарой був невеликим адміністративним центром Смоленської землі і його слід шукати серед замків – укріплених поселень XII – початку XIII ст. І в цьому друга причина звернути увагу на ці два поселення в спробі ідентифікації їх з літописним Зароєм.

Хоча в ситуації з визначенням соціального статусу городища у с. Альтанка Єршицького району є певні проблеми. Попри те, що пам'ятник неодноразово обстежувався і згадується в археологічній літературі, ні в одній з опублікованих археологічних карт Смоленської області немає інформації ні про його розміри, ні про потужність культурного шару на нім.

З публікацій відомо тільки, що тут знайдена кераміка XI – XIII ст., прясельце, сокира, що нагадує сокири VI типу за класифікацією А. М. Кирпичнікова, що датовані XI – XII ст. Крім того, відзначається, що в околицях с. Альтанка є курганий могильник³⁸.

Для з'ясування правомірності ідентифікації городища біля с. Альтанка Єршицького району або археологічного комплексу біля с. Нове Засілля Шумяцького району з літописним Зароєм потрібне комплексне обстеження городища у с. Альтанка із з'ясуванням наявності біля нього інших топографічних елементів, характерних для поселення міського типу – прилеглого окольного граду або селищ.

Крім того, навколо обох пам'ятників необхідно провести дослідження мікротопоніміки і гідронімії, а також етнографічного і фольклорного матеріалу, який, можливо, зберіг усну історію цих населених пунктів, оскільки зміна назв поселень могла статися після погромів, які археологічно простежуються на укріплених пам'ятках усього Посожжя в другій половині XIII – на початку XIV століття.

Ймовірно, саме тоді вціліле після погрому населення літописного Зароя заснувало нове поселення на території сучасного Климовицького району і дало йому стару назву, що збереглася до наших днів. А виникле через якийсь час поселення на місці літописного населеного пункту прийняло вже нову назву, забувши або вже просто не знаючи стару назву поселення. Це і утруднює сьогодні пошуки літописного Зароя, відомого за подіями 1154 року.

Таким чином, адміністративні центри Смоленської волості XI ст. на Посожжі спочатку розвивалися на основі центрів освоєння регіону кривичів. З XII століття після захоплення Ростиславом Мстиславичем північних земель радимичів, що входили до складу Чернігівської землі, завдяки цілеспрямованій діяльності смоленського князівського дому колишні опорні центри Чернігівського князівства і порубіжні фортеці Смоленської волості отримали додатковий імпульс для свого розвитку і упродовж XII – XIII ст. пройшли шлях від адміністративних центрів волостей до справжніх міст.

1. Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV в. – Киев, 1895. – 335 с.; Алексеев Л. В. Периферийные центры домонгольской Смоленщины // Советская археология. – 1979. – № 4. – С. 5 – 111.

2. Мяцельскі А. А. Старадаўні Крычаў: Гістарычна – археалагічны нарыс гісторыі горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст. – Мінск, 2003. – 167 с.: іл.; Мяцельскі А. А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII – XVIII стст. – Мінск, 2010. – 664 с.: іл.; Метельский А. А. О местонахождении центра Зарубской волости Смоленской земли. // Гістарычна – археалагічны зборнік. – 1996. – № 10. – С. 62 – 64.

3. Метельский А. А. О местонахождении центра Зарубской волости... – С. 62 – 64.

4. Бектинеев Ш. И., Левко О. Н. Городище Гори // Сярэднявекыя старажытнасці Беларусі: новыя матэрыялы і даследаванні. – Мінск, 1993. – С. 8 – 19.

5. Трусаў А., Ткачоў М., Мяцельскі А. Некаторыя вынікі археалагічнага вывучэння акольнага горада Мсціслава XII – XVIII ст. ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1990. – № 2. – С. 80 – 88.

6. Василевская Анжелика. Рыцарский фэст в Мстиславле; прекрасные дамы, изнуренные битвами рыцари и новый возраст города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.tut.by/culture/456905.html>. – Дата доступа: 21. 07. 2015.

7. Друцк: Друцк и Друцкая волость (княжество) в IX – XII вв. Летопись древних слоев, князя Друцкие и их владения в XIII – XVIII вв., ремесло, промыслы, торговля (по данным археологии, нумизматики, письменных источников), памятники архитектуры и объекты туризма. – Минск, 2014. – С. 57, 97 – 99.

8. Алексеев Л. В. Устав Ростислава Смоленского 1136 г. и процесс феодализации Смоленской земли // *Slowianie w dziejach Europy*. – Poznań, 1974. – С. 91.
9. Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII – XVIII ст. ст. – С. 41.
10. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 147.
11. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 237, 238.
12. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 143.
13. Алексеев Л. В. Периферийные центры домонгольской Смоленщины // *Советская археология*. – 1979. – № 4. – С. 102; Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV в. – Киев, 1895. – С. 79; Седов В. В. Смоленская земля // *Древнерусские княжества X – XIII вв.* – М., 1975. – С. 252; Тихомиров М. Н. «Список русских городов, дальних и ближних» // *Исторические записки*. – М., 1952. – Т. 40. – С. 237.
14. Археологическая карта России: Смоленская область. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 201; Харламповіч П. Манэтная скарбы знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Беларускага дзяржаўнага музею // *Гістарычна – археалагічны зборнік (Даклады і рэфераты 1926 – 1927 гадоў)*. – Мн., 1927. – № 1. – С. 303 – 343.
15. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 239.
16. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 147.
17. Лаврентьевская летопись и Суздальский летописец по Академическому списку // *ПСРЛ*. – Т. 1. – М., 1962. – Стб. 71; Шинаков Е. А. От пращи до скрамасака : на пути к государству Рюриковичей. – Брянск. – Спб., 1995. – С. 235.
18. Мяцельскі А. А., Ткачоў М. А. Старажытны Прупой // *Магілеўская даўніна*. – Магілёў, 1997. – Вып. 5. – С. 60 – 65.
19. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 143.
20. Щапов Я. Н. Освящение смоленской церкви Богородицы в 1150 г. // *Новое в археологии*. – М., 1972. – С. 282.
21. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 146.
22. Мяцельскі А. А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII ст. у міжрэччы Дзясны і Дняпра // *Гістарычна – археалагічны зборнік*. – 1994. – № 4. – С. 140 – 160.
23. Мяцельскі А. А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII ст. – С. 144 – 150.
24. Мяцельскі А. А. Старадаўні Крычаў... – С. 33.
25. Известия о городищах и курганах за 1873 год // *Известия Императорской археологической комиссии*. – Спб., 1903. – Вып. 5. – С. 62.
26. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. – М. – Л., 1964. – Т. 3. – С. 123; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX – XIII вв. – С. 232.
27. Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 476 – 477.
28. Барсов Н. П. Географический словарь Русской земли (IX – XIV вв.). – Вильно, 1865. – С. 75.
29. Орловский И. И. Краткая география Смоленской губернии. – Смоленск, 1907. С. 172.
30. Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV в. – Киев, 1895. – С. 56, 79; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Ист.-географ. исследование. – М., 1951, карта; Седов В. В. Смоленская земля. – С. 250 – 259; Куза А. В. Малые города Древней Руси. – М., 1989, карта.
31. Алексеев Л. В. Домен Ростислава смоленского // *Средневековая Русь*. – М., 1976. – С. 57; Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 531.
32. Список населенных мест Могилевской губернии / под ред. и. о. секретаря губ. стат. комитета Г. П. Пожарова. – Могилев, 1910. – С. 74, 78.
33. Национальный исторический архив Белорусии. – Фонд 1772. – Опись 1. – Ед. хр. 2. – Л. 1070 – 1082; Люстрация мельниц и кабаков Мстиславского воеводства 1758 – 1759 гг.; Российский государственный архив древних актов (далее РГАДА). – Ф. 1356. Губернские, уездные и городские карты, планы и атласы Генерального межевания. – Оп. 1. – Ед. хр. 2113; Атлас Генерального межевания Климовичского уезда Могилевского наместничества 1783 г.; РГАДА. – Ф. 1356. – Оп. 1. – Ед. хр. 2114; Атлас Генерального межевания Климовичского уезда Могилевского наместничества 1783 г. – В 4-х частях.

34. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 50, 54; Копытин В. Ф. Археологические памятники Хотимского района Могилевской области – Могилев, 1997. – 83 с.
35. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 50, 54; Копытин В. Ф. Археологические памятники Хотимского района Могилевской области – Могилев, 1997 – 83 с.
36. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 187 – 203.
37. Акты, относящиеся к истории Западной Росии, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1. – 1340 – 1506 гг. – Спб., 1846. – С. 365.
38. Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства... – С. 80.
39. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 50, 53; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Л., 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв.: САИ. – Вып. Е1-36. – С. 38; Ляўданскі А. М. Археалагічныя досьледы у Смаленшчыне. Археалагічныя досьледы С. М. Сакалоўскага ў былым Рослаўскім павеце. Дробныя звесткі аб курганных знаходках і гарадзішчах былой Смаленскай губерні // Працы секцыі археалогіі Ін-та гісторыі Беларус. акад. навук. – Мінск, 1932. – Т. 3. – С. 55, таблица 18: 6.

Главные выводы статьи являются следующими: формирование административно-территориальных центров Смоленской волости на кривичских землях Посожье началось в XI в. и было связано с её внутренним развитием. После захвата Смоленском в результате походов Ростислава Мстиславича 1127 г. и 1142 г. у Черниговского княжества северных земель радимичей, на основе бывших черниговских административных центров формируется сеть административных центров на Посожье, в становлении которых значительную роль сыграла целенаправленная деятельность смоленского княжеского дома. На Посожских землях Смоленского княжества остаётся нелокализованным упоминаемый в летописи населённый пункт Зарой.

Ключевые слова: историческая география, Смоленская земля, Черниговская земля, поселения городского типа, локализация, урбанизация, Ростислав Мстиславич.

The main conclusions of the article are as follows: formation of the administrative-territorial centers of the Smolensk parish krivichsky lands on Posogie began in XI and was associated with its internal development. After the capture of Smolensk in a result of the campaigns of Rostislav Mstislavich in 1127 and 1142 from the Chernigov principality of the northern lands of the radimichi, on the basis of the former Chernihiv administrative centres formed a network of administrative centers on Posogie in the formation of which a considerable role played by the purposeful activity of the princely house of Smolensk. On the Smolensk land remains non-localized referred to in the annals of the town Zara.

Key words: historical geography, Smolensk, Chernigov land, settlements of city type, localization, urbanization, Rostislav Mstislavich.

ДМИТРО-КОРИБУТ ОЛЬГЕРДОВИЧ – ПЕРШИЙ ЛИТОВСЬКИЙ КНЯЗЬ ПІВДЕННОЇ СІВЕРЩИНИ

У статті зібрано та проаналізовано всі дані, що збереглися у джерелах про Дмитра-Корибута Ольгердовича. З'ясовано, що його уділ складався з двох частин: в історичному ядрі Великого князівства Литовського це була половина Новгородка-Литовського, а у Сіверській землі – Новгород-Сіверський, Чернігів та Трубчевськ. Останні Дмитро-Корибут утратив на початку 1393 р. і назад, на відміну від Новгородка-Литовського, вже не отримав.

Ключові слова: Дмитро-Корибут, Дмитро Ольгердович Старший, Новгород-Сіверський, Чернігів, Трубчевськ, Новгородок-Литовський, синодики князів Чернігівських, Москва, Велике князівство Литовське (ВКЛ), Ольгерд.

В одній з попередніх статей ми дійшли висновку, що останній самостійний великий князь Чернігівський з місцевої династії Ольговичів, Роман Михайлович II, між 1372 та 1375 рр. відступив свої володіння великому князю Литовському Ольгерду, отримавши взамін Брянське князівство. Щоправда, у 1390-х рр. Роман повернувся на чернігівський стіл, але вже лише у якості литовського васала¹. Протягом же періоду з середини 1370-х до середини 1390-х рр. південна Сіверщина становила удільне володіння Дмитра-Корибута Ольгердовича – єдинокровного брата великого князя Литовського (з 1377 р.) Ягайла, згодом короля Польського (з 1386 р.) Владислава II.

Дмитра-Корибута не слід плутати з його старшим зведеним братом і тезкою, другим сином Ольгерда від першого шлюбу Дмитром Старшим († 1399), князем Брянським (близько 1358 – 1372/1375) та Трубчевським (? – 1379)². Така помилка, зроблена ще у XVI ст. М. Стрийковським³, була поширена у старій польській, а потім і російській історіографії протягом майже трьох століть – до К. Стадніцького⁴ та В. Б. Антоновича⁵ включно, поки не була спростована у працях Ю. Вольфа⁶ та особливо Р. В. Зотова⁷. За найбільш достовірним переліком Ольгердовичів, що міститься у складі північно-руських літописів та, в цілому, «витримує перевірку» документальними даними, Корибут був шостим сином Ольгерда та найстаршим – від його другого шлюбу з князівною Тверською⁸. Вказаний шлюб з Уляною, дочкою кн. Олександра Михайловича Тверського, відбувся у 1349 р.⁹. А отже, народження її старшого сина, Корибута, можна досить впевнено відносити до початку 1350-х рр.¹⁰. Датовані відомості джерел про цього Ольгердовича є наступними.

1375 р, 2 березня – «Кейстут (Keinstut), король литовський, з трьома синами брата свого короля Ольгерда (Algerden), разом з сином короля Смоленського, також Андрій, король Полоцький (Plozeke)», здійснили напад на Лівонію, де спустошили маєтки архієпископа Ризького¹¹. Я. Нікодем слушно вважає, що тут маються на увазі три старших сини Ольгерда від другого шлюбу – Ягайло, Скиригайло та Корибут, – згадані окремо від їхнього старшого зведеного брата Андрія Полоцького. Але при цьому дослідник робить, як на нас, не досить переконливий висновок: «Жоден з них не був названий по імені, що може єдине свідчити, з перспективи хрестоносців, про

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

їхню не дуже видну роль. Або іншими словами про те, що не мали окремих уділів, оскільки в протилежному разі було б то помічено, як у випадку Андрія Ольгердовича»¹².

1381 р. – «Корибут брат короля (Kaributo frater regis)», разом з цим «королем» Ягайлом та його дядьком, кн. Кейстутом Троцьким, брав участь у поході на замок Тевтонського ордену «Weueren» у Пруссії. Після його п'ятиденної облоги, литовські князі уклали з рицарями-хрестоносцями мирну угоду¹³.

1382 р., незадовго перед 25 травня – Кейстут, на той час вел. кн. Литовський, залишивши у Вільні сина Вітовта, «поидѣтъ к Северьскому Новугородку на князя Корбута». Під час облоги Новгорода-Сіверського Вітовт повідомив батька, що Ягайлу вдалося заволодіти Вільною (12 червня), через що Кейстут змушений був повернутися до Литви¹⁴. Причому цей похід «in Russia» мав для Кейстута скандальні наслідки («cum scandalo»), оскільки «Rutenis» встигли перебити 500 його людей¹⁵. 1 листопада того ж року Ягайло, «великий король» Литовський, та Скиригайло, «герцог» Троцький, на острові порубіжної річки Дубісси уклали три угоди з Тевтонським орденом: 1) про передачу йому, в подяку за військову допомогу (проти Кейстута), Жмудської землі; 2) про перемир'я та союз з орденом на чотири роки; 3) аналогічну грамоту про перемир'я, у якій обіцяють також прийняти християнство разом зі своїм народом. Ці три документи засвідчили всі п'ятеро єдинокровних братів Ягайла та Скиригайла, першим з яких згадується «Cariebut»¹⁶.

1385 р., 14 серпня – Ягайло, вел. кн. Литовський, у Крєві видав знаменитий акт унії з Польщею, який засвідчили його брати «Scirgalono, Coribut, Vitoldo, Ligwen, ducibus Litwanorum»¹⁷. Тоді ж Ягайло дав лист послам королеви Угорської та Польської Єлизавети, у якому підтверджував всі обіцянки своїх послів до неї, за що поручилися ті ж самі його брати¹⁸.

1386 р., 18 квітня – Святослав Іванович, вел. кн. Смоленський, узяв у облогу Мстиславль, прагнучи повернути це місто від ВКЛ до Смоленська. На 11-й день облоги під Мстиславлем з'явилася допомога: спочатку смольняни побачили «стягъ, еже есть полкъ раті Литовьскіа, в немже бѣ князь великий Скири(ли)гаило Олгердовичъ, а мало подалѣ другий полкъ, князь Корибутъ братъ его», а також полк Семєна-Лугвєня та Вітовта. 29 квітня на р. Вохрі під Мстиславлем відбулася битва, в якій смоленські війська були розгромлені, причому загинув і сам Святослав; після цього литовські князі погналися за ними до Смоленська, з якого взяли викуп та «всю свою волю взяша (...) а на княженіи на Смоленскомъ изъ своеа руки посадиша князя Юрья Святославича, а брата его, князя Глѣба, съ собою повѣдоша в Литовьскую землю»¹⁹.

23 жовтня того ж року, у волинському Луцьку, «Дмитро інакше Корибут князь Литовьскій, пан і отчич з Новогродка (Demetrius alias Coributh dux Litwaniæ, dominus et haeres de Novogrodek)», видав присяжну грамоту на вірність королю Владиславу (Ягайлу), королеві Ядвізі та Короні польській²⁰.

1387 р., лютий – король Владислав-Ягайло, повернувшись з Польщі до Литви задля її християнізації, з цією метою призначив на 20 лютого з'їзд у Вільні, куди запросив і своїх братів: князів Скиригайла Троцького, Вітовта Гроденського, Володимира Київського та Корибута Новгородського²¹. Дійсно, вказані князі засвідчили у Вільні три королівські акти, видані на підтримку католицизму у ВКЛ. 1) 17 лютого – надання віленському костюлу св. Станіслава і Владислава, що мав стати кафедрою єпархії, замку «Turogno» (Таурогіне) з кількома волостями та селами, а також деяких володінь і доходів у Вільні. При цьому були присутні «principibus Skirgalone Troczeni, Wlodzymygo Kyuowyensi, Corybutho Novogrodensi, Vitowdo Grodnensi Lithuanie»²². 2) 20 лютого – привілей на свободи литовським боярам, які прийняли католицизм або виказали такий намір; серед князів-свідків Корибут Новгородський тут згаданий після Вітовта²³. 3) 22 лютого – постанову про заходи щодо поширення католицизму у ВКЛ, зокрема заборону шлюбів між литовцями-католиками і русинами-православними, якщо останні не перейдуть на католицизм, під загрозою тілесного покарання (свідки ті ж самі, що і в документі 17 лютого).²⁴ При цьому сам Корибут-Дмитро, як і згадані тут же його брати Володимир та Скиригайло-Іван, зберегли вірність православному віросповіданню²⁵.

1388 р., 26 квітня – у польській Ленчиці («Лучици») низка князів та бояр, серед яких названі «Семен Ясманович Трубецький воєвода» і «Суць воєвода Новгородський», поручилися за свого володаря, якого називають «князь велебный Дмитрий, инѣм именем Корибут, князь Новгородский и Сѣверьский, господарь нашъ милый». Його «повелѣннiем» вони присягають «за него и за его дѣти, иже со всею своею землею и с городаи вѣрен будет королеви и королици и ихъ дѣтемъ, и корунѣ польской, а ни ихъ коли отстанет. Пак ли бы его ж Богъ не дай, хотел бы коли отстати тонъ и сны (?!) князь Корибут, а либо его дѣти, явно а либо тайно, тогда мы со всимъ посольствомъ земли его хотим его отстати и его дѣтей, а ни в чемъ его не хотимъ послушни быти, але короля Польского Володислава, и его королицы, и его дѣтей, и корунѣ польской вѣрни хотимъ быти, а николи ж не хотимъ отставати, и на вѣки, и во шитки часы николи ихъ не отстати»²⁶. Треба думати, що якісь підстави для видання такої грамоти дійсно мали існувати, оскільки за жодного іншого удільного князя ВКЛ члени його ради, наскільки нам відомо, не поручалися. А 18 травня того ж року, у Кракові, сам «Дмитрий инѣмъ именемъ Корибут князь Литовский» видав, уже другу після 1386 р., присяжну грамоту на вірність королю Владиславу, королеві Ядвізі та короні польській²⁷.

10 серпня того ж 1388 р. великий магістр Тевтонського ордену скаржився папі Римському, що Вітовт з братом Конрадом, а також «Karobud», брат короля Польського, та кн. Юрій, з литовсько-руським військом підступно напали та здобули замок Візну, відданий у заставу ордену кн. Земовітом Мазовецьким, який і дотепер держать»²⁸.

1389/90 р., перед 19 січня – литовський боярин Судемунт терміново прибув до «короля Корибута (regem Karibot)», повідомивши йому, що Вітовт з рицарями Тевтонського ордену хоче захопити Вільну. Внаслідок цього віленський замок було приведено у бойову готовність, і Вітовт, з'явившись перед ним, від штурму відмовився²⁹. У середині лютого 1390 р. сам король Владислав-Ягайло, прибувши до ВКЛ, узяв у облогу Городно – удільну столицю Вітовта, що перебував тоді у Пруссії. «Князь Новгородський Корибут, один з рідних братів короля, віросповідання грецького, прибувши особисто, привів правдоподобно більше ніж хто-небудь з князів литовських рицарів і то відмінних, однаково як щодо озброєння, так і коней». Незабаром на допомогу Городну прибув Вітовт з хрестоносцями, але, незважаючи й на це, 7 квітня замок здався королю³⁰.

1392 р., близько січня – Вітовт з рицарями-хрестоносцями здійснив напад на Лиду (місто у 50 км північно-західніше Новгородка-Литовського), де їх зустрів «Karbut der koning (Karibot regem)»; у кривавій битві він був розбитий, сам ледве не потрапивши до полону, і навіть утратив свій прапор-хоругву³¹.

Після того, як король Владислав-Ягайло вимушений був призначити Вітовта Кейстуовича князем-намісником ВКЛ (за руськими джерелами – великим князем), терпець Дмитра-Корибута, як то мовиться, увірвався. Визнаючи, за волею батька, владу своїх молодших, але рідних братів Ягайла та Скиригайла, він не збирався робити те ж саме стосовно молодшого брата двоюрідного, з яким, до того ж, останні роки він відкрито війну. У січні (лютому?) 1393 р. «князь Корбут Олгирдовичъ нача в непослушенствѣ быти у великого князя Витовта, и начат збирати вои свои, и поиде противу. Князь же великий Витовт посла вои свои, Василя Бореиковичя и Кгинивила противу ему, и ступишася вои на мѣсто на Недокудовѣ, и побежени быша вои князя Корбута, и почаша бѣгати, и побито их много. Сам же князь великий (!) Корбут бежи в Новѣгородок и ополчися, ту же бе и княгини его и дети. Князь же великий Витовт събра вси вои свои и сам поиде к Новгородку и Новгородок озма и князя Корбута и княгиню его и дѣти в няцтво посла»³². Місце битви у цитованій редакції литовсько-руського літопису вказано як «Недокудово», так само й ще в одній³³; але у п'яти інших редакціях – «Докудово»³⁴. Дійсно, на півдорозі між Новгородком та Лідою до сьогодні існує селище Докудово. У літописах столиця Корибута, Новгородок, фігурує без уточнення «Сіверський»³⁵. А у прусській хроніці Йоганна Посільге, на основі якої, до речі, й датується похід Вітовта, прямо вказано, що у полон до нього потрапив

«Karbuth czu Cleyne Nowgart» (у Малому Новгороді). Під цією ж назвою у тому ж джерелі наступного року згадується, безперечно, саме Новгородок-Литовський³⁶.

В ув'язненні у Владислава-Ягайла Дмитро-Корибут пробув відносно недовго. 14 листопада того ж 1393 р. за нього поручився його тесть, великий князь Олег Іванович Рязанський: «(...) поручили есмо у великого короля, у Володислава Божьей милости Полского, Литовского, Руского и иных многих земель господаря, за его брата за князя за Корибута, иже быти ему вѣрну и послушну своего брата великого короля преже написаного, а никоторымъ временем его не отстати, ани противъ ему быти ни дѣломъ, ни словом, ни помысломъ, ани противъ тыхъ, што суть подъ его рукою. Пак ли бы зят мой княз Корибутъ што мыслил ил и што бы хотѣлъ учинити или бы учинилъ противъ своего брата короля и протывъ тыхъ, штожь суть подъ его рукою послушни, а за моею порукою, тогда мы княз Олегъ, его тесть и его поручникъ, имамы у томъ во всемъ остати нашему королю Володиславу преже написаному, а самого князя Корибута имамы поставати передъ королемъ безо лсти и без хитрости»³⁷.

1394 р., серпень/вересень – «Karboth und Wytowt» виступили до Рудоміна на зустріч рицарям-хрестоносцям, що йшли війною на Вільно; але литовсько-руське військо було розбите відділом орденської армії³⁸.

1404 р., весна – Корибут Ольгердович брав участь у поході вел. князя Вітовта на Смоленськ, який литовська армія облягала сім тижнів, але здобути тоді так і не змогла³⁹. Після цього Корибут ніде вже більше не згадується⁴⁰.

М. Стрийковський, литовсько-польський хроніст 2-ї половини XVI ст., повідомляє, що взамін за Новгород-Сіверське князівство, конфісковане у 1393 р., Дмитро-Корибут Ольгердович отримав від Ягайла й Вітовта новий уділ на Поділлі та Волині – Брацлав, Вінницю, Соколець і Кременець, а згодом сам побудував замки Вишневець та Збараж, ставши засновником княжих родів Збаразьких і Вишневецьких⁴¹. Однак у попередніх роботах ми показали, що традиція про походження вказаних родів від Корибута є вигадкою, запровадженою одним з кн. Збаразьких лише у середині XVI ст. Повідомлення ж Стрийковського про другий, Брацлавсько-Кременецький уділ Корибута – це лише власна «реконструкція» хроніста, зроблена через ототожнення ним кн. Федора Корибутовича з кн. Федьком Несвізьким, який у грамоті 1434 р. називав згадані міста своїм «держанням» або «вотниною»; з даними цього документа Стрийковський був знайомий через хроніку М. Кромера, який сам і уклав перший опис Коронного архіву, де він зберігався⁴².

Отже, переходимо до питання про реальні володіння Дмитра-Корибута Ольгердовича, які склалися з двох територіальних комплексів – литовського та сіверського. Як ми бачили, у 1393 р. фактичною столицею Корибута, де перебувала його родина, безперечно, був Новгородок-Литовський; від цього міста, напевне, походить і його титул у присяжній грамоті 1386 р.: «dominus et haeres de Novogrodek». Про це ж опосередковано свідчать і ще кілька фактів. У давньому євангелії Лаврашевського монастиря, що знаходився поблизу Новгородка-Литовського, між іншими, вміщено і дарчий запис великого князя Дмитра Ольгердовича⁴³. Тут же, у дещо пізніших записах, згадуються пани Гавсовичі та Беліковичі, які ідентифікуються як представники новогрудської шляхти середини – 2-ї половини XV ст. Їхніми предками, вочевидь, були Гавс та Белік – бояри Дмитра-Корибута, згадані у поручній грамоті за нього 1388 р.⁴⁴ Нарешті, у кількох км від Новогрудка у 2010 – 2011 гг. було знайдено три унікальних монети, що містять зображення «князівського знаку» Корибута⁴⁵ (про нього див. нижче).

За свідченням литовсько-руського літопису, у середині XIV ст. Новгородок-Литовський належав Коріату Гедиміновичу († 1358/1366). Троє його старших синів не пізніше 1360-х рр. зробилися князями на Поділлі, а молодший, Федір, нібито успадкував батьків Новгородок, звідки прибув на Поділля лише після смерті старших братів, тобто аж наприкінці 1380-х рр.⁴⁶ Однак останнє свідчення є помилковим, хоча б тому, що у 1388 р. Федір Коріатович згадується як кн. Подільський, співправитель старшого брата Костянтина⁴⁷. У грамоті вел. князя Вітовта 1401 р. він забезпечує брату

Сигізмунду володіння половиною Новгородка («medietate Novogrodeg»), що колись належала його ж братам Войдату та Товтивілу⁴⁸. З них Войдат Кейстутович єдиний раз згадується у 1362 р., а Товтивіл-Конрад, якщо вірити Длугошу, загинув у 1390 р. Сином Войдата цілком міг бути Юрій, син брата Вітовта, «herczoge de Nogarten», який згадується у 1384 та, очевидно, 1390 р.⁴⁹ Отже, виходить, що Корибут Ольгердович міг володіти лише половиною Новгород-Литовського князівства.

Такий досить дивний, на перший погляд, поділ Новгородка між двоюрідними братами насправді цілком відповідав умовам угоди, що існувала між їхніми батьками, Ольгердом і Кейстутом – всі наново здобуті «города» і волості ділити між собою на пополам⁵⁰. Більше того, близько 1390 р. Вітовт особисто свідчив перед керівництвом Тевтонського ордену: «Так, у Руській землі багато замків і територій було здобуто – те все вони (Ольгерд і Кейстут) *поділили на пополам*»⁵¹. Отже, звідси випливає цілком логічний висновок, що після смерті брата Коріата, сини якого перебравлися на Поділля, Ольгерд та Кейстут розділили його Новгород-Литовське князівство між собою. Свою половину Ольгерд і надав сину Дмитру-Корибуту, щоправда, невідомо, чи ще за власного життя, чи лише у заповіті 1377 р. Цілком можливо, що у 1382 – 1384 рр., коли Товтивіл Кейстутович та Юрій Войдатович (?), разом з Вітовтом, перебували поза межами ВКЛ⁵², Корибут володів також і їхньою половиною Новгородка, отримавши її від Ягайла – подібно тому, як Кейстутове Троцьке князівство, «отчина» Вітовта, було надане Скиригайлу. Те ж саме стосується й періоду після 1389 р., коли, за свідченням самого Вітовта, «у мого брата князя Тевтивіла відібрав він (Владислав-Ягайло) назад усе, що йому надав»⁵³. Можна припустити, що і однією з причин «бунту» Корибута проти Вітовта на початку 1393 р. було те, що той став вимагати повернення спадщини своїх братів.

Після звільнення Дмитра-Корибута з ув'язнення, у листопаді 1393 р., напевне, він отримав назад і свою власне-литовську «отчину». Здається, лише цим можна пояснити, що на початку XV ст. його старший син та спадкоємець титулувався як «Sigismundus Koributi Dei gratia dux Nouogrodiensis»⁵⁴. Досить вірогідно також, що до складу Новгород-Литовського князівства входив і замок Лошеськ (Лоск), приблизно у 80-ти км північно-східніше Новгородка, яким до 1440-х рр. володів кн. Федір Корибутович⁵⁵.

Переходимо до питання про сіверські володіння Дмитра-Корибута. Як ми бачили, у датованих джерелах про них збереглося лише два свідчення. У 1382 р. фактичною столицею князя був Новгородок-Сіверський. А у 1388 р. Дмитро-Корибут титулувався князем Сіверським, а серед його слуг згадується «Трубчевський воєвода». Трубчевськ (Трубецьк), безперечно, він отримав не раніше 1380 р., оскільки до того це місто було столицею уділу Дмитра Ольгердовича Старшого: у грудні 1379 р., під час походу московських військ на Сіверщину, «князь Трубчевский Дмитрій Олгердович не сталь на бои (...) но выиде изъ града съ княгинею своею и з дѣтми и съ бояры своими и пріеха на Москву въ рядъ къ князю великому Дмитрею Ивановичю»⁵⁶.

Щоправда, польський історик С.-М. Кучинський вважав літописне повідомлення про від'їзд Дмитра Старшого до Москви недостовірним як за змістом, так і за хронологією, оголосивши його комбінацією XVI ст., вірогідно, складеною в інтересах знатної родини кн. Трубецьких! «Реконструкція реальних подій» за Кучинським (хоча й не вповні послідовна) в цілому має наступний вигляд. Московський похід на Сіверщину відбувся вже після Куликовської битви 1380 р. Дмитро ж Ольгердович ще раніше перейшов на бік Москви і він брав участь у цьому поході разом з братом, Андрієм Полоцьким (на московській службі з 1377 р.). Очевидно, саме він захопив Трубчевськ – «звідси потім літописи могли відзначити, що цей князь прийшов на московську службу з Трубчевська». Однак на допомогу Сіверщині виступив не хто інший, як сам вел. кн. Ягайло. Розгромивши Андрія під Стародубом, він пішов до Трубчевська проти Дмитра, який «не станул на бой» – тільки не з Москвою, оскільки до неї втік, а з литвинами». Московські війська не воювали Брянськ, «оскільки сам князь брянський приймав участь в поході»; можливо, літописи сплутали його з

іншим учасником походу, кн. Дмитром Михайловичем Волинським. Від московитів же Трубчевськ захищав не Дмитро Брянський, а його молодший брат Дмитро-Корибут, власне кн. Трубчевський, «а літописи – маючи одного Дмитра Ольгердовича в Трубчевську, другого у Москві – просто не змогли інакше розв'язати труднощі, як визнати, що є то один і той самий князь»⁵⁷.

Такою є «наукова методика» польського історика! Зрозуміло, що ставитися подібним чином до літописних джерел є цілком неприпустимим. З приводу хронології зазначимо, що літопис наводить не просто дату, а повну дату початку московського походу на Сіверщину – 9 грудня у *п'ятницю* 6887 р.; за календарним розрахунком, вказані число та день тижня дійсно співпадали саме у 1379 р. Що ж стосується міфічної «препарації» літописного тексту, то в усіх основних зведеннях (за винятком скорочених редакцій, на які намагався посылатися Кучинський) він читається однаково, починаючи з Рогожського літописця, складеного, як відомо, на початку XV ст.

Більше того, Кучинський навіть заперечував князювання у Трубчевську до 1380 р. Дмитра Старшого, вважаючи, що це місто, разом зі Стародубом, належало Андрію Ольгердовичу Полоцькому. При цьому дослідник посилався на таке сумнівне джерело, як т. зв. Хроніка Биховця, де уділом Вінгольта (?) Андрія Ольгердовича названий Трубчевськ (тоді як реальний Андрій Полоцький взагалі показаний сином Кейстута!), а в іншому місці згадується міфічний кн. Андрій Лукомський та Стародубський, нібито тесть Вітовта⁵⁸. Кучинський вважає, хоча цього разу й не стверджує, що Ольгерд близько 1370 р. дійсно міг надати Трубчевськ (і Стародуб) сину Андрію та що останній брав участь у поході 1380 р. у якості претендента на «свою стару волость»⁵⁹. Отже, звідси випливає, що Дмитро-Корибут мав отримати Трубчевськ після від'їзду Андрія до Москви у 1377 р. Насправді, зрозуміло, це є нереальним. Повторюємо, Дмитро-Корибут міг отримати Трубчевськ лише після того, як Дмитро Ольгердович Старший, кн. Трубчевський, у грудні 1379 р. виїхав до Москви, тобто, скоріш за все, у 1380 р., а, можливо, й ще пізніше.

Що стосується Новгород-Сіверського, то щодо дати його надання Дмитру-Корибуту згоди в історіографії не існує. За думкою С. Смольки, це сталося лише після вокняжіння у Вільні Кейстута, тобто у 1381 р.⁶⁰. Г. Пашкевич вважав, що Дмитро-Корибут був посаджений на Сіверщині восени 1380 р.⁶¹. Але з такими версіями ми погодитися не можемо. Ще В. Б. Антонович писав, що сам Ольгерд сіверські землі «розподілив між членами своєї родини»; щоправда, часткою Дмитра-Корибута дослідник, окрім Новгород-Сіверського, помилково вважав Брянськ⁶². Про те, що свій сіверський уділ Дмитро-Корибут отримав ще від батька, писали також Р. В. Зотов⁶³ та Ф. І. Леонтович⁶⁴. М. С. Грушевський справедливо зазначав: «На свою руку як би вони (перші литовські князі Сіверщини. – **С. К.**) могли дістатися сюди? Очевидно, вони дістали свої волости, бодай головні їх части, уже готовими від якогось сильнішого литовського князя, що здобувши, роздав їх в держави. В такому разі очевидно був то Ольгерд»⁶⁵. Початок княжіння Дмитра-Корибута на Сіверщині ще за життя батька приймав Т. Василевський⁶⁶. Тієї ж думки дотримується й Ян Теньговський, зазначивши, що «князь той не був присутнім під час литовсько-хрестоносних (крижацьких) переговорів, що завершилися трактатом 29 IX 1379 року, у той час як його молодший брат Лингвен привів до того акту власну печатку. Оскільки Новгород Сіверський був значно віддалений від Вільна та Трок. Ольгердович міг отримати у володіння Новгород Сіверський близько 1375 року. Правдоподібно також вже тоді прийняв православне хрещення й отримав ім'я Дмитра»⁶⁷.

Однак Я. Нікодем указав, що аргумент Теньговського насправді нічого не вартий, оскільки Ольгерд помер ще за два роки до 1379 р. Натомість сам Нікодем, головним чином на підставі звістки лівонської хроніки, де у 1375 р. три безіменні сини Ольгерда названі окремо від їхнього старшого брата Андрія Полоцького, доходить висновку, що ці та інші Ольгердовичі, сини Уляни Тверської, за життя батька власних уділів не мали (див. вище). Не отримав Дмитро-Корибут Сіверщини й відразу після смерті Ольгерда, оскільки брав участь у поході «короля» Ягайла та Кейстута на замок

«Beveren» у Пруссії (за Нікодемом – у 1380 р.). «Той сумнів походить з географічного положення, оскільки сіверські землі не сусідили з орденською державою. Якби Корибут був у той час самостійним князем на литовському східному плацдармі, Ягайло не доручав би йому завдання війн з хрестоносцями. (...) але на місці був з певністю, маючи близько двадцяти років, Лингвен, котрий у 1379 р. разом з Ягайлом підписав троцький мир з орденем. Коли б Корибут був князем сіверським, великий князь вислав би з Кейстутом Лингвена». Врешті-решт Нікодем приєднується до думки Г. Пашкевича, за якою Корибут отримав Сіверщину від Ягайла лише восени 1380 р.⁶⁸

Однак і аргументи Я. Нікодема його версію довести не спроможні. Те, що у 1375 р. молоді Ольгердовичі не названі за іменами та згадані окремо від Андрія Полоцького, жодним чином не свідчить про відсутність у них власних уділів. Дану обставину цілком можна пояснити тим, що Андрій був, практично, на ціле покоління старшим за них і володів розлогим Полоцьким «королівством», що межувало з Лівонією – батьківщиною хроніста. Дмитро-Корибут воював з хрестоносцями й після 1380 (треба 1381) р., у 1388 та 1392 рр., коли точно був князем Сіверським. Це й не дивно, оскільки його основним володінням в історичному центрі ВКЛ був Новгород-Литовський. Дійсно, прямих свідчень про приналежність Дмитру-Корибуту південної Сіверщини за життя Ольгерда ми не маємо, але це цілком можна пояснити надзвичайно скупою джерельною базою. Нагадуємо, за нашим переконанням, Велике князівство Чернігівське було приєднане до ВКЛ між 1372 та 1375 рр. Вірогідніше за все, саме тоді Ольгерд, вже будучи у певному конфлікті зі своїми синами від першого шлюбу, більшу частину здобутих сіверських земель і надав старшому сину Уляни Тверської – Дмитру-Корибуту.

До числа цих земель, окрім Новгород-Сіверського, належав також і Чернігів. Про це ми довідуємося, в першу чергу, з наступного запису у пом'яниках князів Чернігівських (Введенської церкви Києво-Печерської лаври та Любецького): «Велик(ого) Кн(я)з(я) Димітрія Черниговского и Брата его Кн(я)з(я) Ивана. Велик(ого) Кн(я)з(я) Ивана Скиргайла»⁶⁹. Сприймаючи текст цього запису буквально, виходило б, що у ньому поминаються три особи: вел. кн. Дмитро Чернігівський, його брат Іван та вел. кн. Іван-Скиригайло (Ольгердович). Однак уже архієпископ Чернігівський Філарет (Гумілевський), а за ним Р. В. Зотов вважали, що насправді мова має йти про двох синів Ольгерда, Дмитра та Скиригайла-Івана. «Слова Синодика (...) ми розуміємо так, що укладач Синодика хотів ними висловити, що брат Дмитра Чернігівського, князь Іоанн (троцький), був згодом великим князем (київським). Філарет, вірогідно, на підставі порівняння Любецького синодика з іншими, що були у його використанні, у цій статті не повторює двічі імені Іоанна, чим і роз'яснює справу»⁷⁰. Дійсно, у виписках Філарета, зроблених нібито з Любецького синодика (а фактично, як випливає з їхнього змісту, є компіляцією з кількох подібних пам'яток), цитований вище запис читається так: «В. к. Димитрія черниг. и брата его к. Иоанна, в. к. Скиригайла».⁷¹

Варто зазначити, що Дмитро Ольгердович Старший у пом'яниках записаний дещо нижче, без великокнязівського титулу, з синами Іваном та Михайлом⁷², які відомі також і за родовідними книгами. А звідси випливає, як справедливо зазначив Р. В. Зотов, що з титулом великого князя Чернігівського у синодику записаний Дмитро-Корибут, з інших джерел відомий як кн. Новгород-Сіверський⁷³. Одночасно такого ж висновку дійшов Ф. І. Леонтович (вважаючи, що Дмитро-Корибут спочатку жив у Чернігові, а потім перейшов до Новгород-Сіверського, залишивши Чернігів Скиригайлу)⁷⁴, а незабаром його підтримав, хоч і не в категоричній формі, також М. С. Грушевський⁷⁵.

З тотожністю Дмитра-Корибута Ольгердовича та вел. князя Дмитра Чернігівського не погодився С.-М. Кучинський. Головний аргумент польського дослідника полягає у тому, що титул князя Чернігівського навіть пізніше (у період правління Швигригайла Ольгердовича) ще не втратив свого значення, тоді як «жоден акт Корибута не містить хоча б найменшого натяку на його правління у Чернігові, жоден літопис, жодне джерело»⁷⁶. Однак нижче ми побачимо, що таке твердження, навіть не

рахуючи запису в пом'яниках, не зовсім відповідає дійсності. А головне, з літописного повідомлення 1382 р. випливає, що *фактично* столицею Дмитра-Корибута був Новгород-Сіверський; саме тому він титулувався «князем Новгородським і Сіверським», що жодним чином не виключає факту приналежності йому також і Чернігова.

Інші аргументи С.-М. Кучинського, по суті, не мають взагалі ніякого реального значення. Наприклад, він звинувачує Зотова, нібито той при інтерпретації запису Любецького синодика уніфікував два імені – «Ивана» та «Иоанна»: «Якби це була одна й та сама особа, то навіщо були вжиті два написані по-різному імені?! Цікаво, кому на Русі прийшло б до голови розрізняти двох різних Іоаннів заміною кириличної літери «w» (омеги) на «o» та пропуском однієї «н»? Далі, Кучинський зазначає, що у синодику князі звичайно поминалися разом з дружинами та дітьми, але Дмитро Чернігівський записаний без таких, тоді як у Дмитра-Корибута було кілька синів. Однак поминання разом з князем його родини у Любецькому синодику зовсім не є обов'язковим правилом, щодо чого можна навести багато прикладів. Та й хіба не могло бути такого, щоб дружина та сини Дмитра-Корибута померли через значний час після його смерті (про Корибутовичів це відомо точно), будучи ще живими на момент внесення його імені до синодика? Ще одну причину, з якої Дмитра Чернігівського не можна ототожнювати з Корибутом, Кучинський вбачає у тому, що останній у руських джерелах згадується під своїм литовсько-язичницьким іменем, яке у Любецькому синодику не вказане, тоді як у випадку з Іоанном-Скиригайлом там наведені обидва його імені⁷⁷.

Але якщо вел. кн. Дмитро Чернігівський, за думкою польського історика, не міг бути сином Ольгерда та братом Скиригайла, то ким же він тоді взагалі був? У відповідь на це питання Кучинський пропонує два варіанти. 1) Дмитро належав до правлячої династії Гедиміновичів; не виключено, що цим князем був Дмитро Коріатович (Михайлович Волинський), воєвода на московській службі, який міг повернутися до ВКЛ разом з Дмитром Ольгердовичем Старшим (у 1388 р.) або дещо пізніше. 2) Дмитро Чернігівський походив зі старої руської династії – тоді у ньому слід вбачати «або вцілілого нащадка роду Святославичів, або прибулого звідки-небудь та, за згодою Литви, правлячого наприкінці XIV ст. у Чернігові Рюриковича». В останньому випадку таким емігрантом міг бути, зокрема, кн. Дмитро Галицький (Галича-Мерського), вигнаний зі свого князівства Дмитром Московським (у 1363 р.). Однак сам Кучинський схилився до думки, що «Дмитром чернігівським був син Романа Михайловича, Дмитро Романович, який помер у 1414 р.». Він, «як і його батько, не помер на троні чернігівському. Правдоподібно, був усунутий не пізніше 1401 – 6 рр., під час війн на сході»⁷⁸. Дійсно, у Тверському літописі є повідомлення про смерть 12 жовтня 1414 р. кн. Дмитра Романовича, але без жодної вказівки на його титул та походження⁷⁹. Набагато логічніше було б припустити, що у цьому північно-руському зведенні мався на увазі хтось із князів Північно-Східної, а не далекої для літописця Південної Русі. Ми вважаємо, що таким міг бути лише Дмитро Романович – представник роду кн. Ярославських, син Романа Васильовича (засновника м. Романова) та онук Василя Давидовича Ярославського († 1345)⁸⁰.

Що ж стосується Дмитра-Корибута, то він, за версією С.-М. Кучинського, у Чернігові ніколи не князував. Його першим та основним володінням був Новгород-Сіверський, приєднаний до Литви ще до 1363 р. А потім, після зради Дмитра Старшого у 1380 р., під владу Дмитра-Корибута були передані також Трубчевськ і Брянськ⁸¹. Причому стосовно Брянська це твердження польського історика не лише голослівне, але й суперечить тому факту, що на момент від'їзду Дмитра Старшого Брянськ знаходився у сфері впливу Москви⁸².

Ще одну інтерпретацію запису Любецького (та Введенсько-Печерського) синодика запропонував Ф. М. Шабульдо. За його думкою, з титулом великого князя Чернігівського тут поминається скоріше не Дмитро-Корибут, а Дмитро Ольгердович Старший, який володів Черніговом у середині – наприкінці 1370-х рр.⁸³ Про приналежність Чернігова до володінь Дмитра Старшого писали ще В. Б. Антонович⁸⁴ та

Ю. Вольф⁸⁵. Однак ні вони, ні Ф. М. Шабульдо не звернули увагу на факт, підкреслений Р. В. Зотовим та Ф. І. Леонтовичем: Дмитро Старший, без великокнязівського титулу, записаний в іншій статті Любецького синодика, причому разом з синами, відомими також і за свідченнями давніх родоводів (див. вище).

Нарешті, О. В. Русина, на підставі буквального сприйняття тексту пом'яника, слідом за С.-М. Кучинським вважає, що записані там кн. Іван та вел. кн. Іван-Скиригайло були різними особами. А отже, вел. кн. Дмитро Чернігівський, брат першого з них, не може бути ототожнений ні з Дмитром-Корибутом, ні з Дмитром Старшим Ольгердовичами, про князювання яких у Чернігові інші джерела нічого не повідомляють⁸⁶.

За нашим же переконанням, з титулом великого князя Чернігівського у пом'яниках записаний все-таки Дмитро-Корибут, брат Івана-Скиригайла Ольгердовича. Конструкція їхньої фрази, де двічі повторене ім'я Івана (Іоанна), не суперечить такій версії хоча б тому, що аналогічна конструкція – коли одна й та ж сама особа титулується князем, а потім тут же великим князем, – зустрічається в пом'яниках і раніше. Зокрема, мова йде про поминання вел. князя Олега III Романовича (кінєць XIII ст.): «Велик(ого) Кн(я)з(я) Романа старого Черниговского и Кн(я)гиную его Анну и С(ы)на его Кн(я)з(я) Олга Романовича, Велик(ого) Кн(я)ся Черниговского (...) Инока Леонтия»⁸⁷.

Ще одним, дуже важливим доказом на користь тотожності вел. князя Дмитра Чернігівського та Дмитра-Корибута є вкладний запис, уміщений у Євангелії Лаврашевського монастиря XIV ст.: «Се язъ великѣи князъ Дмитрии Олгирдовичъ (...) даль есмь с(вя)тої Б(огороди)ци Гнидковича Лукно Пятип* *є і озера і Морино (...)»⁸⁸. Великим князем не міг титулуватися ні правитель Брянська, ні Трубчевська (уділи Дмитра Старшого), ні Новгород-Сіверського. Право на такий титул, очевидно, могло давати лише володіння Черніговом – давньою столицею однойменного великого князівства. А звідси зрозуміло, що вел. кн. Дмитро Ольгердович Лаврашевського євангелія – це та ж сама особа, що й записаний у пом'яниках вел. кн. Дмитро Чернігівський. Що це був саме Дмитро-Корибут, певним чином підтверджує ще й сама географія його вкладу: Лаврашевський монастир знаходився поблизу Новгородка-Литовського, який, разом із Сіверщиною, також належав цьому Ольгердовичу (див. вище).

Повторюємо, в інших джерелах Дмитро-Корибут не зветься князем Чернігівським не тому, що він не володів Черніговом, а тому, що його фактичною сіверською столицею був Новгород. Очевидно, литовський княжич (чи сам Ольгерд?), будучи чужинцем і першим представником нової династії, з цієї причини переніс центр Сіверщини та свою резиденцію до Новгорода, не бажаючи проживати у Чернігові, якнайтісніше пов'язаному з династією Ольговичів, столицею яких це місто було протягом трьох століть. У пом'яниках же, яким був властивий церковний консерватизм, Дмитро-Корибут був названий великим князем Чернігівським в силу давньої традиції про першість чернігівського стола.

Отже, володіннями Дмитра-Корибута у південній Сіверщині слід визнати Новгород, Чернігів (вірогідно, з 1372/1375 р.) та Трубчевськ (з 1380 р. чи й пізніше). Хибна версія про приналежність йому Брянська є або наслідком переплутування з Дмитром Старшим (К. Стадніцький, В. Б. Антонович), або безпідставною гіпотезою (С.-М. Кучинський та деякі інші). У реальності Брянськом з 1372/1375 й до своєї загибелі у 1401 р. володів Роман Михайлович, спочатку у якості союзника Москви, а потім – васала Вітовта⁸⁹. Інші ж значні міста Сіверщини – Стародуб, Рильськ та, вірогідно, Путивль – у 1370 – 1400-х рр. належали кн. Патрикію Давидовичу, його синам та онукам⁹⁰.

Незабаром після арешту Дмитра-Корибута, на початку 1393 р., його сіверські володіння були надані Федору Любартовичу взамін за конфіскований Володимир-Волинський: 23 травня того ж року цей князь видав присяжну грамоту королю Владиславу-Ягайлу й королеві Ядвізі, у якій згадує, що вони «дали ми землю до своєї воли на имя Сѣверскую со всѣ городи»⁹¹. Після звільнення Дмитра-Корибута, у

листопаді 1393 р., Сіверщини назад він вже не отримав. Чернігів близько 1395 р., скоріш за все, було повернуто Роману Михайловичу⁹², а на початку 1404 р. надано Швитригайлу Ольгердовичу⁹³. Швитригайло ж ще у 1400 р. отримав, разом з Поділлям, Новгород-Сіверський: «lands in (землі у) der Walachie und Podolyen und *Nawgardin* das beste hus»⁹⁴; мова тут жодним чином не може йти про Новгородок-Литовський («*Cleyne Nowgart, Cleyne Nowgardin*») – спільне володіння Корибута та Вітовта (див. вище). Не зміг Корибут, на відміну від половини Новгородка-Литовського, й передати Сіверщину своїм синам. Так, Швитригайло у серпні 1420 р. титулувався як «*duce Czirneowiensi*», а його титул у документі від 27 липня 1422 р. свідчить, що йому належали всі три сіверських міста, котрі колись становили уділ Дмитра-Корибута: «*Boleslaus alias Swidrigail dei gracia dux Littwanie et terrarum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus etc.*»⁹⁵.

Дмитро-Корибут Ольгердович був одним з небагатьох удільних князів ВКЛ, які карбували свої власні монети. Вперше таку монету ідентифікував М. І. Догель: на її аверсі зображено меч, навколо якого читається (у дзеркальному відображенні) напис «дкорибтво», а на реверсі – «князівський знак» в оточенні грубого наслідування арабської легенді. Цей «князівський знак» представляє собою, умовно кажучи, покладену на бік «вісімку» з крапками у її колах, увінчану посередині хрестом (див. рис. зліва). Догель зазначив, що точно такий же знак зображений на печатці кн. Федора Корибутовича 1433 р. (див. рис. по центру), а отже, є «родовим гербом цієї гілки Ольгердовичів»⁹⁶. Пізніше було виявлено ще кілька типів монет Дмитра-Корибута як з іменем князя, так і без, але з зображенням меча і (або) «князівського знака» та татарськими наслідуваннями або нечитабельними кириличними написами. Зупинятися на розгляді цих типів, що є специфічною сферою нумізматики, ми не будемо, обмежившись вказівкою літератури питання⁹⁷. Що стосується хронології карбування, зокрема, одного з найстарших типів з двосторонніми татарськими наслідуваннями та «князівським знаком», І. Хромова писала: «Хронологічні межі емісії (1370-і – 1380-і роки) визначаються завдяки врахуванню кількох факторів. По-перше, майстер з Сіверського князівства, копіюючи монети Мухаммада (1370 – 1375 рр. – *С. К.*), не бачив монет ані Буляка, ані Токтамиша, що почали карбуватися 1380 р. По-друге, слід враховувати незначну кількість самих монет Корибута. Все це обмежує нижню дату карбування кінцем 70-х рр. XIV ст.»⁹⁸.

Переважна більшість монет Дмитра-Корибута походить зі скарбів та поодиноких знахідок на території Київщини, Сіверщини та прилеглих до неї північно-східних регіонів. Однак є й показові винятки: вище вже згадувалося, що три монети, з «князівським знаком» Корибута на аверсі та нечитабельним кириличним написом на реверсі, було знайдено в околицях Новогрудка (його власне-литовської столиці), а одна така монета походить з території Віленського Нижнього замку⁹⁹. Тим не менш, навряд чи можна сумніватися у тому, що монетний двір Корибута знаходився на Сіверщині, скоріш за все, у його столиці – Новгороді. Лише цим можна пояснити вміщення на більшості його монет татарських наслідувань. Варто також наголосити, що ці наслідування, принаймі читабельні – хана Мухаммада (монет 1370 – 1375 рр.), «в контексті аналізу зображень можуть символізувати загальну залежність від Орди Мамає (…). Відомо лише про існування певної угоди між Ольгердом та Мамаєм щодо «виходу» данини із земель Південно-Західної Русі»¹⁰⁰.

Щодо походження та значення «князівського знаку» Дмитра-Корибута, ще М. І. Догель звернув увагу на його очевидну близькість до знаку на найдавніших

рязанських монетах, вважаючи запозиченим саме від них. В. Н. Рябцевич вважав, що Дмитро-Корибут узяв за основу свого знаку рязанську тамгу, доповнену зверху хрестом, після того, як одружився на дочці вел. князя Олега Івановича Рязанського (нібито у 1386 р.). Дослідник навіть схилився до думки, що використання князем Сіверським цього знаку відбивало його певні претензії на стіл Великого князівства Рязанського¹⁰¹! Велику схожість рязанської та сіверської тамги, аж до наявності крапок на кінці «завитків», відзначала І. Хромова¹⁰². Цей факт не міг не визнати й В. В. Зайцев, указавши, що саме через подібність до ранніх різновидів знаків князів Рязанських та Пронських нечисленні сіверські монети з «князівським знаком», аж до недавнього часу, в зібраннях Ермітажу та Державного історичного музею зберігалися серед монет Великого князівства Рязанського¹⁰³.

Тим не менш, В. В. Зайцев вважав, що «князівський знак» вживався сіверськими князями ще до Дмитра-Корибута. У своїй статті 2007 р. дослідник припустив, що першим його міг карбувати на своїх монетах Дмитро Ольгердович Старший, кн. Брянський і Трубчевський¹⁰⁴. Але у статті 2011 р. про це вже нічого не говориться, а про один з найстарших типів монет зі знаком – двосторонні татарські наслідування, котрі більшість інших нумізматів відносили до Корибута, – Зайцев пише, що вони могли карбуватися або «князями місцевої чернігівської династії, які залишилися у Сіверській землі, або литовськими правителями, які отримали свої уділи в результаті розділу просторих володінь брянського князя (Дмитра Старшого, якого Зайцев вважає володарем ледь не всієї Сіверщини. – **С. К.**)». Зокрема, трохи нижче, в основному на підставі топографії поодиноких знахідок, дослідник доходить висновку: «У сукупності наявні дані дозволяють вважати саме Стародубське князівство місцем виготовлення двосторонніх наслідувань з «князівським знаком»; можливо, вони карбувалися Патрикієм Наримонтовичем (реально – Давидовичем) Стародубським. А ще нижче Зайцев зазначає: «Відомі іменні деньги цього князя, на яких знак відсутній (...) Отже, Корибут став використовувати знак вже після початку карбування монет зі своїм іменем. Зробив він це, очевидно, у другій половині 1380-х рр. і, можливо, за прикладом інших сіверських князів, які використовували подібний символ». «Однак, як вказують скарби, знак, увінчаний хрестом, подібний тому, що використовував Корибут, з'являється на «сіверських» монетах, принаймі, одночасно з рязанською тамгою. Таким чином, цей знак варто розглядати лише як один з різновидів тамги чи знака князівської власності, що широко використовувався у руських землях в останній чверті XIV – на початку XV ст.»¹⁰⁵.

Однак нам висновки В. В. Зайцева здаються не досить переконливими. Про жодних князів-Рюриковичів у Сіверщині в цей період, окрім вел. князя Романа Михайловича, нам нічого не відомо, у пом'яниках кн. Чернігівських вони не записані. Дмитро-Корибут, як головний володар Сіверщини, навряд чи став би запозичувати «князівський знак» у князя Стародубського. А подібність цього знаку до рязанської тамги є настільки близькою, що навряд чи можуть залишатися сумніви у походженні першого від другої, враховуючи одруження Корибута на дочці Олега Рязанського. Разом з тим, безсумнівним є факт використання «князівського знаку» не лише Корибутом. Зокрема, він уміщений на монетах кн. Олександра Патрикієвича Стародубського та, можливо, його брата Федора Рильського. Але тут знак все ж має трохи видозмінений вигляд: «кола» його горизонтальної «умовної вісімки» зверху не доведені до кінця, нагадуючи якір чи символ т. зв. «проквітлого хреста». Навряд чи це можна пояснити якимось інакше, ніж тим, що вказані князі визнали свою васальну залежність від Дмитра-Корибута – головного правителя Сіверщини.¹⁰⁶

Однак навряд чи «князівський знак» можна трактувати, як це роблять деякі дослідники, і як «герб» самого Корибута. Справа в тому, що на печатках цього князя (збереглися дані про три їхні екземпляри – при документах від 14 серпня 1385, 23 жовтня 1386 та 18 травня 1388 рр.) міститься зовсім інше зображення – т. зв. «литовська Погонь». В одному варіанті – це вершник управо зі списом у правій руці (див.

рис. справа), в іншому – вліво з мечем чи списом у правій та щитом у лівій руці; на зворотній же стороні печатки вміщено напис у чотири рядки: «Печать князя Корибюта»¹⁰⁷. Звідси випливає, що знак на монетах Дмитра-Корибута, очевидно, все ж слід тлумачити як символ власності цього князя.

Дружиною Дмитра-Корибута, як ми бачили з поручної грамоти 1393 р., була дочка вел. князя Олега Івановича Рязанського († 1402). Судячи з часу народження Ольгердовича (перша половина 1350-х рр.), цей шлюб мав відбутися у 1370-х рр.¹⁰⁸ У акті 1386 р. Дмитро-Корибут вже згадує про своїх синів («filiis»)¹⁰⁹. У довіднику кн. П. Долгорукова повідомляється, що Дмитро-Корибут був одружений двічі: 1) на князівні Любові Іванівні Московській, сестрі Дмитра Донського; 2) на князівні Анастасії Олеговні Рязанській¹¹⁰. Але праця Долгорукова, як добре відомо, містить величезну кількість помилок і до того ж не наводить жодних посилань на джерела. Зокрема, в даному випадку Дмитро-Корибут змішаний з його старшим братом Дмитром Брянським († 1399). Помилився Долгоруков і щодо, нібито, першої дружини князя. Його джерелом у цьому випадку, безперечно, була праця В. М. Татіщева, але там пишеться наступне: «6864, 1356. Князь великій Иван Ивановичь отдал дщерь свою Любовь во Литву за Дмитрия *Кориадова сына*, внука Гедеманова»¹¹¹. При цьому у літописах імена Любові та Дмитра не вказані. Відсутнє у відомих нам джерелах й ім'я Анастасії, дочки Олега Рязанського.

У довіднику М. Д. Хмирова про перший шлюб Дмитра-Корибута, який також сплутаний з Дмитром Брянським, уже нічого не говориться. Але тут указано, що Анастасія Олегівна Рязанська до того, як стала дружиною Ольгердовича, була одружена з кн. Дмитром Васильовичем Друцьким, від якого мала синів Андрія та Василя, кн. Друцьких. Про Андрія ж Друцького повідомляється, що він загинув у битві на Ворсклі 1399 р.¹¹² Жодних посилань на джерела при цьому, знов-таки, не наведено. Але навряд чи підлягає сумніву, що головним джерелом для «комбінації» Хмирова був IV-й том ПСРЛ видання 1848 р. У Новгородському IV літопису перелік князів, які загинули на Ворсклі, розпочинається так: «Полоцкій князь Андрѣй Ольгердовичь, братъ его Дмитрій князь Брянскый, князь Михайло Евнутьевичь, князь Иванъ Дмитреевичь Киндырь, князь Андрѣй *пасынокъ Дмитріевъ* (...)». А в одному зі списків, надрукованому у тому ж томі (т. за. «Продовження Хронографа»), кн. Андрій на вказаному місці пропущений, тоді як передостаннім серед загиблих тут зустрічаємо «князя Андрѣя Дрютського»¹¹³. В жодному іншому літописному тексті цей кн. Друцький, наскільки нам відомо, не згадується, окрім Никонівського літопису, виданого у серії ПСРЛ значно пізніше праці Хмирова (1897 проти 1871 р.)¹¹⁴. Отже, зрозуміло, що Хмиров прийняв першого кн. Андрія за пасинка Дмитра Ольгердовича, якого сплутав з Дмитром-Корибутом, і ототожнив його з кн. Андрієм Друцьким. Імена ж кн. Друцьких Дмитра Васильовича, нібито першого чоловіка дружини Дмитра Ольгердовича, батька його пасинка Андрія та брата останнього Василя Дмитровича, були запозичені з тієї ж праці Долгорукова¹¹⁵, як і ім'я Анастасії Олегівни.

З такою «комбінацією», зрозуміло, ми погодитися не можемо¹¹⁶. Навіть якби вона була, в своїй основі, правильною, то мова мала б йти про родину Дмитра Старшого, а не Дмитра-Корибута, який помер не раніше 1404 р. Але й до першого з них умови – від Хмирова віднести не можна. З цього приводу ще Г. А. Власьєв зазначав: «Мені здається, що можливе й таке тлумачення: літописець, відзначаючи в числі вбитих Івана Дмитровича Кіндира, тобто сина якогось Дмитра, слідом за тим говорить, що й пасинок цього Дмитра, князь Андрій, також був вбитий у цій битві. Звичайно, таке тлумачення слів літопису можна сильно ставити під сумнів, але воно ніскільки не гірше припущення Хмирова»¹¹⁷. Що ж стосується Івана Кіндира, то ми погоджуємося зі здогадом Ю. Вольфа, що він був князем Друцьким¹¹⁸ – тим кн. Іваном Друцьким («dux Ywan de Druska»), який згадується у литовсько-орденській угоді 1398 р.¹¹⁹ По-перше, між Дмитром Брянським та Іваном Кіндиром у літопису записаний ще Михайло Євнутієвич, що було б досить дивним, якщо визнати перших з них від-

повідно батьком та сином. По-друге, як зазначив Вольф, після синів Івана Кіндира «маетки взяв князь Іван Путята Друцький». Дійсно, у Литовській Метриці є запис про таке надання Казимира Ягеллона: «Князю Ивану Путяте Слободька, што держаль князь Александро Киньдыревич»¹²⁰. Іван Путята був сином кн. Семена Дмитровича Друцького, а отже, за умови тотожності Івана Дмитровича Кіндира з Іваном Друцьким – двоюрідним братом та найближчим родичем-спадкоємцем кн. Олександра Кіндировича.

Таким чином, всі «додаткові дані» П. Долгорукова та М. Д. Хмирова про родину Дмитра-Корибута Ольгердовича слід визнати помилковими. Реально можна говорити лише про те, цей князь був одружений на дочці Олега Рязанського, яка ніколи раніше не була одружена з кн. Друцьким, й згадане ім'я якої – Анастасія, – також є більш ніж сумнівним. Синами цієї пари були: 1) Жигимонт († 1435), кн. Новгород-Литовський (до 1424 р.), який у 1422 – 1423 рр. був «губернатором» Чеського (Богемського) королівства від імені вел. князя Вітовта, у 1424 р. сам проголошений королем Чехії (але не коронований), де правив фактично до 1427 р., повернувся до ВКЛ у 1431, а остаточно лише у 1434 р.; 2) Федір († 1440/1447), кн. Лешеський (очевидно, північної частини Новгород-Литовського князівства – див. вище), на трьох дочках якого ця галузь Ольгердовичів і вигасла; 3) Іван († після 1431). Також у Дмитра-Корибута відомі дві дочки: 1) Олена († 1449 чи пізніше), з 1407 р. дружина Януша II († 1424), кн. Ратиборського у Сілезії; 2) Марія, видана заміж за кн. Федора Львовича Воротинського († 1482/83)¹²¹.

Разом з Дмитром-Корибутом у Введенсько-Печерському та Любецькому пом'яниках, як ми бачили, записаний його рідний брат, очевидно, наступний за старшинством Ольгердович Скиригайло-Іван. Будучи близьким соратником вел. князя Ягайла, Скиригайло у 1382 р., після вбивства Кейстута, отримав його Троцьке князівство – друге за значенням після власне Віленського. У 1387 р. Владислав-Ягайло підтвердив Скиригайлу права на Троки, Мінськ (очевидно – його перший уділ після смерті батька у 1377 р.) і т. д., а також надав тільки що здобуте Полоцьке князівство, яким він мав володіти ще за волею Ольгерда¹²². А у 1388 р. король зробив улюбленого брата «зверхнім князем» ВКЛ, наказавши підкорятися йому всім іншим удільним князям; щоправда, вже у 1389 р. Владислав-Ягайло вирішив призначити до Вільни поляка – генерального старосту Литви, позбавивши влади Скиригайла¹²³. Характерно, що у русько-мовних джерелах Скиригайло, мабуть у більшості випадків, титулується великим князем¹²⁴. 6 грудня 1392 р. було досягнуто угоди, за якою Скиригайло, замість своїх володінь, мав отримати Київське князівство, яке Вітовт, нещодавно призначений намісником ВКЛ (спочатку – саме так), зобов'язався здобути для нього силою зброї, а також Кремінець і Стожок на Волині¹²⁵. Це зобов'язання Вітовт виконав лише восени 1394 р., коли він, «вивівши» з Києва Володимира Ольгердовича, посадив там Скиригайла¹²⁶. Тут останній і помер, як казали, від отрути, 10 січня 1397 р.; поховали його у Печерському монастирі¹²⁷.

Запис імені Скиригайла Ольгердовича у пом'яниках кн. Чернігівських, очевидно, був зроблений у зв'язку з приналежністю йому якихось володінь у Сіверщині. Ф. І. Леонтович навіть стверджував, що «синодик у даному випадку без сумніву вказує на Чернігів, як на удільне володіння обох братів (...) Цю обставину (згадки джерел про Корибута як кн. Новгород-Сіверського. – **С. Ж.**), як нам здається, можна пояснити лише у тому смислі, що Чернігів та Новгород-Сіверський становили уділ Корибута й Скиригайла, й що спершу Корибут жив у Чернігові (чому в Любецькому синодику й зветься Чернігівським князем), а потім пізніше (приблизно близько 80-х років XIV століття) перейшов до Новгорода-Сіверського, що зробився з тих пір головним центром нижньої, по-Деснянської половини Сіверщини. Скиригайло при цьому міг залишитися у Чернігові на становищі удільного князя, «послушного» головному князю Корибуту, який сидів у Новгороді-Сіверському!» При цьому Леонтович посилався ще на поручну грамоту Скиригайлу, видану «князями Плаксичами й іншими *Сіверськими* князями та боярами за Гридка Костянтиновича»¹²⁸. Однак вже М. С. Грушевський

справедливо зазначив, що вказаний документ версію Леонтовича жодним чином не підтверджує¹²⁹, а князі-поручителі, які його видали, насправді у жодному джерелі не називаються саме сіверськими.

Скиригайло Ольгердович дійсно належав до числа князів Сіверщини, але його володіння тут були досить скромними. А саме, у грамоті 1387 р. король Владислав-Ягайло підтверджує Скиригайлу права на володіння, між іншим, сіверськими містечками Річицею та Любечем¹³⁰. Зазначимо також, що за даними хроніки Длугоша у жовтні 1393 (потрібно 1392) р. Владислав-Ягайло, помиривши Скиригайла з Вітовтом, до обіцяного брату Київського князівства додав ще Кременець, *Стародуб* та Старі Троки¹³¹. Але, якщо навіть визнати це повідомлення достовірним, у чому є вагомні сумніви, це ще не означає, що обіцянка короля була у повному обсязі реалізована на практиці; зокрема, Старих Трок Скиригайло точно не отримав¹³².

Нарешті, необхідно зупинитися на дискусійному питанні про ще одного нібито сіверського князя литовського походження – Костянтина, третього сина Ольгерда від першого шлюбу¹³³. У двох найпізніших редакціях литовсько-руських літописів – Євреїновському літописі й т. зв. Хроніці Биховця (середина XVI ст.), – міститься фрагмент про синів Ольгерда, у якому уділом Костянтина вказані Чернігів та Чорториськ¹³⁴. Однак у всіх більш ранніх редакціях цей фрагмент відсутній, а наведені у ньому дані про Ольгердовичів містять ряд грубих помилок¹³⁵. З цієї причини повідомлення про Костянтина Чернігівського серед істориків Російської імперії довіри не викликало. Ф. І. Леонтович, заперечуючи чернігівське князювання Костянтина, писав, що навіть якщо визнати повідомлення Хроніки Биховця достовірним, то його слід віднести не до Чернігова, а до співзвучного поселення на Волині («де знаходився й Чарториськ, головна частина уділу Костянтина») – або Чернихова у Крем'янецькому повіті, або Черникова у Володимирському¹³⁶. М. С. Грушевський справедливо вважав, що автор повідомлення мав на увазі все-таки Чернігів, «але весь сей генеалогічний екскурс літописи має такий пізно легендарний характер, стільки містить баламутств, що й сеї звістки про Чернігів не можна брати як серйозну джерелову звістку»¹³⁷.

У польській же історіографії, навпаки, повідомлення про Костянтина Чернігівського, переважно, визнавалося достовірним фактом. С. Смолька вважав, що він отримав Чернігів ще за життя Ольгерда¹³⁸. За припущенням О. Халецького, Костянтина з Чернігова, відданого Дмитру-Корибуту, було «перенесено напевне до Чарториська на Волині»¹³⁹. За версією С.-М. Кучинського, Ольгерд надав Костянтину Чернігів близько 1369 р., нібито після виведення звітти Романа Михайловича; князував же там цей Ольгердович (можливо не сам, а через намісників) до своєї смерті близько 1390 р. Більше того, польський історик припускає, хоча й не стверджує однозначно, що потім Чернігів міг успадкувати син Костянтина Гридко, який приблизно тоді ж виступив проти вел. князя Скиригайла¹⁴⁰. При цьому Кучинський не надає значення тому факту, що у поручному записі за Гридка Костянтиновича він навіть не названий князем, на відміну від тих же головних поручителів¹⁴¹; та й саме ім'я Григорій у князівському середовищі було надзвичайною рідкістю.

У пізній радянській історіографії реальність чернігівського князювання Костянтина Ольгердовича визнавав Ф. М. Шабульдо. Дослідник вважав, що Костянтин отримав Чернігів близько 1380 р., внаслідок поділу володінь Дмитра Ольгердовича Старшого, який від'їхав до Москви (нагадаємо, Шабульдо помилково вважав, що Дмитро Старший володів більшою частиною Сіверщини – див. вище). Після ж смерті Костянтина Чернігів нібито успадкували його сини, у яких, очевидно, був відібраний у 1392 р.¹⁴² Повідомлення про Чернігівський уділ Костянтина вважає достовірним і О. В. Русина, за версією якої, він отримав це князівство після Романа Михайловича на початку 1370-х рр., а помер між 1386 та 1393 рр.¹⁴³

Однак не можна ігнорувати того факту, що Костянтина Ольгердовича не названо князем Чернігівським у жодному достовірному джерелі, а екскурс найпізніших литовсько-руських літописів, без сумніву, був складений лише у XVI ст. та однозначно містить грубі помилки. Тому ми вважаємо, що у даному випадку вирішальне значення мають пом'яники кн. Чернігівських: якби Костянтин дійсно князував у Чернігові, то,

скоріш за все, він би був записаний там і як володар історичного центру Сіверщини, і як брат вел. князів Дмитра (Корибута) та Івана-Скиригайла. Однак і у Введенсько-Печерському, і у Любецькому пом'яниках ім'я Костянтина Чернігівського відсутнє.

1. Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 10-12.

2. Там само, с. 10-11.

3. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – С. 58, 116.

4. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, wielkiego księcia Litwy. – Lwów, 1867. – С. 41-42, 48, 110-111 (вважав Дмитра-Корибута князем Брянським та Новгород-Сіверським, а Дмитра Старшого – Трубчевським, обох – синами Ольгерда від першого шлюбу).

5. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века. – К., 1878. – Вып. 1. – С. 135.

6. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – С. 90-92, 152.

7. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 138-145.

8. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000 [Пг.;Л., 1915-1929]. – Т. IV. Ч. 1. – С. 306; М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 450; М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 117; М., 2000 [СПб., 1863]. – Т. XV. – Стб. 436; М., 2004. – Т. XXV. – С. 193, і т. д. Лише у т. зв. літописі Авраамки Корибут вказаний на п'ятому місці, перед Федором (ПСРЛ. – СПб., 1889. – Т. XVI. – Стб. 103), а у Симеонівському між Федором та Корибутом вставлений абсолютно незрозумілий «Гульянь» (ПСРЛ. – М., 2007 [СПб., 1913]. – С. 118). Однак ще М. С. Грушевський зазначив, що «старшинство Федора перед Корибутом, крім згідності всіх версій против одної, підпирає ще та обставина (піднесена Вольфом), що п'ять синів від першої жінки всі виступають з самими християнськими іменами, а сім синів від другої фігурують звичайно з литовськими, з чого-б виходило, що Федір мусів належати до перших п'яти, а Корибут до других семи» (Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993 [К.;Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 514).

9. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 59, і т. д.

10. У польській історіографії звичайно приймається, що найстаршим сином Ягайла від другого шлюбу був Ягайло. Але ще М. С. Грушевський з цього приводу зазначив: «Вольф, опираючи ся на згаданих актах 1382 р., ставить на першій місці Ягайла, на другім Скиригайла, на третім Корибута, і т. д. Але я думаю, що він се робить зовсім не потрібно: як я вже сказав, грамоту видають Ягайло як князь віленський і Скиригайло як князь троцький, отже князі поважніших волостей, се одначе нічого не доказує в їх старшинстві, бо коли Ольгерд міг поминути Корибута і Скиригайла з віленським столом, то міг дати Скиригайлу троцький стіл (тільки не Ольгерд, а вже Ягайло у 1382 р. – **С. К.**), хоч би він і був молодшим від Корибута. Ліпше тримати ся порядку великоросійських компіляцій, раз вони так добре витримують інші проби і против їх порядку нема ніяких поважніших аргументів» (Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 515).

Тим не менш, польський дослідник Т. Васілевський, ігноруючи літописний перелік, без вагомих підстав визнав старшим сином Ольгерда від другого шлюбу Скиригайла, а вже наступним – Корибута, віднісши його народження до 1358 – 1359 р. (Wasilewski T. Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynek do Genealogii Giedyminowiczów // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. I. – З. 1. – С. 32). З таким порядком старшинства погодився і Ян Теньговський, щоправда, перенісши дату народження Корибута на час близько 1354/55 р.; Ягайла ж дослідник вважав аж четвертим, навіть після Лугвена, сином Ольгерда від другого шлюбу (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów.

– Poznań; Wrocław, 1999. – S. 98, 105, 118). Однак Я. Нікодем повернувся до старого погляду, що старшими синами від вказаного шлюбу були Ягайло та Скиригайло, а Корибут народився лише близько 1358 р. (Nikodem J. Data urodzenia Jagiełły. Uwagi o starszeństwie synów Olgierda i Julianny // Genealogia. Studia i materiały historyczne. – Poznań-Wrocław, 2000. – Т. XII. – S. 23-49).

11. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 107 (хроніка Германа Вартберзького).

12. Nikodem J. Uposażenie młodszych Olgierdowiców. Przyczynek do biografii Skirgiełły // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – Białystok, 2001. – Т. XV. – S. 9. Те ж саме дослідник пише й стосовно іншого нападу Кейстута, здійсненого у березні 1377 р. (тобто ще за життя Ольгерда) разом «з синами його та синами Ольгерда, двоюрідними братами їх» (*Scriptores rerum Prussicarum*. – Bd. 2. – S. 113). Однак тут не вказана навіть кількість Ольгердовичів; цілком можливо, Корибута серед них і не було.

13. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Bd. 2. – S. 606 (хроніка Віганда Марбурзького).

14. ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV. – С. 68 (Слуцький літопис), 86 (Віленський літопис) і т. д. Хронологію цих подій подає т. зв. Торнський анналіст, повідомляючи, що Кейстут пішов з Вільни перед святом Трійці (25 травня), а Ягайло зайняв її 12 червня 1382 р. (*Scriptores rerum Prussicarum*. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 121-122. Про те, що «Jagel und Carbod» відмовилися визнавати владу Кейстута, повідомляє також Хроніка великих магістрів (там само, s. 602).

15. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Bd. 2. – S. 611.

16. *Codex diplomaticus Lithuaniae* / Ed. E. Raczynski. – Vratislaviae, 1845. – P. 56-60, № III-V; Daniłowicz I. *Skarbiec diplomatów...* – Wilno, 1860. – Т. I. – S. 241-242, № 481-483 (польський переклад та перекази; документ про Жмудську землю, оригінал якого не зберігся, підозрює у фальсифікації); *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae* / *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – Crakoviae, 1882. – Т. VI. – S. 1-2.

17. *Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791*. – Kraków, 1932. – S. 1-3, № 1.

18. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. – Т. I. – P. 1 / *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – Kraków, 1876. – Т. II. – S. 4-5, № III (латинський оригінал); Daniłowicz I. *Skarbiec diplomatów...* – Т. I. – S. 254-255, № 507 (польський переклад).

19. ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 343-344, і т. д.

20. *Akta unji Polski z Litwą*. – S. 12-13, № 16.

21. Długosz J. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Krolestwa Polskiego*. – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 210.

22. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wilenskiej*. – Krakow, 1932. – Т. I. – Z. 1 (1387 – 1438). – S. 1-9, 6, № 1.

23. Daniłowicz I. *Skarbiec diplomatów...* – Т. I. – S. 265-266, № 539 (польський переказ).

24. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wilenskiej*. – Т. I. – Z. 1. – S. 11-15, № 6; Daniłowicz I. *Skarbiec diplomatów...* – Т. I. – S. 266, № 540 (польський переказ).

25. Хроніка Длугоша про їх охрещення на католицизм, на відміну від молодших Ольгердовичів, нічого не повідомляє. Сам Владислав-Ягайло у 1391 р. вказав у віленському костюлі служити меси лише за себе й своїх братів Казимира-Кориґайла, Олександра-Вігунта та Болеслава-Свитриґайла (*Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wilenskiej*. – Т. I. – Z. 1. – S. 33-35, № 19).

26. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 38-39, № 20 (оригінал).

27. Там само, с. 40-41, № 21 (оригінал).

28. Daniłowicz I. *Skarbiec diplomatów...* – Т. I. – S. 273-274, № 560 (польський переказ, разом з Корибутом названий також його брат Вігунт); *Codex diplomaticus Lithuaniae* / Ed. E. Raczynski. – P. 46-48, № VII (у цій копії назва Візни не згадана).

29. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Bd. 2. – S. 640 (хроніка Віганда Марбурзького). К. Стадніцький схилився до думки, що насправді у Вільні тоді знаходився не

Корибут, а Кориґайло (Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły... – S. 45, груп. 18). Але Кориґайло загинув значно пізніше, під час облоги Вільни у вересні 1390 р. (Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 643). У даному ж випадку мова йде про першу спробу Вітовта захопити Вільну, незадовго до його офіційної угоди з орденом 19 січня, про що згадують також литовсько-руські літописи (ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 64, 70, 88 і т. д.) та хроніка Длугоша під 1389 р. (Długosz J. Roczniki... – Ks. 10. – S. 229). Також Стадницький повторює помилку І. Даниловича, який відніс до Дмитра-Корибута й помістив, цілком умовно, під 1390 р. реґесту угоди кн. Дмитра про розмежування кордону з Польщею (Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – Т. I. – S. 277, № 575). Насправді ж тут мова йде про угоду Дмитра-Любарта, вел. кн. Волинського, з королем Польським 1366 р. (Розов В. Українські грамоти. – С. 13-14, № 7).

30. Długosz J. Roczniki... – Ks. 10. – S. 236-237; Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – S. 641.

31. Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 177 (хроніка Йоганна Посільґе); Bd. 2. – S. 646.

32. ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 89 (Віленський літопис). В усіх інших редакціях пропущено імена воєвод Вітовта, висланих проти Корибута.

33. Там само, с. 71 (Слуцький літопис).

34. Там само, с. 101, 137, 159, 185, 206.

35. Щоправда, таке уточнення є у пізньому Літописі Рачинського, однак слово «Сѣверский» тут дописане над рядком і на полі (ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 159), тобто є, без сумніву, лише здогадом переписувача.

36. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 3. – S. 185, 191 (об'єктами нападу хрестоносців на західно-руські землі названі «Cleyne Nowgardin und dy Lyda und Merkin und Drogoczyn», тобто Новгородок-Литовський, Ліда, Мереч та Дорогичин).

37. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 16, № XVII.

38. Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 3. – S. 194-195.

39. ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 396, і т. д.

40. У одному документі біскупа Холмського Яна, від 1 серпня 1419 р., у якості свідка згаданий Корибут; але, як зазначив Ян Теньговський, найпевніше тут мова йде про Сигізмунда Корибутовича, який дійсно інколи називався батьківським іменем (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – S. 109, груп. 461).

41. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – S. 101-102. За своїм звичаєм, Стрийковський «розмальовує» розповідь про сутичку Корибута з Вітовтом, наведену у литовсько-руському літописі, вигаданими подробицями, до того ж він вважає, що після битви під Недокудовом Корибут втік до Новгородка-Сіверського.

42. Келембет С. М. Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – Гедиміновичі чи ні? // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 111-118; Келембет С. М. Князі Збаразькі та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів? // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 3-5.

43. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 32-33, № 17.

44. Русіна О. В. До атрибуції вкладних записів Лаврашівського єванґелія // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Нова серія. Вип. 3/4. – С. 98-100.

45. Малежик В. Находки северских монет на Новогрудчине // Банкаускі веснік. – 2012. – № 7 (сакавік). – С. 30-33 (є у мережі Інтернет).

46. ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 61, 66, 74, 85 і т. д.

47. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 182-183.

48. Akta unji Polski z Litwą. – S. 35, № 38.

49. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 55, 59-60.

50. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 61, 85, 97 і т. д.

51. Ліцкевіч А. У. «Мемарыял Вітаўта» – першая хроніка Вялікага княства Літоўскага // Беларуская думка. – 2009. – № 2. – С. 94.
52. Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – Т. I. – S. 242, № 483.
53. Ліцкевіч А. У. «Мемарыял Вітаўта»... – С. 95.
54. Див. напр.: Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. – Warszawa-Pozna, 1989. – Т. VIII. – № 817 (акт 1418 р.).
55. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wilenskiej. – Krakow, 1932. – Т. I. – Z. 1. – S. 212-213, № 189.
56. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 138.
57. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 154-157.
58. ПСРЛ. – М., 1975. – Т. XXXII. – С. 141, 150.
59. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – S. 158-159, 181.
60. Smolka S. Kejstut i Jagiełło // Pamiętnik Akademii Umiejętności. – Kraków, 1889. – Т. VII. – S. 140.
61. Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1936. – S. 103-104, 308.
62. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века. – С. 135.
63. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 145.
64. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Декабрь. – С. 269.
65. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 67.
66. Wasilewski T. Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynek do Genealogii Giedyminowiczów // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. I. – Z. 1. – S. 32.
67. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 106
68. Nikodem J. Uposażenie młodszych Olgierdowiczów. Przyczynek do biografii Skirgiełły // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2001. – Т. XV. – S. 8-10.
69. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 20; Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 28.
70. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 137-138.
71. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 44 та прим. 66.
72. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 19; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Арк. 20 зв.; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 28.
73. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 138-146.
74. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. – С. 266-267.
75. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 453-454.
76. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 185.
77. Там само, s. 186-187.
78. Там само, s. 188.
79. ПСРЛ. – СПб., 1863. – Т. XV. – Стб. 486.
80. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1851. – Кн. X. – С. 55, 62, 146, 152, 232, 236.
81. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – S. 189, 175. Аргументи стосовно Брянська (s. 175), по суті, нічого не варті.
82. Див. про це: Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 11.
83. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 88-89.

84. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века. – К., 1878. – Вып. 1. – С. 135.
85. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 336. Щоправда, у більш ранній праці він писав, що приналежність Чернігова до Дмитра Старшого «більше ніж сумнівна» (Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 92).
86. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 97-98; Русина О. В. Україна під татарами і литвою. – К., 1998 / Україна крізь віки. – Т. VI. – С. 75.
87. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 17. У Любецькому синодику тут помилка, але принцип конструювання фрази той же: «(...) Кн(я)зя Олга Романовича, Вел(икого) Кн(я)зя чер(ниговского) Леонтія (...) во Иноцех Василя» (Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902. – Арк. 18; Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 26).
88. Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 32-33, № 17.
89. Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова. – С. 10-12.
90. Келембет С. Князі Стародубські та Рильські: середина XIV – початок XV століть // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2. – С. 12-26.
91. Розов В. Українські грамоти. – С. 50-51, № 27.
92. Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова. – С. 12.
93. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 178.
94. *Scriptores rerum Prussicarum.* – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 244 (Хроніка Польське). М. С. Грушевський, справедливо погоджуючись з такою датою (перед Різдом 1400 р.), звістку про Новгород (Сіверський) чомусь переносить на початок 1404 р. (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 178-179, прим. 4, с. 476).
95. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* – Cracoviae, 1882. – T. VI. – S. 489-490, 569. Документ 1422 р., між іншим, спростовує версію Я. Теньговського та деяких інших, що Сигізмунд Корибутович титулувався князем Новгородським тому, що успадкував Новгород-Сіверський (а не половину Новгородка-Новгородка-Литовського). Адже володіння Сигізмунда, як пише сам дослідник, були конфісковані за непослух лише у 1424 р., коли, за його думкою, Корибутович і втратив нібито Новгород-Сіверський (Tegowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 111).
96. Догель М. И. Неизданная русская монета XIV в. // Записки Нумизматического отделения Русского археологического общества. – СПб., 1913. – Т. II. – Вып. 3-4. – С. 86 (місцем карбування помилково вважав Переяславль-Заліський, через переплутування Дмитра-Корибута з Дмитром Старшим); Ильин А. А. Классификация русских удельных монет. – Л., 1940. – Вып. 1. – С. 20-21.
97. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992; Бектинев Ш. И. Монета князя Дмитрия-Корибута (1378 – 1381) // Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII – XV вв. – Минск, 1994; Хромов К. К. Новое в изучении новгород-северских подражаний джучидским дирхемам третьей четверти XIV в. // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. – Вильнюс, 2006; Remecas E. Monetu. radiniai Lietuvoje. – Vilnius, 2006; Зайцев В. В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2; Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.). // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2; Хромова І. Атрибутація монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3; Хромова І. К. К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV века // ГИМ.

Нумизматические чтения 2009 года. – М., 2009; Козубовский Г. А. К вопросу о киевских и северских монетах XIV в. // Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. – М., 2009; Ivanauskas E. Coins of Lithuania 1386 – 2009. – Vilnius, 2009; Зайцев В. В. «Северские» монеты с «княжеским знаком», 80-е гг. XIV в. // Нумизматика. – 2011. – № 1 (28); Малежик В. Находки северских монет на Новогрудчине // Банкаўскі веснік. – 2012. – Сакавік. Велика кількість монет Корибута розміщена також на нумизматичних сайтах Інтернету.

98. Хромова І. Атрибутація монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки. – С. 23.

99. Remecas E. Monetu. radiniai Lietuvoje. – Vilnius, 2006. – С. 15, № 17.

100. Хромова І. Атрибутація монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки. – С. 23.

101. Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.). – С. 151, 152.

102. Хромова І. Атрибутація монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки. – С. 24.

103. Зайцев В. В. «Северские» монеты с «княжеским знаком», 80-е гг. XIV в. – С. 16, 20, 21, рис. 13, 14, 15.

104. Зайцев В. В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России. – С. 127.

105. Зайцев В. В. «Северские» монеты с «княжеским знаком», 80-е гг. XIV в. – С. 17, 18, 20.

106. Барэйша Ю. Аб атрыбуцыі і датаванні дзвюх манет Алексінскага скарбу // Банкаўскі веснік. – 2007. – Май. – С. 65-67; Зайцев В. В. «Северские» монеты с «княжеским знаком», 80-е гг. XIV в. – С. 17, 18, 20, 21, рис. 9-10.

107. Gumowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Zeszyt. 3-4. – S. 703-704 (20-21), tabl. V, № 38a-38b; Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 12-13, 19-20, № 16, 22.

108. Ян Теньговський схиляється до думки, що шлюб відбувся наприкінці 1370-х рр. (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – S. 107, прып. 442.

109. Akta unji Polski z Litwą. – S. 13, № 16.

110. Долгоруков П. Российская родословная книга. – СПб., 1854. – Ч. I. – С. 319.

111. Татищев В. Н. История Российская с древнейших времен. – СПб., 1784. – Кн. IV. – С. 181.

112. Хмыров М. Д. Алфавитно-справочный перечень удельных князей русских и членов царствующего дома Романовых. – СПб., 1871. – Половина первая. А-И. – С. 21, 26, 107.

113. ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т. IV. – С. 104, 142.

114. ПСРЛ. – СПб., 1897. – Т. XI. – С. 174 (тут згадані й кн. Андрій пасинок Дмитра, й кн. Андрій Друцький).

115. Долгоруков П. Российская родословная книга. – Ч. I. – С. 131.

116. Хоча, наприклад, її наведено як достовірний факт навіть у новітній праці Я. Теньговського, який, втім, на довідник Хмирова при цьому чомусь не посилається (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – S. 106).

117. Власьев Г. А. Потомство Рюрика. – Пг., 1918. – Т. II. – Кн. 1. – С. 121-122.

118. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 57.

119. Codex diplomaticus Lithuaniae / Ed. E. Raczynski. – Vratislaviae, 1845. – P. 256-257; Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – Wilno, 1860. – Т. I. – S. 315, № 695 (польський переказ).

120. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Knyga Nr 3 (1440 – 1498). – P. 26.

121. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – S. 106-118; деякі уточнення дані й з інших джерел. Окрім вказаних дочок, у Теньговського, без посилання на джерело, вказана ще найстарша – Анастасія, нібито дружина кн. Василя Михайловича

Кашинського (з Тверських), видана за нього у 1396/1399 р. (там само, s. 106, 110). Ця інформація, знов-таки, походить з довідника Хмирова, де посилання на джерела також відсутні (Хмыров М. Д. Алфавитно-справочный перечень удельных князей русских... – С. 20). У жодному з відомих нам джерел даних про походження Анастасії, другої дружини Василя Кашинського, немає. Ще М. С. Грушевський писав, що «се тільки гіпотеза, і то досить непевна», «викресливши» Анастасію з числа Корибутових дочок (Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 510, 516).

122. Грамоти XIV ст. – К., 1974. – С. 74-77, № 40.

123. Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Krolestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 223, 228, 247.

124. Напр. див. вище, літописну оповідь про похід на Мстиславль 1386 р.; Грамоти XIV ст. – С. 70, № 37 (1386 р.), с. 108, № 54 (близько 1392 р.), і т. д.

125. Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów... – Т. I. – S. 295-296, № 621-623.

126. ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 72, і т. д. Стосовно хронології цього походу, ми цілком погоджуємося з аргументацією М. С. Грушевського (Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 170, 173, 473-474).

127. Повна дата смерті Скиригайла (без року) наведена у литовсько-руських літописах, але в усіх списках вона має певні дефекти. Найбільш повним є читання Слуцького літопису: «и тамо разболеся канон Крещения у чек (в одному зі списків правильніше – «четверг») и на Крещение в субботу уехал у град Киев болен, болѣв 7 дни и преставися у среду» (ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 72). За календарними розрахунками, свято Хрещення – 6 січня, – припадало на суботу в 1397 р. Але зрозуміло, що канун Хрещення тоді припадав не на четвер, а на п'ятницю; 5 ж січня взагалі не припадало на четвер жодного разу з 1392 по 1400 рр. Отже, у тексті міститься помилка, яку пояснює Супрасльський літопис: тут замість «канон Крещения» читаємо «канон канона Крещения (там само, с. 65), тобто мова йде про 4 січня, яке у 1397 р. дійсно припадало на четвер (та й у Слуцькому після слова «канон» стерто «капоу», що свідчить про наявність у його протографі правильного читання «канон канону»). У той же час у Супрасльському літопису міститься більш значний дефект, а саме, тут пропущено відразу кілька слів (у наведеній цитаті зі Слуцького вони виділені курсивом), що принципово змінює смисл фрази. Отже, взаємно доповнюючи тексти обох редакцій, отримуємо єдино можливу дату смерті Скиригайла – 10 січня 1397 р. (С. Смолька, який вперше здійснив наведену реконструкцію, чомусь приймає 11 січня).

У пруській Хроніці Й. Посільге повідомляється, що Скиригайло помер перед Різдом 1394 р. (Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 3. – S. 198), звідти той же рік запозичив Длугош (Długosz J. Roczniki czyli Kroniki... – Ks. 10. – S. 269-270, ргур. 40). Цю явно помилкову дату, незважаючи на докладні хронологічні вказівки литовсько-руського літопису та їхнє розв'язання Смолькою, прийняв і Ян Теньговський (Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – S. 102-103). Я. Нікодем, окрім того, схилився ще й до версії, якої теж спочатку дотримувався Теньговський, нібито Скиригайло так і не встиг реально заволодіти обіцяним йому Києвом! (Nikodem J. Uposażenie młodszych Olgierdowiczów. – S. 24-25); при цьому повністю ігноруються історично-топографічні вказівки літопису, автор якого, до речі, сам тоді жив у Києві, хоча й був ще малим.

128. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. – С. 267.

129. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 456.

130. Грамоти XIV ст. – К., 1974. – С. 75, № 40.

131. Długosz J. Roczniki czyli Kroniki... – Ks. 10. – S. 260-261.

132. Див. про це: Келембет С. Князі Стародубські та Рильські: середина XIV – початок XV століть // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2. – С. 17.

133. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 117, і т. д.

134. ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 223; Т. XXXII. – С. 141.

135. Так, серед синів Ольгерда вказані: Іван-Жедивид, кн. Подільський (реально, мабуть, син Федора Коріатовича); Вінгольт-Андрій, кн. Трубчевський (тоді як справжній Андрій Ольгердович Полоцький тут названий сином Кейстута!); Федір

Сангушко, кн. Любомльський (Сангушко був сином Федора Ольгердовича); Дмитро Корецький (!) і Василь (такого взагалі не існувало).

136. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. – С. 265.

137. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 456.

138. Smolka S. Kejstut i Jagiełło // Pamiętnik Akademii Umiejętności. – Kraków, 1889. – Т. VII. – С. 85.

139. Halecki O. Dzieje unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – Т. I. – С. 108.

140. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – С. 171-172, 185.

141. Розов В. Українські грамоти. – С. 46, № 25.

142. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. – С. 89-90.

143. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 96-97, 99; Русина О. В. Україна під татарами і литвою. – К., 1998 / Україна крізь віки. – Т. VI. – С. 74-75.

В статье собраны и проанализированы все данные, которые сохранились в источниках о Дмитрие-Корибуте Ольгердовиче. Выяснено, что его удел состоял из двух частей: в историческом ядре Великого княжества Литовского это была половина Новгородка-Литовского, а в Северной земле – Новгород-Северский, Чернигов и Трубчевск. Последние Дмитрий-Корибут потерял в начале 1393 г. и назад, в отличие от Новгородка-Литовского, уже не получил.

Ключевые слова: Дмитрий-Корибут, Дмитрий Ольгердович Старший, Новгород-Северский, Чернигов, Трубчевск, Новгородок-Литовский, синодики князей Черниговских, Москва, Великое княжество Литовское (ВКЛ), Ольгерд.

Stanislav Kelembet. Dmitry-Kaributas Algirdas – the first Lithuanian prince of Southern Siverschyna.

All the information that has been preserved in the sources about Dmitry-Kaributas Algirdas is collected and analyzed in this article. It was found out that his ownership was in two parts: it was a half of Novgorodok-Lithuanian in the historic core of the Grand Duchy of Lithuania, and Severian Novgorod, Chernigov and Trubchevsk in the land of Seversk. The last ownership Dmitry-Kaributas lost at the beginning of 1393. Unlike Novgorodok-Lithuanian, he didn't get them back.

Keywords: Dmitry-Kaributas, Dmitry Olgerdovich The Eldest, Severian Novgorod, Chernigov, Trubchevsk, Novgorodok-Lithuanian, Chernigov princes' sinodics, Moscow, the Grand Duchy of Lithuania (GDL), Olgerd.

Іван Тимів

ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА І ХРОНІКИ ПРО БОРТЬБУ З ТАТАРСЬКИМИ НАБІГАМИ у 1526–1530 рр.

У статті висвітлено боротьбу Польського Королівства і Великого князівства Литовського з татарськими набігами в умовах активізації зовнішньої політики Османської імперії та Кримського ханату. Узагальнено відомості літописів, хронік та інших джерел, що стосуються обставин воєнно-політичних акцій 1526–1530 рр. татарських і турецьких військ в українських землях під владою польського й литовського володарів. З'ясовано стан вивчення цієї проблеми у вітчизняній історіографії. У проблемно-хронологічній послідовності розглянуто передумови, перебіг і наслідки боротьби українських, литовських і польських військових формувань із татарськими набігами в означений хронологічний період.

Ключові слова: джерела, політика, напад, турки, татари, територія, спустошення, битва.

Політичні події останніх п'яти років першої третини XVI ст. підтверджують неминучість продовження татарських вторгнень в українські землі й необхідність збройного протистояння воєнній експансії Криму. Політичні причини агресивної зовнішньої політики Кримського ханату стосовно Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) і Польського Королівства полягали в тому, що володіння хана були вельми вразливими з боку українських земель Литовської держави. Будь-який військовий похід із Київщини сягав очаківських улусів. Відповідно знищуючи українські поселення по річках Рось і Тясмин, кримські володарі позбавляли Литву тієї бази, на основі якої литовський уряд міг тиснути на Крим. Важливою складовою кримської політики було також недопущення зміцнення держав навколо себе [32, с. 408].

Мета цієї статті – узагальнити відомості літописів і хронік та інших джерел, дотичних до обставин воєнно-політичних акцій 1526–1530 рр. татарських і турецьких військ в українських землях під владою Польської та Литовської держав. З'ясувати стан вивчення цієї проблеми у вітчизняній історіографії. У проблемно-хронологічній послідовності розглянути передумови, перебіг й наслідки боротьби українських, литовських і польських військових формувань із татарськими набігами в означений період.

Події збройного протистояння ординським вторгненням зазначеного періоду частково уже висвітлювалися у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед українських істориків на цю проблему звернули увагу у своїх дослідженнях Михайло Грушевський [10, с. 31–33], Іван Крип'якевич [17, с. 168], Ярослав Дзира [11, с. 98], Віра Панашенко [26, с. 128], Валентина Крот і Ной Рашба [18, с. 108], Василь Уляновський [27, с. 69–71], Ірина Ворончук [7], Оксана Жук [13, с. 23], Дмитро Вирський [2, с. 36, 238–239, 241–243, 245; 3, с. 172–178], Петро Кулаковський [19, с. 78–81], Борис Черкас [32, с. 408–412; 33, с. 53–59], Віктор Мандзяк [22, с. 22–23, 237–238] та ін. Серед зарубіжних дослідників її торкалися Костянтин Гурський [38, с. 101–102], Станіслав Александрович [44, с. 805], Антоній Валявендер [45, с. 46], Єжи Охманський [43], Павел Юсяк [39, с. 68] та ін.

© Тимів Іван Миколайович – старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калушини.

Однією із причин ординського наступу на українські землі був особливий соціально-економічний устрій кримських татар. Екстенсивне за своїм характером кочове тваринництво у першій половині XVI ст. становило основу господарства кримської держави, воно було малопродуктивним і перебувало у значній залежності від розмірів площ пасовищ і врожаю кормів. Слабко розвинуте землеробство не могло забезпечити внутрішній ринок продуктами харчування, зокрема хлібом. Тому степовики намагалися захопити якнайбільше територій для пасовищ, а також воєнну здобич, передусім, полонених, яких можна було вигідно продати на зовнішніх ринках (ясир), та встановити контроль над торговельними шляхами. Крім того, кримські хани, вважаючи себе законними спадкоємцями золотоординських володарів, претендували на землі, які раніше належали цим правителям. Таким чином, економічні фактори, примножені зазіханнями Гіреїв на золотоординський спадок, і зумовили ту політичну лінію, яку вело Кримське ханство [31, с. 13].

Здатність держави захищати свої кордони, протистояти зовнішньому наступові значною мірою визначали вплив її володаря на політику правителів сусідніх держав. Саме тому актуальним є дослідження боротьби Польщі й Литви із татарськими набігами в умовах активізації зовнішньої політики Османської імперії та Кримського ханату.

Далекоглядною була й воєнна стратегія Бахчисараю. Відомо, що реальні мілітарні можливості ханів були слабшими в порівнянні з ВКЛ. Загальні мобілізаційні потуги ханату хоча й становили 30-60 тис. воїнів, однак насправді вони були ополченням усіх придатних до війни чоловіків. Реально ж у розпорядженні кримських ханів було щонайбільше 20–22 тисячі війська. Слабка фінансова система унеможливлювала утримання постійних військ. Тому, маючи лише легкоозброєне (лук і шабля) кінне військо, хани не могли застосовувати стратегію захоплення і приєднання чужих територій з утриманням гарнізонів у містах. Для цього в них не було можливостей. Їхня стратегія зводилася до того, щоб частими, іноді навіть щорічними набігами, захоплювати в полон (на одного татарського воїна під час нападів у XV–XVII ст. припадало від 10 до 25 бранців) або знищувати населення Литовської та Польської держав [32, с. 409; 7, с. 129].

Важливу роль в політиці Гіреїв відігравав і османський фактор. Упродовж XVI ст. турки перетворили ханів на своїх намісників (не завжди покірних), турецькі гарнізони значно зміцнили обороноздатність татарських міст. Однак в умовах османського наступу на Угорщину проблемою постав захист турецького правого флангу, який проходив через територію Валахії, Молдавії і Північного Причорномор'я. Саме у цій ситуації Кримське ханство було використане османами для стримування Польщі й Литовської держави, які підтримували Угорщину. Інструментом стримування виступили напади кримців на Україну, які були тоді вкрай вигідні для турків. Вигідною була й присутність османів у татарському війську, яка забезпечувала прибутки від захопленого ясиру. З метою здійснення своїх намірів Сулейман I (1520–1566) у 1526 р. готував великий наступ кримсько-турецьких військ з артилерією на Київ і сусідні міста. Для початку він обмежився низкою грабіжницьких нападів на Україну з метою спустошення території та перевірки обороно-здатності ВКЛ і Польщі. Однак Ольшаницький розгром 1527 р. звів нанівець плани падишаха [32, с. 409–410].

Із кінця 1524 – початку 1526 р. у Кримському ханаті вирувала громадянська війна, що й забезпечило відносний спокій на литовсько-татарському кордоні [33, с. 53]. Однак із призупиненням міжусобиць загроза нового вторгнення степовиків стрімко наростала, що викликало відповідні заходи безпеки з боку Вільно і Кракова на українських землях. У березні шляхта отримала королівський наказ «кінно і збройно готові бути». До того ж, Краків зосередив на Поділлі «декілька тисяч людей на пенязях...». «Тут, – на думку історика Бориса Черкаса, – спрацювали заходи по реформуванню системи фінансування найманців, які були апробовані ще 1525 року. Суть реформи полягала в наступному: війська мали утримуватися з податків, які виплачувалися по землях і воеводствах до рук воеводських комісій. А це, в свою чергу, зробило надходження грошей більш стабільним» [33, с. 54].

Розглядаючи передумови зимового воєнного походу орди 1526/1527 рр., дослідник Петро Кулаковський зауважив наступне: «Щоб недопустити надходження військової допомоги з Польщі та Литви, кримські татари отримали наказ султана здійснити

масштабний похід на князівство. Всупереч традиційній тактиці татар здійснювати свої походи влітку, цей похід розпочався наприкінці грудня 1526 р.» [19, с. 78].

І дійсно, Сулейман I, готуючись до вторгнення в Угорщину і бажаючи утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на її українські землі [33, с. 53].

Джерельні відомості про події татарських і турецьких набігів 1526–1530 років за своєю об'єктивністю та інформативністю суттєво різняться між собою. Українські літописи подають лаконічніші відомості, тоді як польські хроніки обширніше розповідають про татарські й турецькі вторгнення в українські землі.

Із українських літописів лише «Київський хронограф» [16] славить князя Костянтина Острозького за його перемоги над ординцями й деталізує опис Ольшанської й попередніх битв проти татар. Окремі звістки про боротьбу із татарами

*Рис. 1. Худ. Антоній Залеський. Відбирання ясиру у татар (50х36,5 см).
Літографія Адольфа Жана Батіста Байо, Париж*

містяться в літописі Яна Бенвільського (1600–1647), який досліджував київський історик Юрій Мицик [23]. Зокрема про перемогу над ординцями на ріці Ольшаниці у літописі мовиться так: «Татаре розгостили у речки Олшаници, а снег на тот час бил великий, на свитаню на татарей ударил и так на них угодил, же ім ани до коней прийти не допустил, поражени били» [23, с. 66].

Цікаві відомості про вторгнення орди в Україну в 1527 році знаходимо в «Літописі Рачинського». На полях рукопису цього літопису є помітка «поражка татаров на Олшаницы», а в тексті сказано: «Лѣта Божого нароженя 1527. Татарове перекопские воевали князство Литовское, и король послал против их воиско литовское, а над воиском гетманом князь Костентина Острозского. Тогда, погонившы, князь Костентин Иванович Острозский з воиском литовским татар побил на Ольшаницы зиме» [21, с. 350].

Із особливою ретельністю вписував у свій твір звістки про боротьбу з татарами й турками автор Острозького літописця, особливо коли справа торкалася участі в цій боротьбі українського населення. Серед таких повідомлень під 1527 р. зазначено: «Того же року князь Костантин у Ольшаници татар побил» [1, с. 62, 126]. Такими ж стислими є повідомлення літописів й про боротьбу з ординцями в наступних роках.

Так, у Євреїновському літописі за 1530 р. читаємо: «Того же лѣта татар побили на Голви (Голтві. – І. Т.) и на Полузари князь Иван Дубровский с пѣнежными (найманями. – І. Т.) людми» [21, с. 460].

Загалом автори українських літописів, зазвичай, у своїх творах повідомляли про вторгнення великих армій 80 і більше тисяч воїнів та середніх військових сил – 20-30 тис., а про напади дрібних загонів чисельністю 100-300 вершників вони не згадували, бо їхні наїзди були настільки звичним і поширеним явищем, що й перерахувати їх було неможливо [6, с. 222].

Детальніше про татарські походи в українські й польські землі розповідають польські хроніки. Зокрема важливі відомості про татарські набіги на Україну знаходимо у творі Бернарда Ваповського (1475–1535), який походив із села Радохінці, що біля Перемишля. Як правник і дипломат, він був близький до королівського двору. Ваповський є автором нарративу з історії Польщі, відомого як «Хроніка Бернарда Ваповського», остання частина якої охоплює події 1380–1535 рр. [46, с. 213, 223–224; 24, с. 432].

Цікаві повідомлення про татарські походи в Україну в XVI ст. зафіксував у своїх творах хроніст Йост Людвік Децій (бл. 1485 – 26. 12. 1545), уродженець м. Віссембурга в Ельзасі. Як виконувач обов'язків дипломата короля Сигізмунда I у маєткових справах, Й. Децій мав доступ до королівського архіву. Більше того, королівський двір довірив йому справу «офіційної історіографії». Цінним джерелом для вітчизняної історичної науки є рідкісний опис успішної військової акції князя К. Острозького проти кримських татар 1527 року. Це яскрава розповідь про перемогу над татарами під Ольшаницею (поблизу Білої Церкви), здобута без польської допомоги. Цей історичний опис Децій видав того ж 1527 р. в Кракові, німецькою мовою в формі листа своєму приятелю з Нюрнберга Вільгельму Вейдольту. «Sendbrief von der grossen schlacht und sigg So Ku Ma. Von Poln volk Sn Lstten am. XVVII tag Januarii des. 1527. Jars mit den unglaubigen Tartern gehabt hat». («Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 р. з невірними татарами мало»). Основним джерелом для написання «Надісланого листа...», очевидно, була реляція гетьмана К. Острозького королю про розгром кримців [3, с. 172–173; 2, с. 236, 238; 4, с. 211]. Загалом «Надісланий лист...» є цінним нарративним джерелом з військової історії України першої третини XVI ст.

Додатковим джерелом відомостей про Ольшаницький розгром є королівський привілей, наданий К. І. Острозькому 7 серпня 1527 р. на володіння та пільги на торги в отчинних містах (Острозі, Дубні, Рівному, Полонному, Дорогичині, Сатиеві), а також на звільнення від сплати мита на руську сіль, що везли з Коломиї, Долини і Дрогобича в Кременець. У цьому привілеї дослідник Василь Уляновський виокремив певні моменти, які деталізують перебіг походу К. Острозького на татар. По-перше, він відбувся в «нинішню зиму». По-друге, Острозький внаслідок татарського нападу «сам немало шкоду в маєтках своїх поніс». По-третє, учасниками походу з Острозьким були князі Юрій Слуцький та Юрій Радзивіл. По-четверте, число татарського війська визначене у 25 тис. [27, с. 71].

Деякі відомості про битву на Ольшаниці й боротьбу з татарами збереглися в документах, зібраних підканцлером Петром Томіцьким (1464–1535) – Acta Tomiciana [34, № 131, с. 158; 35, № 49, с. 44; № 50, с. 45–46; № 51, с. 46–47; № 56, с. 55–56, № 147, с. 153; 36, № 331, с. 302–303]. Доповнюють їх матеріали міжурядового спілкування, поміщені у збірнику Даріуша Колодзейчика [40, № 22, с. 665–669; № 23, с. 677–678] та інших зібраннях. У збірнику Д. Колодзейчика подано два листи до польського короля Сигізмунда I з 1527 р. Перший – від кримського хана Саадат Гірея, а другий – від його молодшого брата Іслам Гірей солтана. У листах звучать запевнення короля у вірності й дружбі, нагадування про необхідність сплати упоминків, пропозиції єднання для спільної боротьби із московитами. Рельєфним є докір хана Сигізмундові I за спроби порозумітися із ногайцями і спустошення, вчинені в його володіннях підданими короля. «Толко есьми то видел, што люди твои городы мои поламали» [40, с. 668]. Власне згадана претензія й була використана володарем ханату як аргумент для оправдання воєнного походу татар в Польщу в 1527 р.

Згадує про боротьбу з татарами й перемогу українсько-литовських військ на Ольшаниці у своїй промові папі Клементові VIII (Рим, 1527) італійський єпископ Франческо Сперулі. Є звістка про цю подію і в німецькомовній протогазеті «*Neve Zeitung...*» (після 14.02.1527). Повідомляє про битву з татарами на південному кордоні України у своєму творі «*Wojownicy sarmassy*» («Сарматські воївники», (Кельн, 1631) і Шимон Старовольський (1588–1656), де подана біографія К. І. Острозького [4, с. 214, 215].

Чимало відомостей про боротьбу із татарськими набігами знаходимо в польських хроніках. Мартин Бельський (1494–1573 рр.), описуючи події татарського нападу на Холмщину в січні 1527 р., зауважив, що «один із ординських відділів підійшов до Скоківки (село в Польщі на місці, якого пізніше виникло м. Замостя. – *родинна власність Замойських. – І. Т.*) на Холмщині Щесного Замойського, холмського підкоморія. Мешканці тамошнього замку вийшли назустріч напасникам і відтіснили їх до лісу, що знаходився на острові, оточеному річкою Вепрець і болотом, на яке захисники витіснили нападників й там їх розбили». О. Гваньїні зауважує, що «завдяки морозам, їм скрізь легше ріки та болото пройти» [42, с. 1040; 8, с. 376–377]. Наведений епізод промовисто засвідчує організацію місцевої самооборони в краї.

Не обминув подій ординських набігів у своїй хроніці й Матвій Стрийковський (1547–1593). Хроніст занотував події перемоги К. Острозького над татарами під Вільшаницею 1527 р., невдалий похід польського війська на Очаків 1529 р. та розгром князем Іваном Дубровицьким татар в урочищі Полузорі на Полтавщині [41, с. 394–396]. Про зимове вторгнення ординців у 1527 р. історик так писав: «Року 1527 татари своїми частими набігами спричинили велику шкоду на Русі, Польщі, Литві» [41, с. 394].

Об'ємно висвітлює події 1526–1530 рр. і боротьбу з татарськими набігами й хроніст Олександр Гваньїні (1534–1614). У описі битви під Ольшаницею 1527 р. він цілком наслідує Мартина Бельського. Разом з тим подає маловідомі факти військових зіткнень із татарами в 1528 р. на Поділлі. Докладно розповідає обставини невдалого походу польських загонів на Очаків у 1529 р. [8, с. 376–378]. Підсумовуючи результат перемоги під Ольшаницею, О. Гваньїні, услід за М. Бельським, стверджує, що саме «так Костянтин помстився за сокальську поразку: взяв у полон 700 татар і визволив 40 тис. християнських полонених» [8, с. 377; 42, с. 1040].

Отже, основою джерельних відомостей з історії татарських набігів 1526–1530 рр. є літописні й хронікальні записи, звістки в офіційних урядових документах, привілеях, особистих листах, біографічних творах й періодиці.

У сукупності своїй вони дають чітке уявлення про перебіг боротьби із ординськими набігами. Суттєвим доповненням наявних відомостей могло б бути виявлення й залучення до наукового обігу маловідомих джерел із кримських, польських, литовських і османських архівів.

Розглянувши основні джерела дослідження порушеної проблеми, перейдемо до висвітлення подій, пов'язаних із татарським наступом на українські землі в означений період.

Про появу татарських чапулів у межиріччі Бугу й Вісли улітку 1526 р. повідомляють і давні хроністи, зокрема Бернард Ваповський (1475–1535), який сповіщає про напад татар на Волинь у липні 1526 р., звідки ворог попрямував на Холмщину й Люблінщину. Під час цього походу був знищений Грубешів на Холмщині [46, с. 213; 45, с. 46; 39, с. 68]. Цей великий татарський напад на Україну був організований як диверсія у зв'язку із турецьким наступом в Угорщині. Татари спустошили тоді Волинь, Белзьку й Люблінську землі [34, № 131, с. 158, № 132, с. 158–159; № 133, с. 159, 35, № 50, с. 45–46, № 202, с. 211–213; 46, с. 213; 10, с. 31–32; 37, с. 12].

Такі дії цілком відповідали тактиці ординців, які часто змінювали напрямки набігів. Минаючи потужні оборонні центри, татари захоплювали здобич і часто втікали з нею ще до початку організованої оборони [39, с. 71; 28, с. 155].

На початку 1527 р. за вказівкою султана татарське військо вдерлося в Польщу і ВКЛ, спустошило Белзьке, Люблінське воєводства, а потім через Волинь і Київську землю поверталася до Криму [26, с. 128; 37, с. 12]. Про спустошливі дії татар на теренах Польської Корони в січні 1527 р. короткі відомості знаходимо у хроніста Мартина

Бельського, який фіксує просування нападників углиб польських земель. За Бельським татарське військо (26 тис.) головний удар завдало в околицях Пінська. Звідти татари рушили до Белзького воєводства і в Люблінську землю, де під замком Скоківка один із татарських загонів був розбитий під час збройної вилазки оборонців твердині [42, с. 1040].

Згадка Матвія Стрийковського про полонених християн із Підгір'я є однозначним натяком на перебування ординських чапулів і на теренах Руського та Белзького воєводств. Доказом руйнівного переходу татар і турків згаданими землями є королівські привілеї на тимчасову відміну сплати податків для мешканців спустошених міст краю. Невелике містечко Красне Поле (Нижанковичі) через знищення татарами звільнялося в 1527 р. від усяких податків на 9 років. Аналогічних привілеїв, наданих іншим населеним пунктам, можна навести чимало. У першій третині XVI ст. міщанам Белза ще чотири рази (у 1517, 1519, 1524 та 1527 рр.) доводилося відбивати зі стін фортеці татарські напади [41, с. 394; 25, с. 22].

Якщо взимку 1526/1527 рр. бойові дії проти ординців на території ВКЛ мали локальний характер, під час яких гетьман Костянтин Острозький розбив невеликі загони татар біля Пінська, що з'явилися з метою грабунку, то наступне зіткнення було значно масштабнішим. Тепер ішлося вже про важливу міжнародну акцію: Угорське королівство за умови війни з Туреччиною потребувало допомоги Польщі, а татари мали відволікти сили польського короля, тому й напали на землі ВКЛ і знову дійшли до Пінська, – вважає історик Василь Уляновський [27, с. 69]. Сталося це влітку 1526 року, коли загони татарської кінноти знову шарпали прикордонні землі ВКЛ і Польщі. А наприкінці року велике кримське військо повторило свій напад, спрямувавши його вістря на Волинь і Полісся, і знову в район Пінська [42, с. 55].

Повертаючись до Криму, ординці вступили на терени Київщини, де були зупинені і розбиті військом князя К. Острозького. Місцем Ольшаницької битви з татарами 27 січня 1527 р., на думку джерелознавця Дмитра Вирського, могли бути й околиці м. Вільшана (Городищенський р-н Черкаської обл.), хоча традиційно вважається с. Ольшаниця (Рокітнянського р-ну Київської обл.), над річкою Гороховаткою, притокою Росі [2, с. 241–242].

Історик Борис Черкас вважає, що битва відбулася на р. Ольшаниці неподалік від міста Черкаси. Це місце Острозькому міг підказати учасник битви Остафій Дашкович, який добре знав місцевість [30, с. 62].

Певна невідповідність є і в датуванні Ольшаницької битви. Згідно з Децієм, вона відбулася 27 січня, проте інші джерела називають 5 лютого 1527 року [22, с. 237]. Така розбіжність у датах поки що залишається відкритою до віднайдення додаткових джерел [33, с. 55].

Немає одностайності серед давніх авторів і стосовно чисельності армії вторгнення. Мартин Бельський стверджує, що то було 26-тисячне татарське військо, яке розпочало наступ на Поліссі, а далі ординські загони діяли в Белзькому й Люблінському воєводствах: «Вчинивши чималі шкоди поблизу Пінська, потім прийшли до Белзької і Люблінської земель» [42, с. 1040]. Зазначену чисельність нападників подає у своїй хроніці й Олександр Гваньїні [8, с. 376]. Михайло Литвин указує, що армія кримців налічувала 25 тис. воїнів [15, с. 67]. Матвій Стрийковський стверджує: «Костянтин Острозький із литвою і русаками (українцями) гнали татар за Київ 40 миль, аж на Гольшаницю, яких було із багатьма царевичами 34 тисячі» [41, с. 394]. Сучасні дослідники Василь Уляновський та Борис Черкас подають мінімальну чисельність татарсько-турецького війська (разом із частиною яничарського корпусу – 10 тис.) – 20-25 тис. вершників [27, с. 69; 3, с. 410]. Водночас той же Б. Черкас у іншій праці вказує чисельність нападників 34 тис., а кількість українського війська лише 3,5 тис. [30, с. 62]. Загалом стосовно чисельності військових сил сторін більш слушними є міркування Дмитра Вирського, який вважає найвірогіднішими відомості Франческо Сперулі – 7 тис. литовців проти 20 тисяч татар [2, с. 243; 4, с. 215].

Певні застереження відносяться й до чисельності війська К. Острозького, де також маємо невідповідність. Йост Децій повідомляє про 5 тис. князівського війська, а Михайло Литвин мовить про 3, 5 тис. воїнів [2, с. 176; 15, с. 67]. «Така розбіжність, – на думку

Бориса Черкаса, – виникла, мабуть, тому, що у першому випадку наведено кількість усього війська, що переслідувало ворога, а в другому ж – тільки тих, що билися саме на Ольшаниці» [33, с. 55].

Отже, армія вторгнення, згідно з наведеними джерелами, становила 20–34 тис. воїнів, а сили оборонців краю – 7 тис. воїнів.

Як бачимо, українсько-польське військо князя Костянтина Острозького значно поступалося своєю чисельністю нападникам. До того ж, зібрати необхідні сили Острозькому відразу не вдалося, хоча на його поклик під Острог із максимальною швидкістю почали з'їжджатися надвірні почти (загони) магнатів, навіть Ольбрахт Гаштольд (Гаштовт) (1470–1539), великий литовський канцлер і віленський воєвода, надіслав свій загін, тож набралось 3500 чоловік – стверджує Василь Уляновський [27, с. 215].

Таким чином, Острозькому вдалося досить оперативно сконцентрувати під Острогом військо, сформоване з приватних загонів. Хроніст Матвій Стрийковський подає докладний перелік тих, хто був тоді з гетьманом у поході на татар. «Панове литовські швидко й охоче зібралися разом із волинським лицарством, серед якого найперше князь Костянтин Острозький, гетьман, князі Юрій Семенович Слуцький та Юрій Миколайович Радзвіл, староста гродненський, володимирський князь Федір Сангушко, князі Іван та Олександр Вишневецькі, князь Олександр Чарторийський, Андрій Немирович, воєвода київський, Остафій Дашкевич, староста черкаський і канівський і ще багато панят і шляхти охочої» [41, с. 494]. Отже, керівництво мобілізованих підрозділів складалося майже виключно із представників української військово-політичної еліти.

Отримавши звістку про напад татар, Острозький невідкладно вирушив на Київ, де правдоподібно й відбулося об'єднання військових загонів, очолюваних указаними зверхниками. Знаючи, що татар можна було зупинити лише при поверненні в Крим, князь Костянтин вирушив манівцями («блукав поза шляхами») до Черкас, щоб уже звідтіля вирушити в тил ворога. З Черкас військо гетьмана відправилося до Чорного шляху. Перехід був надзвичайно важким, зважаючи на зимовий час та просування другорядними дорогами. Коні страждали від нестачі фуражу, воїни дуже часто змушені були транспортувати провіант на руках. Діставшись Чорного шляху, військо рушило за татарами, зупиняючись на місцях ночівель татарського табору. Через брак провіанту в їжу почали використовувати коней [19, с. 79].

Аналізуючи перебіг татарського вторгнення взимку 1527 р., історик Дмитро Вирський зауважує, що «рейд татарських військ углиб ворожої території страшний був паралізацією мобілізаційних можливостей збройних сил оборонців країни» [2, с. 241; 4, с. 212]. До того ж, прорив ворога розрізав навпіл країну, і гетьман був змушений йти манівцями [3, с. 175]. Складною справою також було й переслідування ворога взимку та ще й спустошеним краєм, тому наздогнати татар вдалося вже під самим кордоном (за 10 миль від Черкас [3, с. 175].

Описуючи переслідування татар військами К. Острозького, Й. Децій зауважує, що військо гетьмана мало значні труднощі із зимовим одягом та фуражем для коней, доводилося уникати передчасної битви. «Коли вони татарським шляхом йшли й було з наближенням великі спустошення раптово з'явилися» [3, с. 175].

Цей напад кримських татар і турків на ВКЛ узимку 1527 р., за Децієм, був наступним, після поразки угорців під Могачем 1526 р., кроком турецько-татарської агресії. Причому саме зимовий набіг, керований спадкоємцем кримського хана Саадет Гірея I (1524–1532) Малаєм, трактований як порушення усталених «військових звичаїв». Як неправильна та безчесна війна («проти усіх людських міркувань, суворої зими, що в наші дні нечувано»). Децій також указує на специфіку війни, коли супротивник діє стрімкими нападами на землі Корони [2, с. 239; 3, с. 174].

Урешті зимова пора мала свою перевагу: вона дала змогу татарам перейти замерзлими ріками й болотами й дістатися до найбільш неприступних і захищених місць [10, с. 32]. Розвиваючи думку стосовно тактики дій нападників, Йост Децій повідомляє, що татари здійснили швидкий прорив углиб земель ВКЛ, а потім розвернулися й почали повільно відходити, розпустивши широким фронтом чапули, аби вибирати здобич «через їх

кордон [...] на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись із великою здобиччю худоби та людей безперешкодно відступали», – писав Й. Децій. Це один із перших описів традиційної тактики кримців під час набігу [2, с. 240; 3, с. 174; 4, с. 212].

Саме тоді, коли нападники поверталися з походу, українсько-литовське військо (6–3,5 тис. воїнів), очолюване К. І. Острозьким, наздогнало противника над річкою Ольшаницею на Київщині, недалеко від Білої Церкви, уже на самому кордоні. 27 січня/5 лютого 1527 р. вранці, коли ще не були осідлані татарські коні, гетьман напав на противника, що змушений був оборонятися пішо в глибокому снігу [27, с. 69; 4, с. 212].

Як свідчать джерела, передові загони К. Острозького наздогнали татар у суботу надвечір 26 січня, «до останнього нічного табору татар дійшли й самі цілу ніч неохоче чекали, щоб [останні] підійшли» [3, с. 175].

Ворогуючі сторони простояли всю ніч і весь недільний день. Татари намагалися спровокувати супротивника на передчасні й поспішні дії, переганяючи табуни коней і демонструючи нібито якісь тактичні заходи [19, с. 79; 27, с. 69].

За свідченням Й. Деція, «цілу ніч литвини чекали відсталих. Та й в неділю 27 січня християнське військо не виступило з табору, хоча татари робили спроби спровокувати битву, однак маневри на морозі втомили вершників та їхніх коней і переконали татарське командування в слабкості литовського війська. Відтак ординці стали табором на ніч зовсім недалеко (за півмилі, себто десь за 3-4 км) від війська К. Острозького» [2, с. 243; 4, с. 212–213].

Бойові дії розпочали військові підрозділи К. Острозького. Перебіг битви, за свідченням Й. Деція, відбувся так: на світанку, у темряві, гетьманське військо вийшло із табору і зуміло заскочити суперника зненацька. Татари пару від спітнілих коней прийняли за туман, а гомін в інших місцях вважали за переміщення своїх відділів. К. Острозькому вдалося нав'язати ворогу свій план битви. Раптовість нападу не дала змоги татарам вишикуватися у бойові порядки, частину кримців удалося навіть відрізати від їхніх коней, що уже було успіхом, бо татарин без коня – невправний воїн. Проте найбоєздатніші сили татар чисельністю 5 тис. вершників таки зуміли згуртуватися навколо свого вождя й учили впертий опір. Битва тривала весь день. «Аж доки вони [християни] сам загін зовсім оточили і зрештою з юним ханом і їх панамі цілком перебили [2, с. 243; 3, с. 176; 4, с. 213]. Царевич Малай потрапив у полон і був страчений із наказу князя К. Острозького [22, с. 237]. Деяку допомогу військовій К. Острозького надали й татарські бранці: «кращі з них почали намагатись [...] звільнитися і також билися» [3, с. 176].

Отже, розколовши татарські сили навпіл, гетьман К. Острозький розгромив ординців, завдавши їм нищівної поразки. Й. Децій із цього приводу писав так: «Розділені від Христа вірних атаковані [були] і на смерть биті були» [3, с. 176]. Поданий хід Ольшаницької битви 27 січня 1527 р. узгоджується також із результатами досліджень інших вітчизняних істориків. Згадана баталія була однією з найбільших перемог князя К. Острозького над татарами [19, с. 79–80; 27, с. 69].

Утрати татар на полі бою, за Стрийковським, становили 24 тисячі воїнів. Поміж ординцями було багато турків із перекопським воєводою Ібрагімом [41, с. 394]. Дещо меншу чисельність утрат ханського війська підтверджує «Свєреїнівський літопис», у якому читаємо: «Лѣт божия народження 1527. Побил в зимѣ татар князь Костянтин Остроский 20 000 на Алшаницы велми с мальми людми» [21, с. 405]. Таку ж чисельність побитих подає й Шимон Старовольський у своїх «Сарматських войовниках» [4, с. 215].

Указаній чисельності не суперечить і повідомлення Деція, згідно з яким у битві загинуло 20 тисяч вояків. Але ці втрати, на думку Дмитра Вирського, стосуються, мабуть, обох сторін. Про загиблих в армії переможців джерела мовчать. Великою була й кількість полонених татар. Захоплено майже 20 тис. коней ворога. Відбито й 40 тис. «голів» своїх. «У цій битві було понад 20 тис. вбитих; також велика кількість бранців; майже 20 тис. коней ворога захопили. Уся здобич (людей та худоби), близько 40 тисяч голів, було знову зроблено [бранцями] і звільнено», – пише Децій [3, с. 176]. Аналогічна картина втрат простежується й у працях пізніших дослідників [14, с. 26; 17, с. 168; 11, с. 98]. Оскільки поняття здобич об'єднувало й людей, і худобу, які були обчислені за

кількістю голів, то реально звільненого ясиру було, мабуть, не 40 чи 80 тис., а 20 тис. осіб.

Наші міркування стосовно ясиру не суперечать і думці учених, зокрема історик Дмитро Вирський висловив таке застереження щодо показників людських утрат у війні з татарами: «До цієї кількості (40 тис.) зараховано не тільки невільників, а й худобу і звільнених татарами одноплемінників. Ця обставина ставить під сумнів традиційно великі (понад 50–100 тис.) втрати української людності під час татарських набігів» [2, с. 243, 245]. Зрештою татарське військо не було настільки чисельним, щоб бути спроможним виводити до Криму таку значну кількість людей, як подають тогочасні джерела [7, с. 128].

Отже, найважливішим у цій військовій акції було звільнення великої кількості бранців. А наведені О. Гваньїні кількісні показники 40 тис., а М. Стрийковським – 80 тис. слід вважати значно перебільшеними й необ'єктивними [8, с. 377; 41, с. 394]. До прикладу, наведемо висловлювання М. Стрийковського стосовно звільненого полону: «Християн обох статей з Русі, Поділля і Підгір'я відбили 80 тисяч» [41, с. 394]. Більш правдоподібним виглядає повідомлення Яна Бенвільського, який сповіщав: «Християн 14 тисячей одгромълених било» [23, с. 66] (*Рис. 1*).

Під час звільнення ясиру, зауважує Василь Уляновський, серед невільників виявилось дуже багато дітей, котрі перемерзли, не вистачало харчів, тому із полонених татар залишили 6-7 тис., а інших убили. Дослідник Петро Кулаковський вважає, що кількість залишених зайд була значно меншою. «Полонених татар переважно вбили, залишивши 600 чи 700 осіб знатного походження». Нестача харчів змусила українсько-литовське військо вдатися до крайніх заходів – більшу частину полонених татар було перебито. «З бранців, зауважує Децій, лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили» [27, с. 69; 19, с. 79–80; 2, с. 245; 3, с. 177]. Такий перебіг подій засвідчено й іншими джерелами, зокрема матеріалами із коронної канцелярії [35, № 49, с. 44; № 50, с. 45–46; № 51, с. 46–47; № 56, с. 55–56].

Непростою була й доля переможців. Усі панські вози (чотириста возів, на яких стояли юрти, що залишилися від татар) були використані для перевезення малих дітей і хворих. Цей вчинок гетьмана й панів, котрі звільнили теплі карети дітям-бранцям, Децій вважає шляхетним. Через сильний мороз і важку дорогу не витримували коні, й транспорт доводилося штовхати вручну. Так переможці рухалися 10 миль (бл. 200 км), аж поки з'явилися поселення, які могли забезпечити військо й табір провізією. Як саме завершилося повернення українсько-литовських військ додому, невідомо, бо реляція гетьмана К. Острозького королю, яка лягла в основу розповіді Деція, була відправлена ще під час походу. Після перемоги над ординцями князь Костянтин Острозький у супроводі 700 полонених татар прибув до короля у Краків, де його зустріли з великими почестями. Усього за своє життя, він отримав 33 перемоги над татарами [19, с. 79–80; 2, с. 245; 3, с. 177; 33, с. 56; 4, с. 213–214].

Рештки татарсько-турецького війська були переслідуювані військовими відділами К. Острозького. Про це у хронці Матвія Стрийковського зберігся такий запис: «А старші царевичі Обускак солтан, Дзіусуб-солтан та Кохочук-бей із не чисельним загоном утекли. Окремі татарські загоны були розбиті Юрієм Семеновичем, князем Слуцьким біля Канева. А поблизу Черкас татар розгоромив Остафій Дашкевич» [41, с. 394; 29, с. 62]. На наш погляд, наведене твердження хроніста викликає деякі застереження, адже виснажене важким зимовим рейдом і самою битвою малочисельне військо Острозького (3, 5–7 тис. воїнів), яке теж зазнало втрат у битві, неспроможне було ще й на тривале переслідування ворога.

Більш вірогідними виглядають спостереження історика Б. Черкаса, який прийшов до висновку про те, що гетьман К. Острозький ще на початковому етапі переслідування татар відправив на перехоплення ординців у район Черкас окремі корпуси свого війська під орудою О. Дашковича. «Задля більш швидкого пересування і намагаючись відрізати кочівникам шлях, Острозький, судячи з усього, вислав у обхід саме ті 1500 вояків, що їх не врахував Литвин. На чолі цього корпусу були О. Дашкович і князь Ю. Слуцький» [33, с. 55]. Але тоді виходить, що згадані керманічі не брали участі в Ольшаницькій битві. Остаточно з'ясувати обставини цих подій дасть змогу виявлення й залучення нових джерел з історії битви на Ольшаниці.

Отже, перемога українського гетьмана над татарами 27 січня 1527 р. біля села Ольшаниця, здобута без допомоги польських військ, є проявом боєздатності українського війська й таланту полководця князя Костянтина Івановича Острозького, військова тактика якого на практиці довела свою ефективність.

У 1528 р. татари вчинили новий набіг на Поділля. Їхній відділ чисельністю 1000 воїнів був розгромлений польськими жовнірами під Кам'янцем-Подільським [10, с. 32]. Здобули цю перемогу королівські ротмістри [Юрій] Язловецький (1510–1575) і Стрицький [8, с. 377; 12, с. 98].

Специфікою української самооборони було те, що на Волині основну роль у захисті від татарсько-турецьких вторгнень виконувала шляхта, а на Поділлі й Київщині – міщани й козаки, які часто вдавалися до наступальних дій [31, с. 19]. Тому у відповідь на вторгнення ординців наприкінці того ж 1528 р. був організований похід польських і руських (українських) кіннотників під Очаків. Очоловали виступ хмельницький староста Предслав Лянцкоронський і черкаський староста Остафій Дашкович [23, с. 66; 14, с. 26]. Акція відбулася за підтримки вінницького і брацлавського старости К. Острозького. Чисельність польсько-руських сил, за даними О. Гваньїні, становила понад десяток сотень кінноти, тобто більше тисячі вершників. Уточнюючи кількість учасників рейду, Йоган Енгель каже, що у цьому загоні було більше як 1300 воїнів. Вони тричі вступали в бій із татарами і три рази виходили із двою переможцями. Ними було забрано додому бл. 30 тис. худоби та 500 коней. Ці відомості повторено Денисом Зубрицьким у його праці з історії Галицької Русі [46, с. 223–224; 8, с. 377; 12, с. 98]. «Причетність К. І. Острозького до цього походу, – зауважує історик Петро Кулаковський, – свідчить про кристалізацію в його помислах нової тактики боротьби з татарами – здійснення походів на татарські населені пункти з метою знищення організаційної та сировинної бази їхнього війська» [19, с. 80].

На думку історика і дипломата Сигізмунда Герберштейна (1486–1566), К. І. Острозький витворив власну тактику боротьби з татарами. Він переймав їх на зворотному шляху, коли нападники були обтяжені вантажем награбованого, мали цілий обоз бранців і не могли швидко пересуватися. Суть його тактики в наступному: коли татари вагаючись йшли грабувати, К. Острозький одразу не нападав, а переслідував їх, обтяжених здобиччю. Коли ж татари добиралися до безпечного місця й зупинялися на перепочинок, князь із Острога вже чекав їх зі своїми воїнами. У ніч перед битвою гетьман забороняв їм розводити вогнища. Татари вважали, що їх переслідувачі залишалися далеко позаду, відпускали коней на пасовисько, різали худобу, бенкетували й засинали. Лише тоді К. Острозький з першими променями сонця віддав наказ про атаку татарського табору [9, с. 188; 27, с. 70; 19, с. 80–81].

У 1529 р. татарські загони знову вторглися в Белзьке воєводство, пограбували околиці Сокаля, захопили чималий полон і безкарно відійшли [26, с. 128]. Відбувся новий рейд польського війська на Очаків на початку серпня 1529 р., але він закінчився невдало для поляків [12, с. 98; 10, с. 32; 18, с. 108; 22, с. 22]. Похід тисячного загону кінноти очолили ротмістри [Юрій] Язловецький, [Микола] Сенявський, [Юрій] Лятальський та інші, які з військом стояли на подільському кордоні. Сутічка із татарами відбулася вже у самому Очакові, куди поляки, визнавши свою помилку, були запрошені солтаном Ісламом. Їм довелося повернути татарам захоплених коней та іншу здобич і відходити з нічим [8, с. 377–378]. Про цю невдачу поляків хроніст М. Стрийковський зауважив: «Року 1529-го Осман цар татарський в полях під Очаковом упіймав наших Миколу Сенявського, гетьмана коронного, Юрія Лятальського, та багатьох інших ротмістрів з їхніми ротами. Після переговорів частина полонених мусила викупитися, а інших продали туркам» [41, с. 395]. Полонені ротмістри пробули в неволі до 1533 р. [22, с. 23].

Деяко по-іншому пояснює обставини цього походу історик Б. Черкас, який вважає, що це була цілеспрямована допомога Іслам Гірею, а не похід за здобиччю. Трапилося так, що загін у тисячу вершників, посланий з Вінниччини і Брацлавщини на допомогу Іслам Гірею, не знаючи, що той уже сидить в Очакові, напав на його людей, які пасли стада в степу, і багатьох вбили, а потім самі потрапили в полон до Іслам Гірея [29].

На нашу думку, в умовах можливого набігу ординців зі степу (татари ніколи не

дотримувалися укладених угод) це був вельми необачний учинок навіть за умов хиткого примирення, коли солтан Іслам Гірей і король Сигізмунд I тимчасово заприятелювали, адже незахищеними залишилися бойові позиції на кордоні.

Про воєнні дії українського війська проти степовиків у 1530 р. знаходимо звістку в «Літописі Рачинського»: «Лѣта Божого нароження 1530. Того же року татарове прьходили у Литву, которые суть побиты от жольнеров, пѣнежных (*найманых*. – **І. Т.**) людеи, над которыми был гетманом князь Иван Дубровицкий, а побито их на врочыщах на Гольвѣ и на Полозорьи» [21, с. 351].

Битва з ординцями, що відбулася на річці Голтві (*Полтавщина*. – **І. Т.**) і на Полузари (*урочище*. – **І. Т.**) [5, с. 91; 22, с. 83], знайшла відгомін у інших літописних джерелах, зокрема в Ольшевському літописі та Літописі Археологічного товариства.

Ольшевський літопис повідомляє, що «у тому році пан Андрій Немирович, воєвода київський і князь Иван Дубровицький (*р. н. невід.* – *квітень 1549, князь* із роду Гольшанських, походив із с. Дубровиця, що на Волині. – **І. Т.**), з дворянами побили татар на Голтві й Полюжній» [21, с. 469]. У доповненнях до Літопису Археологічного товариства знаходимо таку звістку про осіннє вторгнення орди: «Місто и замок Виленский горѣл лѣта Божя наро-ження 1530 году. Того ж году татаров побито на Голтве, а тогда был князь Иван Дубровицкий» [21, с. 293]. Залишив згадку про цю подію й хроніст М. Стрийковський: «Того ж року татари вторглися до Литви, яких князь Иван Дубровицький з лицарством литовським розбив в урочищі Полузорі і здобич усю відібрав» [41, с. 396].

За іншими джерелами, події осіннього набігу татар у 1530 р. розгорталися так: наприкінці вересня – на початку жовтня 1530 р. солтан Іслам вислав на прикордонні землі відділ із 650 вершників для грабунку. Навздогін ординцям виступили А. Немирович (1462–1541), гетьман польний, та Остафій Дашкович (1455–1535), староста черкаський і канівський із військом 1500 воїнів. Вони наздогнали нападників на Полтавщині і розбили ворогів біля урочища Півозеро. Тим часом на Волині татарські чапули погромив син Костянтина Острозького – Ілля [36, № 331, с. 302–303; 10, с. 33; 44, с. 805].

Отже, осінній набіг татар у 1530 р. зачепив українські землі Полтавщини й Волині, але він не був таким масштабним, як похід 1527 р. Напад переслідував суто грабіжницьку мету. Незначна кількість нападників забезпечила чисельну перевагу українсько-польським відділам, які успішно впоралися з ординським чапулом.

У цілому оборона південного кордону ВКЛ і Польщі забезпечувалася за рахунок воєнних контингентів із числа місцевого українського населення, що складалося з загонів шляхти, міщан, бояр, «служебних» татар і козаків. Українське військове ополчення стояло гарнізонами в містах, організовувало походи на чапули степовиків, утримувало сторожові пости далеко в степу, ремонтувало місцеві фортифікації [31, с. 19] тощо.

Загалом напади степовиків на українські землі були вигідні й туркам, особливо в період активізації османської зовнішньої політики. Тому часто практикувалися спільні турецько-татарські походи. За спостереженнями історика Бориса Черкаса, «у період із 1524 по 1532 рр. пряма участь турецьких вояків у нападах на Україну досягла свого апогею, що обумовлювалося широкомасштабним наступом Османської імперії на Угорщину й Австрію» [32, с. 411]. Лише наростання внутріполітичної боротьби за владу в Криму дещо ослабило татарський натиск на Україну [10, с. 32]. Однак у підсумку ординські наїзди досягли своєї цілі: спустошення українських земель, значні людські жертви і знищення багатьох міст призвели до того, що край (Київщина, Поділля, Волинь) перестав виконувати роль надійного щита з боку степу, що зумовило поширення татарської експансії на литовські, білоруські й польські етнічні землі. ВКЛ втратило контроль над сухопутними й морськими відрізками Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи. Одне із відгалужень цього шляху

* Зазначене літописем урочище Гольвѣ означає назву села Голтва Козельщанського району на Полтавщині, де восени 1530 р. відбувся бій із татарами. Це поселення розташоване на правому березі однойменної річки Голтви (інша назва Говтва) в місці її впадіння в ріку Псьол [Голтва // Електронний ресурс. – Режим доступу // wikipedia.org/wiki].

проходило через Кам'янець, Вінницю, Брацлав до Польщі, а інше прямувало до Києва як перевалочного пункту [32, с. 405, 406].

Розглянутий джерельний матеріал дає підстави зробити висновок про те, що у досліджуваний період відбулося щонайменше п'ять татарських нападів на українські землі Польського королівства і ВКЛ (у 1526, 1527, 1528, 1529, 1530 роках). Основними районами спустошливих дій ординців були Волинь, Поділля, землі Руського воєводства. Боротьба з татарськими нападами тривала. Часті зіткнення кримців із українським осілим населенням призводили до масових демографічних втрат серед останнього і послаблення можливості ефективного захисту Польщі і ВКЛ. Сусідство Литовської держави зі Степом змушувало уряд Литви проводити активну зовнішню політику з Кримським ханатом і кочовими ордами. Спонукальним мотивом до її поживлення стала активізація татарських нападів на ВКЛ та Польське королівство та посилення військово-політичного втручання у відносини між ВКЛ, Польською Короною та Кримським ханством Османської імперії. Зазначені чинники висували на перший план потребу організації ефективної оборони. Важливу роль в організації мобільного опору татарським нападам відіграв гетьман Костянтин Острозький, який завдавав ординцям нищівних ударів під час їхнього відступу до Криму, продемонструвавши високі бойові якості і незламність духу українського війська. Успіхи князя Костянтина Острозького під Ольшаницею в січні 1527 р. разом із перемогами над нечисленними грабіжницькими загонами ординців зводили нанівець османські й татарські плани широкомасштабного вторгнення в Україну, виснажували сили ханського війська. Цьому сприяли й відплатні походи козацьких і польських військ у володіння хана, які, однак, не завжди були успішними, а інколи навіть провокували нові набіги ординців. Особливістю турецько-татарських військово-політичних взаємин зазначеного періоду була активна участь турецьких відділів у військових акціях татарських військ на українських землях, обумовлена османським наступом у Європі.

1. Бевзо О. А. Львівський літопис (Ісписаніє літом от рожества Христо-ва[...] року і по нім імущих) і Острозький літописець. (С кройніки Бельського речі потрібнії вибрані). Джерелознавче дослідження / О. Бевзо. – К.: Наукова думка, 1970. – 198 с.

2. Вирський Д. С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2-х ч. Ч. 1/ Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 326 с.

3. Вирський Д. С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2-х ч. Ч. 2: (Додатки) / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 175 с.

4. Вирський Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція / Д. Вирський // Український історичний журнал. – К., «Дієз продукт», 2008. – № 5. – С. 210–216.

5. Ворончук І. О. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир: М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

6. Ворончук І. О. Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан і перспективи дослідження / І. Ворончук // Українознавство. – К., 2005. – Ч. 4. – С. 220–224.

7. Ворончук І. О. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – С. 128–146.

8. Гваньїні О. А. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні // Упорядник о. Ю. Мицик. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1007 с.

9. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн / Под редакцией В. Л. Янина]. – М.: Издательство Московского университета, 1988. – 430 с.

10. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625 / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.

11. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

12. Енгель Й. Х. Історія України та українських козаків / Й. Енгель // Упорядник Т. Чугуй. – Харків: Факт, 2014. – 640 с.
13. Жук О. М. Татарське спустошення українських земель у 1482–1569 рр. як гальмівний фактор їх колонізації / О. Жук // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки / [редколегія: В. К. Баран та ін.]. – Вип. 3. – Луцьк: ВНУ, 2010. – С. 20–25.
14. Зубрицкий Д. І. Галицкая Русь въ XVI столѣтіи / Д. Зубрицкий // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. – М. : Университетская типографія, 1862. – Кн. 3. – С. 1–84.
15. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – М. : Издательство МГУ, 1994. – 151 с.
16. Київський хронограф // Інститут Рукопису НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 171. – Арк. 593 зв. – 595 зв.
17. Крип'якевич І. П., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. / Упорядник Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
18. Крот В. А., Рашба Н. С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. / В. Крот, Рашба Н. // Український історичний журнал. – 1983. – № 5. – С. 101–110.
19. Кулаковський П. М. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець VI – перша третина XVI століття) / П. Кулаковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2011. – Вип. 18. – С. 67–83.
20. Летопись событий в Южной Руси / Под редакцией В. Б. Антоновича // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. – К., 1888. – 323 с.
21. Лѣтописецъ Великаго князства Литовскаго и Жомойтскаго // ПСРЛ. – Т. 17: Западнорусские летописи / Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова. – 1907. – 648 с.
22. Мандзяк В. П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії / В. Мандзяк : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 430 с.
23. Мицик Ю. А. Літопис Яна Бінвільського / Ю. Мицик // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки. – Т. 20. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 60–77.
24. Мицик Ю. А. Ваповський Бернард та його хроніка / Ю. Мицик // Енциклопедія історії України: Том 1: А–В / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та інші. НАН України. Інститут історії України. – К., : Наукова думка, 2003. – 688 с.
25. Омельчук Б. А. Організація оборонних міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV–XVI ст. / Б. Омельчук // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – Вип. 1. – С. 15–24.
26. Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. / В. Панашенко // Феодалізм на Україні. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 114–132.
27. Ульяновський В. А. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 168 с. – (Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2).
28. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецьких отношениях XV–XVII вв. / В. Хензель // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. М., 1979. – С. 147–158.
29. Черкас Б. В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. / Б. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 97–118.
30. Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
31. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540) / Б. Черкас // Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. Черкас; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 22 с.
32. Черкас Б. В. Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і

Кримським ханатом на переломі XV–XVI ст.: причини, передумови, наслідки / Б. Черкас // Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, проф. Валерія Степановича Степанкова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 404–414.

33. Черкас. Б. В. Ольшаницька битва 1527 р. / Б. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 8. – С. 53–59.

34. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. T. 8: 1526 / per Stanislaum Gorski, red. Tytus Działyński. – Posnaniae : Biblioteka Kornicka, 1860. – 390 p.

35. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi [...] – T. 9 : 1527. – Posnaniae : Bibliothecae Kornicensis, 1876. – 362 p.

36. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi [...]. – T. 12: 1530. – Posnaniae, Biblioteka Kornicka, 1906. – 435 p.

37. Baranowski B. *Chłop polski w walce z Tatarami* / B. Baranowski. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1952. – 81 s.

38. Górski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów/ K. Górski // Biblioteka Warszawska. – 1891. – Roczn. 52. – T. III. – Zesz. 1. – S. 93–109.

39. Jusiak P. Najazdy tatarskie na ziemię chełmską i lubelską w XV i pierwszej połowie XVI wieku oraz ich skutki / P. Jusiak // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – T. V. – Zamość-Luck, 2008–2010. – S. 57–73

40. Kolodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (XV–XVIII century): a study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kolodziejczyk. – Leiden-Boston: E. J. Brill, 2011. – 1109 p.

41. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa : nakładem Gustawa Leona Glücksberga, w Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1846. – T. 2. – 572 s.

42. Kronika Marcina Bielskiego / wyd. K. J. Turowski. – Sanok : Druk Karola Pollaka, 1856. – T. II (Ks. IV, V). – 1222 s.

43. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – T. V. – S. 161–398.

44. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. – T. XXII/4. – Zeszyt 95. – S. 803–808.

45. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1587/ A. Walawender. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.

46. Wapowski B. Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535) / B. Wapowski // Z rękopismu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wyd., zycorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1874. – 363 p. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 2.), (Scriptores rerum Polonicarum, Nr. 2.).

Иван Тымив

ЛЕТОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ И ХРОНИКИ О БОРЬБЕ С ТАТАРСКИМИ НАБЕГАМИ В 1526–1530 гг.

В статье освещено борьбу Польского Королевства и Великого княжества Литовского с татарскими набегами в условиях активизации внешней политики Османской империи и Крымского ханата. Обобщено сведения летописей, хроник и других источников, имеющих отношение к обстоятельствам военно-политических акций 1526–1530 гг. татарских и турецких войск в украинских землях под властью польского и литовского монархов. Выяснено состояние изученности данной проблемы в отечественной историографии. В проблемно-хронологической последовательности рассмотрено предпосылки,

ход и следствия борьбы украинских, литовских и польских военных формирований с татарскими набегами в определенный хронологический период.

Ключевые слова: источники, политика, нападение, турки, татары, территория, опустошения, битва.

Ivan Tymiv

Historical Sources and Chronicles

about the Struggle against the Tatar invasions in 1526–1530

The article represents The Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania struggle against the Tatar invasions under the circumstances of the Ottoman Empire and the Crimean Khanate foreign policy activation. It is generalized the information of the historical sources, chronicles and the other sources that concern the circumstances of the war and political move in 1526–1530, the Tatar and Turkish troops at the Ukrainian lands headed by the Polish and the Lithuanian lords. It's found out the condition of this problem investigation in the domestic historiography. Preconditions, course and consequences of the Ukrainian, Lithuanian and Polish troops struggle against the Tatar invasions are represented in the chronological order.

The social, economical and political causes of the Golden Horde attack to the Ukrainian lands are determined. The Ottoman feature played the important role in the Hireys' policy. The Crimean Khanate was used by the Ottomans to withhold Poland and Lithuanian state, which supported Hungary.

The article also finds out the war strategy of Bakhchysaray which aimed to capture or destroy the population of Lithuanian and Polish states with the frequent and sometimes even yearly invasions.

It is also proved that the facts about the events of Tatar and Turkish invasions in 1526–1530 are quite different in their objectivity and informativity. The Ukrainian historical sources represent more laconic information when the Polish chronicles give more details about the Tatar and Turkish invasions to Ukrainian territory .

The result of the investigation shows that Tatars made at least 5 attacks in 1526–1530. The largest of them was the winter Khanate army campaign in January 1527, the result of which was the rout of the Horde army on the river Olshanytsia. Headed by the hetman Kostyantyn Ostrozkiy, the Ukrainian and Lithuanian troops, got the victory. During the invasions the lands of Volyn, Podillya and Ruska province were the most devastated. The special feature of this campaign was the active participation of the Turkish army in the military moves of the Tatar troops at the Ukrainian lands. It gave Turks the considerable profit from the sale of the captives.

The positive feature of the struggle against the Tatar invasions was the fact that the organized and active resistance to the invaders destroyed the Ottomans' and Tatars' plans as for the invasion to Ukraine.

The negative consequence of the Tatar invasion was the devastation of the Ukrainian territory. A good deal of human victims and a lot of cities destructions led to the point that the region (Kyivshchyna, Podillya, Volyn) stopped to be the effective defence from the side of the steppe.

Key words: sources, policy, invasion, Turks, Tatars, territory, devastation, battle.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51) «18/19»

Ольга Коваленко

САДИБА РОДИНИ ХИЖНЯКОВИХ У СЕЛІ КЕЗІ ЗА СПОГАДАМИ МАРІЇ ЧОРНОСВИТОВОЇ

У статті на підставі спогадів М. В. Чорносвитової йдеться про повсякденне життя у садибі родини Хижнякових у с. Кезі на зламі XIX – XX ст. та її трагічну долю після захоплення влади більшовиками.

Ключові слова: родина Хижнякових, М. В. Чорносвитова, Чернігівська губернія, село Кезі, поміщицька садиба, повсякденне життя, спогади.

Поміщицькі садиби або «дворянські гнізда», як їх зазвичай називали сучасники, являли собою важливий чинник соціально-економічного розвитку і соціокультурного життя старої Чернігівщини. Значна їхня частина належала дрібним землевласникам, у розпорядженні яких перебувало не більше 100 десятин. До цього прошарку дворянської верстви увійшов і відомий громадсько-політичний діяч, багатолітній гласний Чернігівського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань, Чернігівської міської думи, чернігівський міський голова (1875 – 1887) і голова Чернігівської губернської земської управи (1887 – 1896) Василь Михайлович Хижняков (1842 – 1917)¹. У 1889 р. він придбав 75 десятин землі (згодом близько 20 десятин довелося продати) у невеличкому с. Кезі Чернігівського повіту Чернігівської губернії (нині входить до складу с. Павлівка Ріпкинського району Чернігівської області) і почав приводити до ладу занедбану садибу. Поступово було відновлено і реконструйовано одноповерховий житловий будинок з великою верандою, флігель, господарські споруди, висаджено сад, паркові алеї, квітники і клумби. Спершу родина Хижнякових використовувала садибу у с. Кезі як місце для літнього відпочинку, а згодом В. М. Хижняков перебрався туди і зайнявся господарюванням, а також благодійною та просвітницькою діяльністю.

Але сільська дійсність виявилася достатньо суперечливою. «В течение всей своей долгой жизни, – писав В. М. Хижняков у 1911 р., – я любил деревню, интересовался ею и ее нуждами и во время своей земской службы старался проводить кое-какие мероприятия на пользу сельского населения, в надежде, что в близком будущем эти старания принесут сколько-нибудь заметные плоды.

Но знакомство мое с селом было довольно поверхностное. В течение трех последних лет, когда я живу в селе почти безвыездно, когда я погружился в самую гущу сельской жизни и имею возможность ежедневно сталкиваться с разными ее проявлениями, я увидел, что действительность гораздо печальнее того, что говорила мне книга и мои представления о селе, основанные на отрывочных сведениях и впечатлениях во время кратковременного посещения сел»².

© Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Цю думку В. М. Хижняков згодом розвинув і увиразнив у своїх спогадах: «Я наталкиваюсь на полное отсутствие альтруизма со стороны местных крестьян, на совершенно апатичное отношение их к общественному делу и на стремление почти каждого извлечь из этого дела личную выгоду, не останавливаясь для этого перед всякими неправдами и злоупотреблениями. Все это, конечно, объясняется глубоким невежеством огромного большинства моих односельчан. И я очень часто скорблю о том, как мало сделано земством и интеллигенцией для развития народного образования»³.

Відтак В. М. Хижняков зініціював створення у с. Кезі кредитного і споживчого товариств, відкрив для селян власну книгозбірню, надавав їм безоплатну медичну допомогу. Як слушно зауважив у некролозі В. М. Хижнякова один з лідерів російських лібералів П. Б. Струве, «эта работа в Кезях была трогательным общественным служением, ... это культурническое служение народу демократа-помещика было нравственным подвигом, в котором было не меньше красоты и значительности, чем в гораздо более широкой общественной деятельности на арене земского и городского самоуправления»⁴.

Повсякденне життя у садибі Хижнякових з його маленькими радощами й великими турботами відтворила у своїх неопублікованих спогадах, що зберігаються в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського, дочка В. М. Хижнякова Марія Василівна Хижнякова (у заміжжі Чорносвитова) (1875 – 1970)⁵:

«В конце мая 1889 года папа купил имение в селе Кезях. Это был небольшой участок земли с усадьбой, ничем не привлекательной. Но ему так хотелось скорее зажить помещиком, что он, который всегда говорил, что не представляет себе усадьбы без реки, спешил окончить дело, невзирая на наши протесты.

Кези сразу нам не понравились. Помещичьего дома не было – он сгорел и только въездная аллея, тополя над сажелкой⁶, да старая баня напоминали о том, что когда-то здесь была барская усадьба, все остальное носило следы вкуса последнего владельца, разжившегося крестьянина. Кези нам казались профанацией, изменой тому, что мы любили в Слободе⁷, и мы с трудом подавляли в себе враждебное к ним чувство. С годами нашими усилиями они превратились в уютный уголок, который мы научились любить [...]

Отношение наше к Кезям давно уже изменилось. У каждого из нас была теперь любимая дорожка, любимая скамейка в саду, и перед приездом гостей мы старались привести все в порядок, чтобы показать Кези в лучшем виде. Определились специальности: Лизиной⁸ областью были клумбы и цветы, Оля⁹ помогала ей. Миша¹⁰ ровнял дорожки, особенно площадку около дома, которую разделявал как паркет, устраивал уютные уголки в саду и в роще со скамейками и столиками, насаживал фруктовые деревья. Он был страстный садовод и готов был все поле превратить в сад, а Оля везде садила елки – ее любимое дерево.

Для домашнего хозяйства был устроен институт дежурных. На обязанности дежурной было мыть чайную посуду, накрывать на стол к обеду и ужину, убирать со стола – и это, кажется, все. Папа больше всего любил поле, и когда шла работа, всегда звал нас помогать – грести сено, носить снопы. Для него это была высшая поэзия. Проработав час, другой, мы шли на балкон пить чай с вареньем после великих трудов.

Папа приезжал в Кези в пятницу вечером и уезжал в воскресенье. Мы ждем его на балконе сужином и все прислушиваемся: тише, кажется, едут! Стучат дальние ворота, собаки с пронзительным лаем бросаются в аллею, слышится: «Гоп! Гоп!» – это папа. Мы все высыпаем на крыльцо, кто-нибудь держит свечу под стеклянным колпаком, выгружаются из брочки покупки и поздоровавшись с папой, все бросаются к его дорожной сумке – нет ли писем. У меня тоже была жаркая переписка с подругами, писали мы друг другу просто так, ни о чем, но это считалось очень важным делом. За ужином папа рассказывает городские новости, потом долго сидит в кресле со стаканом чая на перилах, наслаждаясь тишиной летнего вечера. С утра мы разбредемся кто куда, а папа идет, конечно, в поле [...]

Народу перебивает за лето в Кезях множество [...]

Для мальчиков (так именовались совершеннолетние и несовершеннолетние мужчины) у нас был флигелек, который назывался «кладовка», потому что переделан был из кладовой. Там царил, конечно, Миша. Что только не выдвигали они там, особенно по вечерам! Приглашались иногда и мы, «девочки», приносилась банка варенья, кто-нибудь сбегает к колодцу за водой и начинается пир горой. Хохот стоял такой, что доносился до маминых окон, и она ¹¹ разгоняла нас спать.

Обед был в два часа. Дежурная должна быть на своем посту заранее, чтобы накрыть на стол и посмотреть, все ли в порядке.

У тети Нади ¹² была особенность – она ненавидела мужские жилетки, находя, что это самая безобразная часть туалета. И чего только Миша не проделывал с этими жилетками в ее дежурство! Возьмет, например, она полотенце или тряпку стереть со стола – оказывается это жилетка, а раз он попросил нас сшить маленькую жилетку и нарядить в нее бутылку для водки в виде медведя. Тетя Надя по близорукости ничего не заметила, и только когда Миша попросил передать ему водку, увидела медведя в жилетке, хотела рассердиться и ... расхохоталась.

После обеда папа шел к себе немножко вздремнуть и говорил обыкновенно: «Я почитаю газету, а когда будет чай – разбудите меня».

Чай пили в пять часов. Подавалось варенье, сливки, масло и чудные серые булки, каких я никогда больше не ела. Солнце склоняется уже к западу, но еще освещает балкон сквозь листву деревьев. На балконе стояло высокое кресло дедушки Кизимовского ¹³, на котором я любила сидеть с книгой или работой, и его прозвали – Марусино кресло, а рядом низенькая красная кушеточка – это Радичей из их дома на Рейтарской ¹⁴. Она была замечательно удобная, и к ней все стремились, особенно в дождливый день, когда вся жизнь проходила на балконе.

После чая прогулка целой компанией в лес, потом поливка цветов, о которой хлопочет Лиза. В сумерки Аня ¹⁵ садилась поиграть, она очень любила Шопена ¹⁶ и хорошо играла его. На закате солнца папа любил переходить на дворовое крыльцо. Верхушки тополей и дубов за клуней еще освещены заходящим солнцем, гонят скот с пашы, возвращаются рабочие с поля, скрипит журавель у колодца, а из села доносятся песни девчат. Потом все затихает – отработались. На балконе почти темно, но не хочется зажигать лампу, так приятно посумерничать. Тишина. Все темнее небо и

не видно уже верхушек тополей за садом... Иногда Миша таинственно говорит: «Вот когда тополя пошли по дорожкам!»

Ужинали на балконе при лампе. Вечером, если нет чужих, тихо сидим за работой, кто за книгой, а на селе назойливо и методично заливаётся собачка [...]

Когда все уже устали и собираются спать, Аня – наша полуночница, зовет гулять. Если ей никого не удастся уговорить, она бродит по саду одна. День для нее был только подготовкой, настоящая жизнь начиналась ночью. Лунные ночи она особенно любила: неужели вы можете спать, посмотрите как красиво! Аня замечала в жизни только все красивое, проза и обыденщина были чужды ей.

Наконец все расходятся спать [...]

В воскресенье с утра приходят обыкновенно школьники за книгами – папа завел для них библиотеку, и у нас в сених происходила выдача книг. Приходят из села за лекарствами. Тут у нас были тоже свои специальности: хину¹⁷ выдавал папа, Оля и Лиза перевязывали раны, а я лечила детские желудки. Приходят бабы с ягодами и долго разговаривают с мамой на балконе о своих делах. К вечернему чаю появляются местные гости – батюшка с матушкой, учителя. Напоив их чаем, мы идем пройтись с ними по усадьбе в ожидании ужина. Ко мне приходили девчата после обедни, и я учила их старым украинским песням. Папа был очень доволен, когда из села доносятся знакомые песни вместо безмотивных выкрикиваний, похожих на русские частушки. Вечером обыкновенно приезжает кто-нибудь из соседей или мы едем в гости. Самые шумные приемы были у нас на Олины именины, когда гости съезжались со всей округи. Такие же дни были и у соседей, и я отплясывала там до упаду.

Мне было лет 16, когда я прочла «Войну и мир»¹⁸. Читала я мало сказать с увлечением, целый мир новый и прекрасный открывался мне с каждой страницей. Там были просто люди, без обязательных идей и обязательных книжек. Свою жизнь они не крали у самих себя, и все выходило у них просто и гармонично. Вся душа моя стремилась к такой жизни! [...]

Мое увлечение Жизнью выразилось в своего рода народничестве. Я любила народный быт, говор, костюмы, завела себе подружку-крестьянку, которая приходила ко мне в гости. У меня создалась мечта: прожить один год в крестьянской хате, научиться делать крестьянскую работу, вставать с зарей, ходить в лес по грибы, говорить как они, одеваться как они, и, получив такое крещение от народа и от природы, уйти опять в свою жизнь.

Как живо помнится мне тихая лунная ночь, я стою одна на балконе в малороссийском костюме и слушаю песни, доносящиеся из села. Туда, к ним тянется все мое существо и душу переполняет восторг и вместе с тем отчаяние, что я не могу, мне не позволят этого сделать. Но не опроститься хотелось мне: мне нравилось, когда, глядя на меня в малороссийском костюме, девчата говорили: «Как вас ни одень, все равно видно, что барышня» [...]¹⁹

Революційний буревій поклав кінець цій ідилії. Ставлення селян до осиротілої родини Хижнякових зазнало різких змін. Подальша доля «дворянського гнізда» у с. Кезі та його мешканців знайшла відображення у спогадах М. В. Чорносвитової під промовистою назвою «Мы» и «Они», анонімно опублікованих у 1924 р. за кордоном, де авторка опинилася в еміграції. По гарячих слідах події вона розповіла про драматичні події того часу, загибель садиби і смертельні небезпеки, що чатували на нащадків В. М. Хижнякова:

«Все лето мы прожили в нашем маленьком имении, никуда не выезжая.

Настроение было подавленное.

Причиной была смерть отца (он умер в день революции)²⁰, а также впечатления от «великой и бескровной», весь ужас которой был и тогда уже ясен для нас.

Отношения с крестьянами по внешности оставались те же, но порой уже замечался новый тон.

Являются, например, реквизировать скот для армии. Мы, справившись с законом, уличаем их в желании нас обмануть. Они как будто соглашаются, а на заре из стада угоняют столько голов скота, сколько они хотели.

Нашим скотом они восполняли то, что должны были дать сами.

Крестьяне, по-видимому, еще не отдают себе отчета в происходящем.

Еще им нужен «пан», и они зовут то моего брата²¹, то сестру²² в различные комитеты, которые вырастают как грибы.

Но внутренняя рознь нарастала. Мы отдалялись от них, а они от нас.

Обидно было. Сколько пафоса души было вложено в слова «народ», «блага народа», и это не понято, не оценено ими.

И вот мы опять очутились в положении «кающихся дворян»²³.

Только покаяние наше было теперь другого сорта: раньше мы каялись, что недолюбили мужика, теперь, что перелюбили его.

А на балконе у нас по-прежнему пишутся открытки на фронт, адреса на посылках, читаются письма, раздаются лекарства.

Приходят они к нам и за разъяснениями происходящего.

Помню одного солдата, уже заразившегося большевизмом на фронте; он никак не мог выпутаться из лабиринта своих сомнений.

– Ваш отец, – говорил он, – стоял за народ, это верно. Но службу ведь он нес при старом режиме, значит он действовал вместе с правительством против народа? Явился с фронта солдат-дезертир и стал кричать по селу:

– Как, вы еще не убили своих помещиков?

(Позднее, при немцах, мы оказали ему какую-то услугу, и он оставался нашим приятелем даже в самые жуткие времена).

В июле мы перевозили из города в деревню тело нашего отца, согласно его завещанию²⁴.

Мы были встречены священником, хором и толпой крестьян версты за две от села. Крестьянские девочки несли букеты цветов, вообще тон был дружественный.

В селе около церкви процессия поравнялась с группой крестьянской молодежи, которая стояла, не сняв шапок.

– Як пана, так и на цвинтари ховать, в канаву його!

Но голоса были несмелые, они не были уверены в сочувствии, так как мой отец был человеком очень популярным во всей округе. В общем, слов и настроений было больше, чем действий [...]

Лето 18-го года было тяжелое. В отношениях с крестьянами уже чувствовалась глухая вражда.

Не только молодежь, а и солидные мужики беззастенчиво травили наши поля, рубили деревья [...]

И в то же время крестьяне то и дело просили нашего заступничества перед немцами²⁵. Несколько человек было выпущено благодаря нашему поручительству [...]

В отсутствие сестры бандой из соседнего села, под предводительством известного убийцы, разграблено наше имение.

Вывезен хлеб, угнан скот, вывезена мебель, посуда и прочие вещи.

Местные крестьяне ничего не тронули. Некоторым грабители дарили наши вещи, но никто ничего не взял [...]

Больше месяца мы живем в каком-то калейдоскопе. Мимо нашей деревни то и дело дефилируют войска, так как она примыкает к большому шляху, ведущему в город.

Почти все отдыхают в нашем или в соседнем селе. Один отряд прожил в нашей деревне целую неделю. Это были какие-то звери. Они убили помещика, задушили

головным платком старуху. Еле спасся бегством через окно мой брат. Они погнались было за ним, но он свернул в лесок и скрылся.

А их командир приходит в усадьбу, говорит с нами грустным и вкрадчивым голосом, восхищается красотой усадьбы и скорбит об ужасах, переживаемых Россией. Кто они? Сколько таких загадок ставит на каждом шагу советская действительность.

У нас берут хлеб, овес, застреливают из револьвера племенного быка, кабана, гоняются по двору за курами и уносят их целыми десятками.

Несколько солдат поселяются у нас в доме. Берут, что под руку попадет. Издевательств нет конца.

...интернациональная дивизия²⁶.

В один миг двор наполнился венгерцами, китайцами, турками, немцами, поляками, русинами.

Мелькают фески, токи со страусовыми перьями, разноцветные, вероятно спортивно-шапочные, слышится речь на десяти различных языках.

Что-то оперное было в этой картине.

Трое начальников объявили, что будут у нас обедать. Они удивились, как мы плохо едим.

Остальные рыщут у нас по двору. Кто уводит нашего коня, кто тащит воз из сарая. Двое ищут по всем закоулкам яблок [...]

Я старалась убедить, что сад не наш, а советский, и мы не получили ни одного яблока в этом году, но они не верят и хотят убедиться, нет ли яблок на чердаке [...]

Все это кружилось по усадьбе несколько часов и, забрав что нужно, исчезло.

Крестьяне как-то притихли. Их ошеломила волна крови и насилия, царившего кругом, и они молчали. Отряды объедали их, брали лошадей, вообще вносили сумятицу в их жизнь. Беспokoил их также вопрос о новой власти, которую они ждали с некоторым страхом [...]

С нами они почти не общались, боясь повредить своей репутации, но при случайных встречах мы видели в них скорее сочувствие. Беда ведь у нас теперь была общая.

Когда мы панически сообщали друг другу:

– Большевики приехали!

Это означало, что приехали красноармейцы.

Раз приходит крестьянин, потом учительница с предупреждением, что сегодня назначена «Варфоломеевская ночь»²⁷ (крестьяне говорят «Еремеевская») и что нам надо скрыться.

Самое ужасное, что все мужчины дома.

Мы ушли в рощу и сидели в кустах. Со стороны села раздается знакомое цоканье копыт. Потом все затихло. Каждую минуту могут придти сюда.

На востоке появляется светлая полоска.

Никогда еще мы не встречали с такой неприязнью восхода солнца. Что делать дальше?

После короткого совещания мы с сестрой решаем, что мужчины останутся здесь, а мы пойдем в дом.

На этот раз тревога была ложная.

Приехавшие большевики должны были по распоряжению из города вывезти из клуни весь наш хлеб.

«Варфоломеевская ночь» началась не с нашего села. В десяти верстах были зарезаны три богатых еврея, в пяти верстах искали помещика, который, как и мы, сидел в кустах в своем саду. Он видел, как они ходили около него, но не был замечен ими.

До нас не дошла еще очередь.

Мы давно уже спим, не раздеваясь. Сыновья мои²⁸ ночуют то в клунях, то в лесной сторожке, то на днепровских лугах, где крестьяне прячут лошадей [...]

Наша жизнь протекает между своей деревней и знакомыми, живущими в шести верстах, с которыми мы делили наши горести в эти страшные дни [...]

Часть этой зимы, а также и лето 20-го года я провела в деревне у сестры. После ухода Деникина²⁹ деревню я не знала. Она показала нам теперь какое-то волчье лицо.

Все эти Степаны и Грицьки приходят, не снимая шапок, часто не здороваясь. Рассаживаются и ведут бесконечные разговоры на особом жаргоне, пересыпая речь иностранными словами, употребляемыми без всякого смысла. Они научились разбираться и в советском языке, щеголяя всякими губ-комами, кол-хозами, пар-комами и т. д.³⁰ Комбеды и исполкомы³¹ донимают нас почти ежедневно. Берут последнее, контролируют каждый шаг.

Одну за другой сносят у нас постройки, рубят рощу под самыми окнами. Просыпаешься и слышишь – стучит топор – что-то разрушают.

На Рождество сестра заболела тяжелым миокардитом и слегла. Нервы ее пришли в полное расстройство. Ей казалось, что она просто не сможет вынести, когда будут ломать наши постройки.

Я решилась попытаться найти в их сердцах хоть какую-нибудь жалость. Узнав, что у них заседание по поводу наших построек, я пришла туда. Говорю, что сестра тяжело больна, и я очень прошу их отложить снос построек, чтобы не расстраивать ее.

Гробовое молчание.

Во время моей речи вошел и стал сзади меня крестьянин, который всегда считался на селе каким-то исчадием ада. За ним даже числилось убийство, за которое он почему-то не судился.

Он начал вдруг поносить меня и всю нашу семью. Каких только вин и преступлений не приписывал он нам.

Я обратилась к собранию:

– Неужели же вы не защитите меня и не остановите эту ругань?

Гробовое молчание.

Мне ничего не оставалось, как уйти.

Раз пришли двое брать зерно. Ждут. Я стою подле них. Вдруг у меня явилось безумное желание поговорить с ними по душе.

– Скажите, – говорю я, – вы же знаете, что поступаете не по совести. Неужели же у вас Бога нет в душе?

Минуту помолчали.

– Давайте нам два пуда жита, вот вам наш Бог, – был ответ.

Летом у нас сняли прислугу, разрешив ей взять четвертую часть (по количеству душ) всех запасов.

Делят целый день хлеб, овес, каждый фунт сала.

Надо было видеть, как наша милая Одарка³² превратилась в один день в жадную и злую фурию. Она сделалась дерзкой с нами и жадно хватала то, что должна была и не должна взять.

В конце лета постановили выселить нас из села.

Сначала приехал комиссар из волости и забрал у нас два воза мебели. Долго говорил поучительные вещи о буржуях-крепостниках и об угнетенном народе.

Мои нервы не выдержали, и я разрыдалась. Он расхохотался.

– Да вы прекрасная актриса! Вы так хорошо изображаете слезы.

На этот раз выселение не состоялось. Жена учителя, как мать влиятельного большевика³³, обжаловала постановление комбеда о нашем выселении. На сходе единогласно (впрочем, против одного – председателя комбеда) было постановлено оставить нас. Но комбеду удалось все-таки настоять на своем, и через месяц нам опять объявили, что мы выселяемся.

Опять приезжал комиссар, опять говорил, что мы пили кровь.

Чтобы запастись салом, мы убили кабана, которого они еще не успели взять. Из-за этого вышла целая история. Их пришло восемь человек, и пробыли у нас они от 8 ч. утра до 5 ч. вечера.

Оказалось, что мы не имеем права распорядиться своим имуществом.

Они требовали выдачи всего сала, добивались, куда мы его девали. Несколько раз мы должны были по несколько фунтов жарить им, а наевшись, они опять говорили и говорили без конца. От этих разговоров не только уши вянут, а, кажется, сама душа увядала.

На другой день я встретила одного из них и подошла к нему.
 – Архип, значит и вы тоже?
 – А почему нет? – ответил он, нагло усмехнувшись.
 Прежде большевик и красноармеец было одно и то же. Теперь большевиком для нас стал крестьянин. И притом свой, знакомый. Это было большее, чем терпеть от красноармейцев.
 Черт носился теперь над деревней и опустошал души людей [...]
 Атмосфера сгушалась.
 Опять приходили и донимали нас весь день.
 Председатель комбеда встал в позу и сказал речь, приправляя ее драматической жестиком. У меня теперь все село под пятой! (он стукнул сапогом об пол). Что захочу, то и сделаю с вами, потому что я как царь теперь здесь!
 Срок, когда мы должны были выехать, еще не был объявлен.
 Я умоляла сестру уехать, но она еще на что-то надеялась и ни за что не соглашалась уезжать.
 Мы чувствовали себя, как во вражеском стане. Злобные лица комбедчиков грезились по ночам сестре, и иногда ей казалось, что они собираются прикончить нас.
 Я совсем перестала спать от сильного нервного напряжения, а потом и вовсе была из строя [...]
 Целые дни я глотала одну книгу за другой, тщетно пытаюсь изменить ход мыслей. Знаю, не ведают, что творят. Знаю, что это стихия, и люди в ней пешки. Крепостное право – скажете вы – знаю! Но все-таки...
 Ведь мой отец, служа в земстве, а потом живя безвыездно в деревне, отдавал им все свои силы.
 Когда увозили нашу библиотеку, я с горькой иронией показала сестре: «Крестьянский вопрос», «Крестьянское землевладение», «История крестьянства»...
 Не пили мы их крови, а им отдавали кровь нашего сердца, нашу душевную энергию [...]
 ... Когда потом приходилось приезжать туда, хотелось скорей, скорей убежать от воспоминаний, от них. Что-то непоправимо оскорблено и отравлено»³⁴.
 Спогади М. В. Чорносвитової – проникливий людський документ і водночас унікальне історичне джерело. На її очах відбувалися не тільки руйнація батьківської садиби і усталеного способу життя, а й знецінення духовних та моральних чеснот, закорінених, як здавалося, у глибинах суспільної свідомості. Звіряче обличчя нової дійсності чітко проступає на сторінках спогадів, які дозволяють наповнити автентичним змістом відомий вислів щодо «загибелі старого світу» на прикладі «дворянського гнізда» родини Хижнякових.

1. Докладніше див.: Рахно О. Я. Чернігівські землі (історико-біографічні нариси) / О. Я. Рахно. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2009. – С. 186 – 222.
2. Хижняков В. М. Из деревни / В. М. Хижняков // Русская мысль. – 1911. – Кн. 8. – С. 64.
3. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Петроград: Огни, 1916. – С. 251.
4. Струве П. Памяти В. М. Хижнякова / П. Струве // Русская мысль. – 1917. – Кн. 5 – 6. – С. 129 – 130.
5. Див.: Незабутые могилы: Российское зарубежье: Некрологи 1917 – 2001 / [составитель В. Н. Чуваков; под ред. Е. В. Макаревич]. – М.: Пашков дом, 2007. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 212.
6. Копанка, ставок.
7. Слобода або Красна Слобода – село Київського повіту Київської губернії (нині – Макарівського району Київської області), поблизу якого знаходився маєток, який В. М. Хижняков успадкував від батька. Протягом 1884 – 1886 рр. тут влітку

відпочивала родина Хижнякових та їхні друзі. У 1887 р. В. М. Хижняков продав цей маєток своєму брату І. М. Хижнякову.

8. Єлизавета Василівна Хижнякова (1873 – 1930).

9. Ольга Василівна Хижнякова (у заміжжі Татаринова) (1870 – 1941).

10. Михайло Васильович Хижняков (1867 – 1933).

11. Олександра Василівна Хижнякова (у дівоцтві Кизимовська) (? – 1911).

12. Йдеться про Надію Василівну Анісімову (? – 1898) – двоюрідну сестру В. М. Хижнякова, яка часто гостювала у Кезях.

13. Йдеться про Василя Петровича Кизимовського (1810 – 1884) – священика, протоієрея, який мав власний будинок у Чернігові на Гончій вулиці.

14. Йдеться про сестру В. М. Хижнякова Ганну Михайлівну та її чоловіка Андрія Ілліча Радича, яким належав будинок на Рейтарській вулиці в Києві.

15. Ганна Василівна Хижнякова (у заміжжі Баранова) (1865 – 1939).

16. Шопен Фрідерік (1810 – 1849) – видатний польський композитор і піаніст.

17. Протималарійний лікарський засіб, що виготовлявся з кори хінного дерева.

18. Йдеться про роман російського письменника Л. М. Толстого «Війна і мир».

19. Архів Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського, 2013 р., спр. 1, арк. 117, 126, 129 – 131.

20. Василь Михайлович Хижняков помер в ніч на 28 лютого 1917 р., коли в Петрограді перемогла Лютнева революція, у своєму будинку в Чернігові. Згідно із заповітом, В. М. Хижнякова мали поховати у с. Кезі, але через весняне бездоріжжя і складну політичну ситуацію 1 березня 1917 р. його поховали в Чернігові.

21. Йдеться про Михайла Васильовича Хижнякова (1867 – 1933).

22. Йдеться про Єлизавету Василівну Хижнякову (1873 – 1930).

23. Образний вислів «кающиеся дворяне» належав відомому російському публіцисту, літературному критику, одному з ідеологів народництва М. К. Михайловському (1842 – 1904). Йшлося про тих представників дворянського стану, які щиро намагалися порозумітися із селянами й прагнули надати їм реальну допомогу в усіх сферах суспільного життя.

24. В. М. Хижнякова було перепоховано 27 липня 1919 р. у с. Кезі у задалегідь підготовленому склепі на цвинтарі церкви Різдва Богородиці, який згодом був зруйнований.

25. Німецькі війська увійшли на територію України навесні 1918 р. згідно з угодою, укладеною з урядом Української Народної Республіки, і перебували тут до початку грудня 1918 р.

26. Йдеться про інтернаціональні військові частини, що входили до складу Червоної армії і були сформовані з іноземців, які за різних обставин опинилися на теренах колишньої Російської імперії.

27. Варфоломійська ніч – масова різанина протестантів-гугенотів у Парижі в ніч на 24 серпня 1572 р., коли відзначався день св. Варфоломія.

28. Йдеться про Бориса Володимировича (1900 – 1948) і Лева Володимировича (1902 – 1945) Чорносвитових.

29. Денікін А. І. (1872 – 1947) – генерал-лейтенант царської армії, згодом головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії, один з організаторів Добровольчої армії, підрозділи якої влітку-восени 1919 р. перебували на Чернігівщині.

30. Радянський новояз: губернський комітет Російської Комуністичної партії (більшовиків); колективне господарство; партійний комітет.

31. Комітети бідноти – класові організації сільської бідноти, що діяли у 1918 – 1919 рр. і розглядалися радянською владою як опорні пункти диктатури пролетаріату на селі; виконавчі комітети – виконавчі органи місцевих Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

32. Служниця родини Хижнякових.

33. Йдеться про Варвару Миколаївну Примакову – дружину сільського вчителя М. Г. Примакова і матір відомого радянського військового діяча В. М. Примакова, яка мешкала у с. Шумани за 3 км від с. Кезі.

34. [Черносвитова М. В.]. «Мы» и «Они» / М. В. Черносвитова // На чужой стороне: Историко-литературные сборники. – Берлин; Прага, 1924. – Т. VIII. – С. 57 – 58, 63, 65, 71 – 72, 80 – 83.

Ольга Коваленко

Усадьба семьи Хижняковых в селе Кези по воспоминаниям Марии Черносвитовой

В статье на основании воспоминаний М. В. Черносвитовой речь идет о повседневной жизни в усадьбе семьи Хижняковых в с. Кези на рубеже XIX – XX вв. и о её трагической судьбе после захвата власти большевиками.

Ключевые слова: семья Хижняковых, М. В. Черносвитова, Черниговская губерния, село Кези, помещицья усадьба, повседневная жизнь, воспоминания.

Olga Kovalenko

The estate of the Khyzhniakov family in Kezy village based on the memoirs of Mariya Chornosvytova

The article tells about everyday life in the estate of the Khyzhniakov family in Kezy village on the verge of XIX – XX centuries and it's tragic destiny after the seizure of state power by bolsheviks, based on the memoirs of M. V. Chornosvytova,

Key words: Hyzhnyakov family, M. V. Chornosvytova, Chernigov Governorate, Kezy village, estate, everyday life, memoirs.

Статтю підготовлено в процесі виконання держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті Російської імперії XIX – початку XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U002445).

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 261.5 (477.51). ББК Є372 – 6.

Данило Рига

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР У 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Розглядаються питання його закриття, пристосування під господарські потреби та руйнування під час Другої світової війни.

Ключові слова: Чернігівський Борисоглібський собор, антирелігійна політика, музей.

Період 20-30-ті роки ХХ століття позначився негативними тенденціями щодо діячів церкви по всьому Радянському Союзу. Україна, цілком зрозуміло, не була винятком у цьому питанні. Антирелігійна політика радянської влади несла з собою і негативне ставлення до культових споруд.

Доволі багато церковних приміщень, які використовувалися для релігійних потреб, мали також історико-культурну цінність. 20-ті роки ХХ століття у Радянському Союзі пройшли під гаслом ліквідації так званих «пережитків минулого». Руйнація церков і перетворення їх на склади не оминула і наш стародавній Чернігів. У цьому відношенні останній як центр історичного минулого постраждав доволі суттєво. Багато цікавих і унікальних культових споруд Чернігова зазнали руйнації, у тому числі, на жаль, і Борисоглібський собор. Але про все по порядку.

«На північ від Спаса міститься друга пам'ятка великокнязівських часів – Глібов-Борисовський собор, що його збудував князь Чернігівський Давид Святославич в першій чверті XII ст. На великий жаль, цей собор пережив багато перебудовань і втратив свій первісний вигляд», – так описував історичну пам'ятку відомий Чернігівський історик-краєзнавець С. Баран-Бутович [1, С.17].

Дійсно, Борисоглібський собор, який височів у старовинній частині міста на Валу, займав провідне місце в архітектурі Північного Лівобережжя. Він був церквою-усипальницею чернігівських князів Святославичів, а також головною культовою спорудою Борисоглібського монастиря аж до його закриття наприкінці XVIII століття. У XVII столітті у соборі знайшли останній спокій православні діячі церкви – Амвросій Дубневич, Лазар Баранович, Феодосій Углицький.

На жаль, саме у минулому столітті Борисоглібському собору довелося пережити жорсткі випробування – руйнування та перебудови, особливо у першій половині ХХ століття.

Після революційного заколоту 1917 року ставлення до культових споруд, як уже було відмічено, кардинально змінюється. На місцях повсюди утворювались антирелігійні керівні організації, які мали назву окружні ліквідаційні комісії у справах відділення церкви від держави.

14 червня 1919 року приходська рада Спаського собору звернулася до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з проханням про необхідність проведення ремонтних робіт у кафедральних Спасо-Преображенському та Борисоглібському

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

соборах та надіслала кошторис на суму 217076 руб. 56 коп. Це були доволі значні кошти на той час, але, зважаючи на державну антирелігійну політику, зрозуміло, що справа не була вирішена [2, с.158.].

Окружні ліквідаційні комісії у справах відділення церкви від держави розпочали свою активну діяльність у липні 1919 року з ліквідації «майна церковних, монастирських й інших релігійних установ».

За документами Чернігівської губернської ліквідаційної комісії станом на 10 жовтня 1922 року, в Чернігівському повіті ліквідували всі монастирі й домашні церкви.

У квітні 1923 року в Чернігівську губернську окружну комісію «по ліквідації монастирей для отобрання из имущества ликвидируемых храмов и монастирей всех предметов, имеющих историческое и художественное значение» були включені: інспектор Є. В. М. частини Губполітпросвіту т. В. А. Шугаєвський, а його заступником завідувач Чернігівським музеєм культурів т. В. Г. Дроздов [3, Арк.10.].

2 лютого 1924 року на 10 годину ранку, згідно з розпорядженням губернського адміністративного відділу, окружна ліквідаційна комісія у справах культурів повинна була приймати майно та споруду Борисо-Глібського молитовного будинку. Задля цього пропонувалося визначити представників української автокефальної релігійної общини для передачі майна і будівлі [4, арк.375.].

Представляє інтерес документ, так звана «Ведомость о количестве зданий культура религиозных общин и числе членов в них по Чернигову и Черниговскому округу», в якому станом на 1925 рік вказано: «При Борисо-Глебском соборе религиозная группировка или течение религиозной общины – Старославянская и православно-синодальная» [5, арк.4.].

Відомо, що кількість віруючих по місту Чернігову станом на 1 січня 1926 р., становила 4169 осіб. З них представників старослов'янської течії було 2634, а православно-синодальної нараховувалось 566 осіб. [6, арк.13.].

Отже, з цієї кількості віруючих значна маса належала до Борисо-Глібського молитовного дому.

Цікавим джерелом про трагічні події цього історичного періоду є акти прийому й опису церковного майна Борисоглібського собору в Чернігові. Вони збереглися і зараз знаходяться у Державному архіві Чернігівської області.

У цей же час місцеві історики, зокрема С. Баран-Бутович, М. Вайнштейн, В. Дроздов та інші велику увагу приділяли вивченню історії Борисоглібського собору. Вони розуміли історичну цінність цієї унікальної давньоруської споруди. У 20-х роках ХХ століття Борисоглібський собор став об'єктом активного дослідження Іполита Владиславовича Моргілевського.

Представляє цінність біографія цього знаного вченого, українського історика та мистецтвознавця. Відомо, що народився Іполит Владиславович 12 вересня 1889 року в с. Радовка Оренбурзької області. Після закінчення реального училища у місті Тифлісі І. Моргілевський здобув вищу освіту у знаному навчальному закладі – Київському політехнічному інституті. Цей навчальний заклад він закінчив у 1917 році. Через два роки, а саме у 1919 році під керівництвом М. Біляшівського І. Моргілевський починає досліджувати пам'ятки давньоруської архітектури.

З 1920 року Іполит Владиславович очолює секцію архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва (ВУКОПИС), у цей же час він активно працює над збереженням унікальних архітектурно-історичних пам'яток української історії.

У 20-ті роки ХХ століття науковий діяч активно займається викладацькою діяльністю в архітектурному, художньому, інженерно-будівельному інститутах Києва. Впродовж 1926-1927 років уже достатньо відомий учений І. Моргілевський обіймає посаду декана архітектурного факультету Київського художнього інституту.

Багато років поспіль науковець досліджував пам'ятки давньоруського зодчества. Особливе місце у наукових розвідках І. Моргілевського займав саме Борисоглібський собор у Чернігові. (Тут доречно згадати, що його учнем був М. Холостенко, який у майбутньому впродовж 1952-58 років буде керувати роботами з відновлення постраждалого після Другої світової війни Борисоглібського собору у Чернігові).

Помер Іполит Владиславович Моргілевський на п'ятдесят четвертому році життя 7 грудня 1942 року в Києві.

Наприкінці 20-х років ХХ століття у Чернігові був створений Державний історико-культурний заповідник [7, с.80.]. Саме з цього часу посилюється боротьба науковців за історичні пам'ятки міста Чернігова. Історична спільнота особливу увагу приділяє пам'яткам, які входили до складу заповідника. Поряд з Борисоглібським собором у 30-ті роки минулого століття у будинку класичної чоловічої гімназії, так званому будинку губернатора, розміщувався Чернігівський історичний музей. У цей час директором музею був М. Вайнштейн, який, до речі, займав посаду першого вченого охоронця новоствореного заповідника.

На кінець 20-х років ХХ століття по всій країні розгортається кампанія по вилучення культового майна для потреб народного господарства. Утилізації підлягало все церковне начиння, але найбільшою була кампанія з передачі Рудметалторгу дзвонів із закритих соборів та храмів [8, с.51-52].

Наприкінці 1929 року Чернігівський окрвиконком (ОВК) вирішив здати на метал абсолютно всі дзвони міста. Стурбована таким рішенням Київська крайова інспектура (ОПК) створила спеціальну комісію з дослідження пам'яток ливарного мистецтва [9, арк. 224-225.].

Для того, щоб розібратися на місці у цій справі, до Чернігова приїхали співробітники Київської крайової інспектури ОПК В. Базилевич, Б. Пилипенко. 10 січня 1930 р. вони направили до Чернігівського ОВК, Чернігівської комісії ОПК та Всеукраїнської інспекції ОП НКО (народний комісаріат освіти) доповідну записку, в якій сповіщали про рішення Київського засідання комісії від 6.01.30 р. [10, арк. 226.]. Того ж дня в Чернігові відбулося засідання президії Чернігівської округової комісії ОПК за участю представників об'єднаної наради ВУАКу, Лаврського заповідника, Всеукраїнського історичного музею. На цьому засіданні було прийнято рішення: вдатися негайно до відповідних директивних органів Чернігова з поданням думки про чернігівські дзвони та вжити заходів перед ОВК у справі збереження пам'яток, визначених винятковими на підставі експертизи [11, с.53-54].

На підставі розпорядження НКО (народний комісаріат освіти) на початку лютого 1930 р. Чернігівський ОВК утворив комісію для огляду дзвонів. Вона подивилася ті, що знаходилися на складі Рудметалторгу, а також інші, що були зняті з Троїцької та Єлицької дзвіниць. Своім рішенням 9 лютого комісія визнала за потрібне зберегти 5 дзвонів цілком і найцікавіші фрагменти з окремих, які планувалися передати музею [12, с.53-54].

Але, незважаючи на старання знаних науковців, у Чернігові, як свідчать історичні документи, станом на квітень 1930 року було вилучено церковних дзвонів у кількості 83. Загальна вага їх становила приблизно 2864 пуди або 46917 кг.

З колишнього собору було вилучено – 14 дзвонів; з колишнього Єлицького монастиря – 7 дзвонів; Вознесенської церкви – 5 дзвонів; Воскресенської церкви – 9 дзвонів; П'ятницької церкви – 3 дзвони; колишнього Троїцького монастиря – 8 дзвонів; Казанської церкви – 7 дзвонів; Іллінської церкви – 6 дзвонів; Петропавлівської церкви – 5 дзвонів; Катерининської церкви – 5 дзвонів; Воздвиженської церкви – 7 дзвонів; Миколаївської церкви – 6 дзвонів [13, арк. 64].

Отже, Чернігівський Борисоглібський собор на кінець 20-х років ХХ століття теж потерпів від свавілля радянської влади. Дзвони Борисоглібського собору були конфісковані. Але в час руйнувань і нищення культових споруд на їхній захист ставали місцеві історики – працівники Чернігівського історичного музею.

На початку 30-х років ХХ століття вченим охоронцем Чернігівського державного історико-культурного заповідника стає І. Строкун. Він зайняв вільну посаду М. Вайнштейна, який був змушений піти, тому що не витримав критику з боку місцевих органів влади. Вчений охоронець І. Строкун склав кошторис Чернігівського державного історико-культурного заповідника на 1930/31 роки. Велику увагу він приділяв саме ремонтним роботам, які були направлені на відновлення історичних пам'яток у місті [14, арк 39-39 (зв)].

Саме І. Строкун у 1930 році особливо наголошував на необхідності зовнішнього

оформлення споруд заповідника, аби таким чином спрямувати погляди глядачів та людність, що збирається на майдані «Диктатури пролетаріату» під час урочистих свят, на історичні пам'ятки як культурно-історичну цінність.

Площа «Диктатури пролетаріату» була першою радянською площею у Чернігові. Спочатку вона мала іншу назву Соборна площа. Утворилася вона з західного боку від Борисоглібського собору ще у XIX столітті. Ця площа використовувалася для проведення військових парадів та різних урочистостей [15, с.18-19]. С. Баран-Бутович указував: на сході площі «Диктатури пролетаріату» велично підносяться найстаріші пам'ятники домонгольської доби: Спас та Глібо-Борисовський собор [16, с.13].

На початку 30-х років XX століття місцевість навколо колишньої Соборної площі було облаштовано для відпочинку мешканців і гостей Чернігова, площу засадили деревами і вона перестала існувати.

Цікаво, що під час археологічних досліджень на Соборній площі вдалося знайти старовинну підземну споруду. Вона представляла собою велике цегляне приміщення з галереями, які в різні боки відходили від головної будівлі. Одна з них ішла у напрямку до Спаського собору, інші – в бік схилів пагорба. У 1937 році під час урочистостей на площі під землю провалився один з вершників. Це дає можливість припустити, що галереї з'єднували Спаський та Борисоглібський собори.

Зважаючи на антирелігійну політику держави, коли церкви руйнувались або перетворювались на склади, вчений охоронець Чернігівського державного історико-культурного заповідника І. Строкун підкреслював і наголошував на історичній цінності Спаського та Борисоглібського соборів.

Але так сталось, що Борисоглібський собор все ж таки був закритий. Всі заходи місцевих істориків-краєзнавців щодо захисту пам'яток Чернігова від руйнування, включаючи Борисоглібський собор, були марними. Борисоглібський собор розділив долю інших культових споруд Чернігова.

Цікаво, що місцеві пам'яткоохоронці у 1930 році обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря Антирелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисоглібський собор, П'ятницьку і Катерининську церкви.

І. Строкун зазначав, що станом на 1930 рік Борисоглібський собор знаходився в занедбаному стані. «Піп (синодальник) Колосков, – зазначав учений охоронець, – що користується з нього, не в змозі підтримувати його в задовільному стані. Відвідує цей собор 5-10 осіб, переважно старе жіноцтво з колишніх людей. Піп Колосков багацько майна цього собору переказав. Відвідувачі Держзаповідника виказують своє незадоволення з того, що цю пам'ятку досі не передано до заповідника. Тим більше незадоволення ми будемо мати тепер, коли ця пам'ятка знаходиться між кол. Спаським собором та прибудовою до Спаської дзвіниці, де влаштовується відділ історії Укр. Архітектури та антирелігійний відділ.

Відділ культів та міськрада не перечить проти передачі Борисоглібського собору до заповідника».

У кінці 1930 р. – на початку 1931 року І. Строкун звернувся за підтримкою відповідних планів до НКО УСРР, УКОПК, та Київської крайової інспектури. У результаті до 1932 року вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву та передати Катерининську церкву під архівосховище. Однак заповідна форма їхньої охорони так і не була запроваджена [17, с.88].

30-ті роки XX століття стали найтрагічнішими в історії всього Радянського Союзу. Саме на них припадають масові репресії церковнослужителів, та й не тільки їх. У ці роки руйнування церков продовжувалося з новою силою. У цілому на кінець 30-х років XX століття церковна розруха сягнула свого апогею.

Однак на кінець 30-х років за втручання вищих органів державної влади в Україні вдалося поліпшити стан охорони деяких пам'яток культової архітектури. Так у вересні 1938 року після неодноразових звернень дирекції Чернігівського музею прокурор УРСР Л. Яченін направив до Раднаркому республіки подання, в якому підтримав клопотання пам'яткоохоронців про звільнення від складів Борисоглібського собору в Чернігові.

Відтак 13 жовтня 1938 року заступник голови РНК УРСР Д. Шило зобов'язав Чернігівський облвиконком передати собор у відання обласного управління у справах мистецтв. Незабаром, 19 лютого 1939 року, з РНК УРСР до Чернігівського облвиконкому знову був направлений лист, в якому підіймалися питання охорони Борисоглібського собору.

Дещо раніше в Раднаркомі України знайшли підтримку протести директора Чернігівського обласного музею А. Левенка проти непередуманого використання Спаського собору. Зокрема, 25 грудня 1937 року за дорученням уряду керуючий справами РНК УРСР П. Мілько зобов'язав Чернігівський облвиконком вилучити собор з користування «Головросмасложирзбуту». Щоправда, в облвиконкомі спочатку не відреагували на це розпорядження. У зв'язку з цим П. Мілько був змушений 25 квітня 1938 року знову повторити його. 7 травня цього ж року комісія з представників міськради, музею та ряду інших установ, оглянувши собор, прийшли до висновку, що використання його під склад може призвести до загибелі пам'ятки.

Однак висновок членів комісії – передати собор музею – не переконав голову Чернігівської міськради. Так що в червні 1938 року Раднарком змушений був направити до Чернігова свого представника для з'ясування дійсного стану справ з охороною Борисоглібського собору. Той став на бік пам'яткоохоронців. Їх підтримав і заступник голови РНК УРСР Жила, який 28 червня 1938 року зобов'язав Чернігівський облвиконком «забезпечити звільнення» собору від складів. Нарешті, 22 вересня 1938 року до Раднаркому України надійшло повідомлення про те, що, у відповідності до рішення Чернігівського облвиконкому від 17 серпня, Борисоглібський собор перейшов у відання обласного музею [18, с.187-188].

Відомо, що до початку Другої світової війни було закрито всі храми на території Чернігова. Культурні споруди були у жалюгідному стані, і тільки коли місто було зайняте німецько-фашистськими військами, церковне життя було відроджено.

З початком Другої Світової війни пов'язаний наступний етап в історії Борисоглібського собору. Видатна споруда дуже постраждала в цей час. Відомо, що були зруйновані склепіння собору, вигоріли всі конструкції з дерева, відбулося це внаслідок попадання німецької авіабомби в будівлю у серпні 1941 року.

Не варто забувати про те, що видатна пам'ятка архітектури неодноразово зазнавала руйнувань і перебудов. Доволі суттєвими були перебудови у соборі на початку XVII століття. Відомо, що саме в цей час собор був перетворений на домініканський костел. У такому вигляді він перебував до другої половини XVII століття, коли знову став православним. У цей же час із західного боку Борисоглібського собору була прибудована дзвіниця та надбудовані бані, саме тому собор набуває рис українського стилю бароко.

Але найстрашнішими були руйнування споруди під час Великої Вітчизняної війни вони фактично знищили пам'ятку. Вже після війни Борисоглібський собор буде відновлений в первісних формах за проектом архітектора М. В. Холостенка [19, с.12]. Але це вже інша історія...

1. Баран-Бутович. С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чер. держ. краєвий музей. / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1931. – 54 с.
2. Спас Чернігівський. Чернігів. – 2011. – 191 с.
3. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.39, арк.10.
4. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.37, арк.375.
5. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.285, арк.4.
6. Держархів Чернігівської області, ф.р. 67, оп.1, спр.285, арк.13.
7. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. / Д. Рига // Сіверянський літопис. 2011. – №4. – С.80.
8. Качан. Р. Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х – поч. 30-х рр. XX ст.). // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (матеріал наукової конференції). / Р. Качан. – Чернігів. – 2002. – С.51-52.

9. Центральний держархів вищих органів влади, ф. 166, оп. 6, спр. 9391, арк. 224-225.
10. Там само. – Арк. 226.
11. Качан. Р. Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.). // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (матеріал наукової конференції). / Р. Качан. – Чернігів. – 2002. – С.53-54.
12. Там само. – С.53-54.
13. Держархів Чернігівської області, ф.Р.67, оп. 1, спр.483, арк.64.
14. Держархів Київської області, ф.212, оп.1, спр.13, арк 39-39 (зв).
15. Вулиці старого Чернігова: іст.-краєзн. етюди. – Чернігів: РВК «Десн. правда», 2007. – 128 с.
16. Баран-Бутович. С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чер. держ. краєвий музей. / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1931. – 54 с.
17. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). Ч.2: 1917 – 1941 рр. / О. Нестуля. – Київ, 1995. – 216 с.
18. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). Ч.2: 1917 – 1941 рр. / О. Нестуля. – Київ, 1995. – 216 с.
19. Сапон В. Борисоглібський собор у Чернігові // Деснянська правда. / В. Сапон. – 2004. – 2 грудня. – С.12.

Рига Д. В. Черниговский Борисоглебский собор в 20-30-е годы ХХ века.

В статье речь идет о Черниговском Борисоглебском соборе в 20-30-е годы ХХ века. Рассматриваются вопросы его закрытия, приспособление под хозяйственные нужды и разрушения во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Черниговский Борисоглебский собор, антирелигиозная политика, музей.

Riga D.V. Cathedral in Chernigov Boris 20-30-ies of XX century.

The period of 20-30 years of XX century was marked by negative trends regarding church leaders across the Soviet Union. Ukraine, understandably, was not an exception in this regard. Anti-religious policy of the Soviet authorities against the members of the church, of course, carried with them a negative attitude to religious buildings.

Quite a lot of buildings that used the church for religious needs were also historical and cultural value. 20 years of the XX century in the Soviet Union were held under the theme of destruction, so-called «remnants of the past.» The destruction of churches and converting them into syllables did not pass and our ancient and Chernigov. In this regard Chernigiv old as the center of the historical past suffered quite significantly. Many interesting and unique places of worship Chernihiv suffered destruction, including, unfortunately, Boris Cathedral.

Unfortunately, it was in the last century cathedral Borisoglebskom had to endure rigorous tests – destruction and reconstruction, especially in the first half of the XX century.

County Commission for liquidation secularists began their active work in July 1919 to eliminate «the church property, monasteries and other religious institutions.» According to documents Chernihiv province liquidation commission as of October 10, 1922, Chernihiv district eliminated all monastery and chapel.

Boris cathedral was still closed. As you can see all the worries of local historians, ethnographers, for the protection of monuments of Chernihiv destruction, including Boris Cathedral, were in vain. Boris cathedral shared the fate of other religious buildings Chernigov.

30 years of the twentieth century were the most tragic in the history of the Soviet Union. That they account for mass repression clergy, and not only them. During these years the destruction of churches continued with renewed vigor. Overall, at the end of the 30s of XX century Church chaos reached its great apogee.

With the start of World War II involving the next stage in the history Borisoglebskii

Cathedral. Outstanding building was severely damaged in the meantime. We know that destroyed the cathedral vaults, burned all structures made of wood, it happened as a result of German bombs hit the building in August 1941.

We can recall that the outstanding architectural monument has repeatedly suffered destruction and rebuilding. Quite significant restructuring in the cathedral were in the early seventeenth century. We know that at this time the cathedral was turned into a Dominican church. As such, he was to the end of the seventeenth century, when again became Orthodox. At the same time the west side Borisoglebskii cathedral bell tower was added and layered dome that is why council acquires the features of Ukrainian Baroque style.

But the most terrible destruction were built during World War II, which actually destroyed the monument. After the war Boris cathedral will be restored in original form by architect M. Kholostenko

Keywords: Chernihiv Boris Cathedral, anti-religious policies Museum.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII ст.) (частина 4)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола та інших старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію XVII-XVIII ст., яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах Києва і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося у попередніх частинах статті).

Тут наводяться тексти 32 документів (5 – у вигляді регестів, причому два з них збереглися саме в такому вигляді), які походять переважно з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ). Шість документів походять з архівосховищ Варшави, насамперед АГАД (Архів Головний Актів Давніх у Варшаві). Один документ опублікований за фотокопією, надрукованою у монографії Т. Таїрової-Яковлевої.

Насамперед відзначимо гетьманські і старшинські документи, які доповнюють публікацію «Українського Дипломатарію XVI-XVIII ст.» є зібрання документів еліти козацької України. Тут представлені документи гетьманів України (Павла Тетері, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола) та листів, які їм адресувалися, генеральної старшини (Василя Кочубея), полковників, також керівників антипольського повстання тощо.

Відкриває публікацію лист Павла Тетері до дипломата Речі Посполитої Станіслава Казимира Беньовського 1658 р. (№1) Він важливий уже тим, що засвідчує перебування Тетері (тоді ще переяславського полковника) в Чернігові і, крім того, проливає світло на підготовку Гадяцького мирного договору 1659 р. Наступним, писаним у 1663 р. з Мени, йде лист ніжинського сотника Романа Ракушки-Романовського (автора знаменитого літопису Самовидця) до чернігівського єпископа Лазаря Барановича (№ 2). З доручення гетьмана Івана Брюховецького майбутній літописець наглядав за поділом Ніжинського полку на три окремі: Ніжинський, Стародубський і Сосницький, а гетьман доручив йому нагляд за Київським, Прилуцьким, Лубенським і Полтавським полками. Стривожений таким збільшенням відповідальних повноважень, Ракушка поспішив з с. Баби (в 1936 р. перейменоване в Жовтневе Менського р-ну) до гетьмана Івана Брюховецького і відписав чернігівському єпископу Лазарю Барановичу про те, що він частково виконав його прохання про Кириївські млини під Сосницею (монастирська власність) і просив прислати когось у Сосницю з гетьманським універсалом для остаточного вирішення питання (Якщо такий універсал

© о.Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ).

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м.Київ).

було видано, то досі його не знайдено). Цей лист був відомий покійному історичу Я. І. Дзирі, оскільки деякі дані з них увійшли в його передмову до літопису Самовидця (1). Дивує однак, що дані про перебування Ракушки на посаді ніжинського сотника не знайшли відображення в найповніших списках, складених Ю. Гаецьким та В. Кривошеєю (2). Враховуючи дану обставину, важливість цього документа й те, що він якщо і був опублікованим, то це сталося ще в дореволюційні часи, ми наводимо його тут повністю.

Далі йдуть три листи Самойловича, писані з Батурина (№№3,4, 6). Два з них були адресовані князю Дмитру Вишневецькому, тодішньому гетьману великому коронному і Криштофу Пацу, литовському канцлеру Речі Посполитої. Спершу в листі до Вишневецького говориться про прибуття в Батурин і відправлення до Москви королівського (від короля Михайла Вишневецького) посла О. Клодницького до царя Олексія. Потім гетьман інформує про успіхи в боротьбі з ординцями на Лівобережній Україні (під Лубнами і Золотоношею). У листі до Паца, писаному дещо пізніше, Самойлович пояснює причини затримки Клодзинського в Москві та повідомляє про свій і командуючого московськими військами Г. Ромодановського виступ у похід проти Петра Дорошенка. Цей лист дещо доповнює послання Ромодановського до Паца (№ 4). Лист Самойловича до нового великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського (№ 6) цікавий тим, що у ньому йдеться про запорожця Василя, який повернувся на свою батьківщину в Батурин. Самойлович відмовляється видати його Речі Посполитій, насамперед тому, що Січ за умовами Андрусівського миру 1667 р. була під спільним протекторатом обох імперій. У той же час він висуває свої претензії до польської сторони, оскільки пан Іскрицький (до речі, племінник Тетері) чинить кривди підданам монастирських сіл, прозоро натякає, що може відібрати села біля р. Соб, які раніше передав Речі Посполитій. Лист у тих місцях, де йдеться про роль гетьмана як захисника насамперед козацького стану, засвідчує добру освіченість Самойловича (вихованця Києво-Могилянської академії).

Наступні два документи (№№ 7-8) близькі між собою і за видовою ознакою, і хронологічно й тематично. Перший з них являє собою купчу представника досить відомого на Сіверщині старшинського роду Семеновичів (продавалася земля в с. Скопцях). Другий – випис 1700 р. з конотопських міських книг. Він містить у собі справу Федора Кандиби, колишнього корсунського полковника (1669-1672, 1674-1675), наказного ніжинського полковника (1693), конотопського сотника (1681-1689) з ... власним сином Андрієм, конотопським сотником (1699-1702, 1704-1707), який, вигідно продавши волів у Гданську, пустив гроші на власні й дружинині потреби, не лишивши батькам і меншим братам і сестрам нічого. За це батько позбавляв його спадку і свого благословення.

Наступна група – це документи, пов'язані з повстанням 1703 р. Семена Палія (уродженця Борзни) (№№ 10-13). Насамперед це лист-відповідь гетьмана Івана Мазепи на інструкцію коронних гетьманів І. А. Любомирського і А. М. Сенявського (саму інструкцію ще не вдалося знайти) (№11). Документ писаний, певно, канцеляристом під диктовку гетьмана, бо останній часто називається в третій особі. У ньому по пунктах (усього 8) дається відповідь на польські пропозиції. Він запевняє коронних гетьманів, що цар і гетьман залишаються союзниками короля Августа II проти Швеції і наводить докази цього, в черговий раз він відмежовується від повстання Палія, обіцяє написати йому відповідні листи, особливо щодо здачі ним Білої Церкви, але сумнівається у дійсності цього засобу і ухиляється від спільних антишведських акцій, резонно посилаючись на відсутність відповідного царського указу, а також належних гарантій з польського боку. Гетьман також висловлює сподівання, що Карл XII не зважиться вступити в Україну, також обіцяє влаштувати пошту на лінії Батурин-Чорнобиль і відповідно, щоб польська сторона облаштувала пошту на лінії Чорнобиль – Полонне. Доповнюють цей лист два інших, писаних на початку 1703 р. до польських високопоставлених персон. В одному невідомий царський представник (Паткуль?) заперечує те, що цар причетний до вибуху повстання Палія, в другому

проливається трохи світла на його місію. Дуже цінними є свідчення польського агента про повстання Семена Палія, зокрема про його сподвижників, особливо Абазіна (№10). Крім того, лист Мазепи 1706 р. (№ 14) підтверджував грамоту київського митрополита Варлаама Ясинського, якою Свято-Михайлівському Видубицькому монастиреві повертався незалежний статус (близько 70 років цей монастир був фактично частиною Києво-Печерської лаври).

Подальші документи стосуються внутрішнього життя Гетьманщини XVIII ст., пов'язані насамперед з ім'ям генерального судді Василя Кочубея. У першому з них 1702 р. (№ 9) Кочубей дає поради конотопському сотнику Андрію Кандибі відносно боротьби з московськими бандами. У листі 1707 р. миргородського полковника Данила Апостола до генерального судді Василя Кочубея (№ 15) говориться зокрема про їхню майбутню зустріч у Батурині. У третьому (чернетка) – невідома особа пише з Полтави до одного з синів Кочубея, де говорить про полкову похідну церкву, яка належала його покійному батьку, і просить перевезти її до Полтави з всім необхідним. На жаль, у чернетці відсутня повна дата і тому листа можна датувати і 1714, і 1724, і 1734, і 1744 роками, через що не можна точно встановити, якому з синів Кочубея (Василію чи Семену) адресоване це послання.

Представлено й лист (№ 20) гетьмана Скоропадського, адресований відомому українському церковному й культурному діячеві Лаврентію Горці, ігумену Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві. Тут знову ми торкаємося історії села Ярославки (суч. Бобровицького р-ну), про яке йшлося в попередніх частинах статті. Гетьман, розглянувши скаргу ігумена на київського полковника Танського, приймає досить зважене рішення. У листі згадується й сотник бобровицький Василь Косташ (Василевич), котрий обіймав дану посаду в 1714-1752 рр. Тут же подано лист самого Косташа до Горки (№ 19). До них прилягає універсал 1733 р. гетьмана Данила Апостола (№ 26), де йдеться про підтвердження красноколядинському сотнику Марку Ангелієвському (обіймав цей уряд у 1717-1733 рр.) маєтності – села Понори (воно, як і Красний Колядин та Рябухи, знаходиться на території суч. Сумської обл.). Згадується й Талалаївка (суч. Чернігівської обл.). Згадується й колишній сотник Леонтій Лащинський (обіймав цей уряд у 1710-1717 рр.), і невідомий раніше красноколядинський писар Корсун, який обіймав це уряд до 1733 р., найпевніше до 1710 р.

Шість наступних документів (№№ 17, 18, 19, 21, 23, 24) – це переважно скарги, адресовані гетьманам. У першій з них 1719 батуринський козак Іван Гришопенко просив знайти управу на С. Прийму та І. Коркушку, мешканців відповідно сіл Вережки (не збереглося) та Митченки Батуринської сотні. Тут важливою є згадка про ярмарок у Батурині на свято великомученика Дмитрія Солунського, що відбувався 8 листопада за старим стилем. У другому листі-скарзі до гетьмана І. Скоропадського, в якому, на жаль, не збереглося датування, козаки с. Загорівки скаржаться на утиски з боку пана Стефана Кожуховського (ще в одному документі наводиться й реєстр пограбованого у козаків). У літописі Самовидця знаходимо під 1696 р. згадку про компанійського полковника Юрія Кожуховського – учасника Азовського походу (3), відомо, що саме він і гадяцький полковник Стефан Трощинський арештував Кочубея в 1708 р. Тепер же проливається трохи світла і на його рідню, причому з найкращого боку. Загорівка – це очевидно с. Мала Загорівка суч. Борзнянського р-ну. У листі 1723 р. ніжинського полковника Петра Толстого до чернігівського полковника Михайла Богданова (?) і всієї полкової старшини йдеться про ті ж проблеми, зростаюча тенденція до перетворення старшиною козаків у своїх підданих і посилення визиску. Полковник протестує проти того, що Андрій Лизогуб (конотопський сотник у 1716-1719 рр.) насильно переводив козаків с. Погребки Глухівської сотні в підданство. Цікаво, що саме Толстой – полковник іншого полку (Ніжинського) займався справою, яка не входила до його територіальної компетенції. Очевидно, це робилося з ініціативи наказного гетьмана (Павла Полуботка) чи Генеральної Військової Канцелярії. Сам Толстой не виступав в обороні козаків свого полку, про що свідчить його потурання

сумнозвісному батуринському сотнику Федору Стожку, «подвиги» якого барвисто описав свого часу історик О. М. Лазаревський(4). Це видно з листа-скарги Якіма Богомодлевського гетьману Данилу Апостолу. У листі, писаному в 1727-1750 рр. (на жаль, не можна встановити точну дату написання), конотопський сотник Йосип Костенецький скаржився гетьману (Данилу Апостолу або Розумовському) на бунчукового товариша Івана Топольницького, покійний брат якого зайняв у Костенецького в Гданську гроші (№ 23). Покійний боргу не повернув, а його брат і спадкоємець відмовлявся від сплати, тому Костенецький звертався до гетьмана.

Насамкінець публікації подано шість документів іншої джерельної категорії. Спочатку скажемо коротко про дві купчі. Перша 1726 р. стосується села Шаповалівки на Борзнянщині. Місцева жителька Олена «Лазчиха» продає свою «ниву» під Попівкою конотопському жителю Панасу Тимченку. Щодо Попівки, то тут, очевидно, мається на увазі село в Конотопській сотні, яке нині не існує. Воно ж згадується у наступній купчій 1739 р., де йдеться про село Мельню Батуринської сотні (суч. Коропського р-ну). Обидва документи походять із зібрання З. Марковського, які скопіював В. Білозерський. В «доношенні» 1748 р. остерського сотника Михайла Лапіки (до речі, цей сотник тут згадується вперше) йдеться про конфлікт за землі і ліс між селами Літки, Літочки (суч. Київської обл.) та Крехаїв (суч. Чернігівської обл.). Тут є цікава згадка про остерського сотника Степана Лапіку (Лапу), який обіймав цей уряд у 1655, 1658, 1661 рр. Останні два документи 1751-1752 рр. споріднені між собою не тільки за видовими ознаками. Їх скопіював свого часу Василь Білозерський з паперів родичів чернігівського полковника Іоанникія Силича, але не дослівно, створивши регест. Тут згадуються любецький сотник Василь Силич, який інколи проходить джерелах як Савич, його брат Антон; Чернігів і села суч. Чернігівського р-ну (Рижики, Старий Білоус, Терехівка). Дуже цінними є дані щодо родинних пов'язань Василя й Антона Силичів з полковником Іоанникієм Силичем (останній доводився їм двоюрідним дідом), викликає інтерес їхнє посилання на універсал Богдана Хмельницького, даний цьому полковнику у 1656 р. на млин на р. Білоусівка (5). Врешті подається список послушників Києво-Печерської лаври – кандидатів у ченці, з якого бачимо, що вони походили в більшості з Київщини і Сіверщини. Цікаво, що для вихідців з козацького стану тут вимагалися додаткові дані (чи має землю, хто виконує козацькі обов'язки і т. д.).

Польські документи з огляду на обмежений обсяг публікації подані нами тільки в українському перекладі. Фігурні дужки {} означають місця непрочитаних копійстами документів.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими не тільки спеціалістам, але й звичайним читачам, небайдужим до минулого свого краю, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну і культурну історію краю.

1. Літопис Самовидця.–К.,1971.–С. 21.
2. Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate.– Cambridge, 1978.– V.1–2; Кривошея В. Українська козацька старшина.–К.,2005.–С. 78-81.
3. Літопис Самовидця.–К.,1971.–С. 157.
4. Лазаревский А.Описание старой Малороссии.–Т2. Нежинский полк.–С. 246-251.
5. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657.– К., 1998.–№ 121.

* * *

№ 1

1658, червня 26 (16). – Чернігів. – Лист Павла Тетері до дипломата Речі Посполитої, волинського каштеляна С. К. Бенъовського.

«Ясновельможний мостивий пане каштеляне волинський, мій вельми мостивий пане і добродію.

Що так не скорого, як обіцяв, повертаюся, прошу вибачити, бо у жодному разі інакше бути не могло і коли б раніше поквапився виїжджати в цю дорогу, не з такою ясною справою приїхав би як тепер. Хоча тепер не можу їхати просто в дім в. м., м. м. п., а це через певні причини, про котрі довідаєшся по розмові зі мною в. м., м. м. п., які слухні, тому мило виглядаю в. мость., мого мості пана, в Межирічу; прошу, добродію, дай спокій своїм забавам, поспіши і так (?) щасливий договір зі мною (що дай Боже) почати. Листи скеровані від його мості пана гетьмана до в. мості, мостивого пана, я маю при собі, бо багато на цьому залежить, щоб в. мості мостивому пану віддав із своїх рук. За цим віддаюся звичайній милості в. мості м. п. і добродія з моїми низькими послугами.

Дано з Чернігова 1658 дня 16 червня.

В. мості, мого мостивого пана, і добродія цілком зичливий і понижений слуга Павло Тетеря, рукою власною».

(Національна бібліотека у Варшаві. – Відділ рукописів. – № 491. – Арк. 33. – Оригінал завірений особистим підписом Тетері і печаткою. Адреса на звороті: «Ясновельможному його мості пану Станіславу Казимиру Бенъовському, волинському каштелянові, моєму вельми мостивому пану і добродію». Запис іншою рукою: «Лист від Павла Тетеряна, даний з Чернігова 16 червня 1658 до пана волинського»).

№ 2

1663, серпня 16 (6). – Мена. – Лист ніжинського сотника Романа Ракушки-Романовського до чернігівського єпископа Лазаря Барановича.

«Ясне преосвященний, а мні велце млстивий отче єпископе черніговский, а мой велце млстивий пане и пастирю.

Поклон мой найніжший вашой пастирьской млсти отдавши, през сее мое писание ознаймую, иж я не могучися упросити у его млсти пана гетмана Войска его царского величества Запорозского от той услуги, яко первой мні назначено было и тепер повторе писмо его мл. пан гетман прислал, аби тих трох полков доглядав: Ніжинского, Сосницького и Стародубовского, що на писаня его млсти пана гетмана зараз поехавши в полк Сосницький, спорядилем и млини повіту Сосницького подалем в дозор двом чоловіком Якови Пустовойтови и Мартинови Чорному, mezi которими млинами припомнилем оним сторони млинов Кирієвських, жеби в них поставили мірочних, а збора жадного не брали до далшого відомости. И тое оним приказалем, же ежели кого его млсть отец єпископ пришлет з універсалом его млсти пана гетмана на тие млини, то аби оние зараз отдали на монастир, яко и перед тим было. Зачим рач преосвященност ваша кого посилати до Сосниці задля тих млинов з універсалом его млсти пана гетмана, жеби болшей марне не ишло, бо я не повинен того отнимати, що пан гетман з Войском Запорозским на монастир надал, любо то наши иньшие в том амаринуют (очевидно описка, можливо треба читати: «усматрують». – Ю.М.) мілем был волю зараз ехати и в полк Стародубовский, але зайшло мене писаня от его млсти пана гетмана под селом Бабою, жебим также дозирал полку Киевского и полку Прилуцкого и полку Лубенского и полку Пултавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбачії. О чом зараз побегу сам до его млсти пана гетмана, просячи, жеби ми того тяжару уменьшил и тамо о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности вашею. А затим з найнижчими услугами моими отдаюся млтвам стим архиерейским преосвященности вашею.

З Мени августа 6 1663.

Преосвященности вашею всего добра зичливий и найнижчий слуга Роман Ракушка, сотник ніжинський новоміський Войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: «Ясне преосвященному а мні велце млстивому пану и пастирю его млсти отцу Лазару Барановичу, епископу православному чернігівському, добродієви моему, отдати належит»

Иншою рукою: «О млынах Кириевских от Ракушки хотіл розміру част брата. (Київск[ий] центр[альний] архів, документи монастирів, № 2541, оригінал).

(НБУВ. – ІР. – Ф. Х. – № 10876. – Копія початку ХХ ст.).

№ 3

1675, квітня 9 (березня 30).– Батурин.–Лист гетьмана Івана Самойловича до князя Дмитра Вишневецького, белзького воєводи.

«Як тільки посланий до великого государя нашого, його цар. пресвітлої величності, від й. кор. мості у великих і важливих государевих справах й. мость пан Олександр Клодницький, брацлавський підстолій, ротмістр і домовий (слуга?) й. к. м., прибув сюди до нас у Батурин і віддав листа, посланого від вашої князівської мості до мене. Так тоді на вираз в листі в. кн. мості сусідської людяності і згідно з присягнутим обома нашими християнськими монархами Андрусівським договором, тепло прийнявши у себе й. мость пана посланника, одібравши й усну реляцію щодо подальшої вигоди в пильних потребах війська його кор. мості і приступивши до словесної розмови між собою щодо подальших дій на цей час, доки не надійде виразного наказу царської пресвітлої величності, зі свого боку декларуючи і про це розуміючи, про що достатньо написав у своєму листі й. м. пан посланник до в. кн. м. А а за цим і самого й. м., без подальшої тут у себе затримки, відправив у дорогу до Москви; не відмовив йому у тому, що належало до вигідного і швидкого поспіху. Про неприятельських у недавній час вчинених на цьому боці Дніпра інкурсіях думаю, що вже в. кн. м. ґрунтовну маєш відомість. Однак і я з свого боку повідомляю в. кн.. м., використовуючи нинішню оказію, про нурадин – солтана, що нурадин з ханськими синами і чималою потугою орди як тільки наблизився до України до Дорошенка і з'єднався з Аджі Гірей солтаном, який зимував на тому боці, і тут же, ніскільки не ухиляючись в інший бік, за злісним зусиллям Дорошенка проти християнства, котрий придав від себе Григорія Гамалію з сердюками і артилерією, прямо на цей бік прийшов. Ставши кошем на цьому боці біля близьких до Дніпра невеликих замків, названих Фірлеїв та Золотоноша, цей гордий неприятель із своїми приборниками розпустив на кілька частин свої загони під віддаленіші тутешні міста, щоб свою ненаситну бусурманську хтивість задовільнити християнським полоном. Але по милості всемогутнього Господа Бога, щастям пресвітлої царської величності і нашим пильним старанням, де тільки йшла чата й потуга вищезгаданого неприятеля, всюди козацькі війська підвладні мені на певних місцях, будучи у належній слушній готовності до військових справ, чинили йому відсіч від міст і значно громили в різних місцях, особливо під Лубнами і Золотоношею, де чимало татар лягло трупом на місці і багато живцем дісталася до рук нашим. Бачачи цей злісний неприятель зовсім нещасливі наслідки свого задуму і боячись подальшої своєї поразки, бо вже всі війська не тільки мої козацькі, але й московські боярина й. мость князя Ромодановського, з місць, де стояли в готовності, зблизилися до Дніпра прямо до неприятеля, і він хоча й завчасно, знову на той бік Дніпра мусив тікати. Про хана ж і про Дорошенка, котрі вже з'єдналися і куди в цей час обертаються, щораз певні й свіжі мають бути відомості з частих татарських «язиків» у вашої кн. мості. Через це не буду широко розводитися і надокучати своїм листом в. кн. мості. За цим віддаюся з моїми приятельськими послугами».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С.229-230. – Тогочасна копія. – Текст документа передує запис: «Копія листу Івана Самойловича, задніпрського гетьмана, писаного до князя й. м. пана воєводи белзького і коронного гетьмана від 30 д. березня 1675 з Батурина». Переклад з польської).

№ 4

1675, липня 14 (4). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до Криштофа Паца, канцлера Великого князівства Литовського.

Не треба тому дивуватися, подібно ще не було тої пори, що до цього часу умова його царської величності в Москві через уродженого пана Клодзінського, ротмістра і домового (слуги?) й. к. м. щодо з'єднання обох наших великих християнських монархів, як його цар. в., так і його кор. м., для відсічі з християнських держав війни (...) * неприятели ухвалена самою справою, не досягла результату. Оскільки цар. в. хоча дійсно має (?) прийшов до мене там указ на те, щоб ми з боярином його м. Князем Ромодановським і з військом, яке є при нас як належить, були цілком готові до війни і чекали відомості від й. к. м. Однак протягом цих днів при [нашій] готовності ми не мали жодної відомості від в. м., м. м. п. і від їх мм. пп. гетьманів коронних і ВКЛ, де ви стоїте зі своїми військами і куди прямуєте, зібрані на цю так значну і святоблिवу оказію. А тепер коли вже від цар. в. вдруге прийшов до нас з боярином й. м. указ, щоб ми з усім московськими і козацькими військами рушили до Дніпра, взяли також спочатку від яснеосвіченого князя Дмитра, белзького воєводи, гетьмана великого коронного, а потім і від в. м., м. м. п., відомість, що коронні і литовські війська збираються на певних місцях. Тоді і я разом з князем й. м. Ромодановським війська цар. в. московські і козацькі, які були наготові, зібравши, рушаємо з усіма тяжарами до Дніпра і якнайшвидше поспішаючи, будемо з в. м., м. м. п., зсилатися і домовлятися, як при Божій помічі цьому неприятели спільними силами наших християнських монархів дати відсіч. Про що не сумніваюсь, що і в. м., м. м. п., упевнився такою ж надією, і відаюся добрій приязні в. м., м. м. п.

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С.230-231. – Тогочасна копія. – Текст документа передуює запис: «Копія листу від запорозького гетьмана Самойловича до й. м. пана канцлера ВКЛ від 4 липня 1675 року з Батурина». Переклад з польської).

№ 5

1675, липня 29 (19). – Куриз (?) – Лист боярина Г. Г. Ромодановського до Криштофа Паца, канцлера Великого князівства Литовського (регест).

Відповідаю на листа в. м. від 6 липня. Я здивований, що військ в. м. немає коло Дніпра. Всі білгородські і сівські полки мають бути в готовності.

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С.232. – Тогочасна копія).

№ 6

1682, листопада 16(6). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Самойловича до великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського.

«Ясновельможний мостивий пане воєвода руський, гетьмане коронний, мій вельми м. пане і приятелю.

Дійшов до мене важливий лист в. м., м. м. пана, в котрому висловлено, що питаєшся в. м., м. м. пан, про Василя, запорозького козака, котрий будучи в Межигірі, до Києва, а з Києва на цей бік заїхав і думаючи, що його силою забрали, зволиш називати це беззаконням, яке чиниться з нашої сторони, додаючи, що згідно з договором, укладеним між найяснішими нашими монархами, Запорожжя належить спільно до обох монархів. Тому добиваєшся в. м., м. м. пан, щоб цей козак Василь з речами, ним завезеними завезеними, яких є спеціальний реєстр, був виданий. Тоді як із моєю звичайною покірністю на цей в. м., м. м. пана, лист поштиво я поважним і так взаємним стилем християнської любові згідно з самою правдою до в. м., м. м. пана, відповідаю, що з милості Бога, творця всього, я є гетьманом всього Війська Запорозького, і не таким, щоб зичив найменшому козакові якогось приниження і укривдження, але таким, котрий зичить всьому Війську, обфитого примноження як доброї слави, так і достатку і чия ж власна, аж не ваша була б кривда, якби котромусь моєму підвладному козакові хтось чинив беззаконня, бо у нас як в городах, так і на Запорожжі, спільно свого добра перестерігаючи однастайність і з багатовладної ласки

найясніших наших руських монархів під моїм регіментом на Запорозжі Військо Низове добре забезпечене всім необхідним для харчування і життя, а надто і до оборони, і кожен з них порядно задовольняючись, є зичливим і покірним так пресвітлого монарха зверхності, так і моїй регіментарській владі. Тому не було б мені жаль, якби з них такий товариш не відчув на собі якогось утиску, я сам би в такому разі добивався б справедливості. Отже козак Василь згадуваний в листі в. м., м. м. п., є не тільки запорожцем, але і власним батуринським уродженцем, близькі родичі котрого і добрі знайомі нині знаходяться на близьких батуринських фільварках і добре з ним поводяться. Заради цих приятелів і з своєї природної любові до рідного місця, з свого бажання, а не з чийогось примусу, покинувши чужий край, перше до Києва, а потім і до Батурина вчинив свій намір і не відходячи, хоче тут жити. Уваж ваша вельможність, чи пристойна була б нам справа, віддавати цього на сторону, коли він є товаришем Війська Запорозького і місцевим уродженцем. Що стосується речей, які при цьому Василю мали знаходитися і описані в реєстрі при листі в. м., м. м. пана, тоді і в державі наяснішого к. й. м. від вельможності в. в. належним порядком через суд кожен може добитися справедливості; і в державі пресвітлих наших руських монархів під моєю владою у війську є певний порядок для цього, що у генерального суду кожен скривджений такою ж справедливістю буває заспокоєний, а якщо власне такі речі знайдуться, цей нехай з наказу в. м., м. м. пана, суду приїжджає; зичливо запевняю, що власне своє він без сумніву отримає. При цьому на донесену мені скаргу убогих людей по київських селах, котрі знаходяться в милі, двох і трьох милях від Києва, повідомляю в. м., м. м. пану, що п. Іскрицький лякає їх військовими постановами і змушує їх давати стації, чого раніше не бувало, і ці села є власністю різних київських монастирів. Тому прошу в. м., м. м. пана, повідомити мене, чи чинить це Іскрицький за наказом в. м., м. м. пана. А я додаю, що не доведеться нам допустити цих убогих людей в такий утиск пану Іскрицькому і взагалі, якщо він мав щось насильницьке вчинити, то ми мусили б шукати способу на помститися за свою кривду. Є значні села, що знаходяться біля ріки Соб не тільки на тому боці від Литви, але і від цієї України, котрих сіл вживали мої попередники. А я заради спільної згоди між монархами, моєю покірністю відступив їх панам шляхті. Тоді легко буде нам порушити питання щодо них, якщо пан Іскрицький буде обтяжувати київські монастирі і маєтності, котрі до них [монастирів] належать. Але я думаю, що поважна є (не по волі Іскрицького) в. м., м. м. пана, думка, від котрої згода християнських монархів не зазнає жодного ушкодження. Ласці при цьому etc.

З Батурина дня 6 листопада ст. стилю 1682 року.

Вельможності вашій м. м. пана зичливий приятель готовий до послуг Іван Самойлович, гетьман Війська їх цар. Величності задніпрський».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С.265-266. – Тогочасна копія. Переклад з польської)

№ 7

1700, лютого __. – Переяслав. – Купча Григорія Семеновича.

«Року 1700 місяця февруария дня__.

Я, Григорій Семенович, сестренець небожчика пана подесаулого переяславского, міючи ґрунт в селі Скопъцах из дядиною {...} половиною. Которий я ґрунт продал ей за золотих {...} [віч]ними часи свою половину, же есть (очевидно описка, має бути «ей» – Ю.М., І.Т.) ніхто не важилсь турб[овать...] ні в чому. Волно ей продать, даровать, а либо где {хотя...} обернуть {...} пожиток, а ежели б хто одозватись [міл], таковий повинен тую суму запълатит, и виш панской (може «помянутой». – Ю.М., І.Т.) талярей десять. Діялося при священнику отцу Иякову в дому пані Дмитровой. Що для (ліпшой) віри и памяти записати на декреті, виданим з ураду переяславського и ратушного права майдебурского.

(ІМФЕ. – Ф. 3. – №. – С.3.–Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа є запис: «Должно быть современная копия *из отцовского архива* (слова між зірочками закреслені. – Ю.М., І.Т.) Кулишевского собрания»).

№ 8

1700, липня 25 (15). – Конотоп. – Випис з конотопських міських книг.

«Року Божого 1700 місяця июля 15 дня.

Пред нами, урядом конотопским, предлагал нам жалобу свою Андрей Кандиба, знатний Войска малоросийскага товариш, на сина своего родного Федора, иж он, син его Федор, послан бил у гданскую дорогу з тромастами волов добрых. Которие воли били за помощью Божию там, у Гданску, продани за шесть тысячей рублей, зъчишляючи на рускую монету зо всіми уже росходами. Яких он грошей не веручи (?) в дом, накупив за свышписаную суму своїм самоволством разного товару купеческого: сукна аглицких материй тобрих (!), бавельниц, хусток, басаманов, а к тому на свою жену и на себе много прикупу посправлял, яко то ланцужков золотых два, в коих било вісу червоних важных семьдесят, перел уриякских нездробних, шнуров двадцять, перетекей (!) добрих и дорогих дияментових три, а четвертий в дому купив, сосудов сребраних, да для себе до нісколко гривен золота и сребра в нитках мохров золотих, пуздер з водками гданскими и прочих фрашок. Которий товар привезши у дом, начал з женою своею Марие(ю) тратити, що ся увідавши, от жалости своей начал его словами изтызати як отец, а он, учинившись противним, порвался ко мні и пхнув мене в груди от себе так, что я мало на землю не повалился и прoderзкими образил мене словами, говоря: «Ти мене не гризи, я тобі на лихо товар той продам и отдам (?) гроши». И послі того той товар увесь перевів ні на що и не знаю кому и за що, чи продав, чи дарма пороздавав. Только я вижу, що (?) ні товар, ні грошей. И так мене при старости літ з женою и малими дітми зовсім обідив и для того я его отдаляю з женою его и з дітми от всего наслідия в рухомих вещах и в недвижимих добрах и неблагословение мое на них полагаю вічне. А вас, панове уряд конотопский, прошу сию мою жалобу от мене ж принять и до книг міских уписать, а мні запис з уряду конотопского для предъбудучих времен за подписом уряду и при печати міской видати. Прето ми, уряд, принявши его, пана Андрея Кандиби, жалобу, занесеную на сина его Федора, признали и приказали от слова до слова до книг міских уписать для предъбудучих времен и сей запис з подписом старшин при печати міской ему, пану Андрею Кандибі, видати .

Діялося року и дня зъвишписаного на ратуши конотопском.

Подліний подпис.

Данило Обанасович (!), атаман городской. Андрей Лизогуб, сотник конотопский.

Матфетей Нестеренко, (на) той час писар конотопский рукою (власною)

Войт міський Мартин Брачий з бурмиистрами.

При том будучие особи:

Ярема Парпура, Лукян Баклак. А вмісто их подписался по их прошению во свідтелство Матфетей Нестерович; Иван Парпура своеручно подписался».

(НБУВ. – IP. – Ф. 14. № 4371. – Копія. Внизу документа намальовано три кола, всередині котрих відповідно написано: «Лизогубына печат», «Атаманская», «Городовая». Запис: «А подленное одного (?) часу писал и скопировал в 1764 году августа 24-го по повелению дяди своего и по его вмишлению впрдъ будучое время для случая».)

№ 9

1702, лютого 23 (12). – Батурин. – Лист генерального судді Василя Кочубея до конотопського сотника Андрія Кандиби.

«Мой велце ласкавый приятелю, пане сотнику конотопский.

О тых людях московских, о яких в. м. в листі своем до мене писанным, ознаямеем (описка. Має бути «ознаймуеш». – Ю. М.), що он, гуртом частократно блукаючиися по степу, людям шкоды чинят, такий мой даю совіт: люб сам в. м., взявши з собою товариство, люб якого иншого справного чоловіка з товариством, гдебы и на яки[й] бы час тых шкодячих людей потаемного поезду сподаючиися, изволь послати и оних звимаючи (описка. Має бути «звимаши» – Ю. М.), до Конотопу припродать,

а випитавши хто и що они суть и чи самоволне поезджаючи, шкодят, до мене в. м. ознаймиш. О чом допросивши, якая их будет повість, и мой отвiт о том до в. м. будет. Що в. м. предложивши, ему ж зичу доброго от Господа Бога здоровья.

З Батурина февраля 12 року 1702.

В. мсти зичливий приятель его царского пресвітлого величества Войска Запорожского енералный судия Василий Кочубей.

На оном листі подпись такава:

«Моему велці ласкавому приятелеви, пану Андрею Кандибі, сотникові конотопському».

(НБУВ. – ІР. – Ф. Х. – № 8461. – Копія ХІХ ст. Тексту документа передує запис «Из дела Кандиб»).

№ 10

1703, січня 19(8).–. – Свідчення польського агента про повстання Семена Палія.

«Recognісуа Абазина.

1. Бунт від Самуся. Карноух, okoczyszy понад Дністром до Рашкова, вирубав євреїв у Овербей (Owierbiej), казав, що то євреї бють Самуся. Потім в Рашкові вирубав євреїв і п. Рожнятовського державцю. Від московського царя не мали ніякого дозволу, як і від короля й. мості, бо коли був Абазин у Палія, не бачив там жодних королівських універсалів чи наказів, тільки копії. До Мазепи ж, коли тепер послав Палій, просячи про допомогу, відповідав: як ви вмiли бити євреїв, бийте тепер ляхів.

2. З польських панів жадного не знає, щоб був до цього приводом і не знає про протекцію жодного іноземного правителя, якщо про неї старалися.

3. Палій обіцяв прибути до них з військом на допомогу завжди, на що було понад десять листів, котрі в шкатулці Абазина у таборі залишилися; в одному листі твердить, що на цьому тижні певно мав бути з трьома тисячами війська і з боєприпасами. Як сильне військо має Палій, не знає, тільки чув, що в лісах мають стати.

4. Самусь і Іскра стоять в Богуславі, взявши три гармати з Білої Церкви. Про військо ж їх не знає.

5. Шпак, давній розбійник, втік з-під Костянтинова над Дністер і там живе.

6. Карноух до Бершаді, з Сухиною пішов до Умані, а звідти з Левком мав піти до Палія. Карноух же, щоб мав бути на Буджаках, заперече».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І – № 5969. – С. 7-8. – Копія кінця ХVІІІ ст.)

№ 11

1703, лютого 20. – Гродно. – Лист-відповідь гетьмана Івана Мазепи на інструкцію коронних гетьманів І. А. Любомирського і А. М. Сенявського.

«Вельми дякує й. м. пан гетьман Військ його царської пресвітлої величності Запорозьких ясновельможним їх мостям панам гетьманам коронним за цю добру приязнь, що зволите зноситися і освідчувати міцну зичливість задля підтримки спільних інтересів як й. ц. в., так і Речі Посполитої Польської, у чому і сам й. м. пан гетьман Військ Запорозьких обіцяє щирю покiрність їх мостям пп. гетьманам коронним і який тільки наказ й. ц. пр. величності у цій справі зволить вчинити, обіцяє бути готовим до його виконання.

1. Вболіває і жаліє християнським серцем й. м. пан гетьман Військ Запорозьких й. ц. п. величності, що під час коли всередині Корони Польської неприятель, шведський король, із своїми військами нищить цілий країну, тут, в Україні (Ukrainie), землі цієї ж Корони, від власних підданих раптово і несподівано сталося замішання, і на приборкання цієї сваволі їх мості пп. гетьмани коронні з військами під час зимньої пори будучи потягненими хочуть старатися, щоб і згадані бунти були приборкані і швед у своїй завзятості був погамований. Що й. м. пан гетьман Військ й. ц. величності Запорозьких залишає їх м. пп. гетьманів коронних відвазі й енергії.

2. Що шведський король твердить і розповсюджує, що нібито й. ц. п. величність

був автором і керівником цих українських (ukraińskich) бунтів, не дивується цьому й. м. пан гетьман, бо неприятель не хоче зичити того, що спрямоване на користь і цілісті польського і руського народів, але розсіває це для свої користі, прагнучи цим розірвати і порушити ухвалений вічний мир між польською і московською державами і зв'язок між монархами, тобто затверджену приязнь між й. к. мостю і Річчю Посполитою Польською та й. ц. п. величністю, завдяки чому він міг би потім в цій же Короні ширитися у своїх намірах і над вільними народами удільну поширювати владу. Дивно б то мусило бути, щоб хтось з їх мостей польських панів мав таку думку про й. ц. п. величність, як я бачу, що й. ц. п. величність, зберігаючи щиро приязнь з й. к. мостю і Річчю Посполитою і зичить того, щоб їхній неприятель з Корони Польської був вигнаний, багато чинив і чинить своїми силами в державі його неприятельській. Є цього докази, коли він спустошив Інфляндію, розбив у кількох місцях війська, які були під командою значних генералів і відібрав багато неприступних фортець. Це уводило й те, що й. ц. п. величність заради своєї приязні до й. к. мості і Речі Посполитій не тільки фортецю Бихів у Білій Русі (Białejrusi) відібравши своїми військами, повернув і віддав й. к. мості, але також великі сумми із свого скарбу приділив на підтримку війни проти так тяжкому неприятелеві. А що бунтівники пишуться полковниками й. ц. п. величності, це не варто інакше тлумачити, тільки що такі люди, будучи у крайній небезпеці життя хочуть рятуватися всілякими способами, а не маючи сил, тому й беруть на себе ці титули, котрими могли б вчинити захист своїх життів і недобрих акцій і хоча називаються підданими і прикриваються протекцією й. ц. п. величності, однак насправді так не є; це не повинно порушувати ухваленого миру і давньої приязні й. ц. п. величності з Річчю Посполитою ані к. мості чинити некорисної суспиції про й. ц. п. величність, коли ж має цар й. м. так багато своїх потужних сил і безпомилкових способів до помсти над кожним своїм неприятелем, не потребуючи жадних інших бунтівничих куп.

3. Відомо є й. мості пану гетьманові Військ й. ц. величності Запорозьких, що король й. м. писав до й. ц. величності щодо цих бунтів, після якого оповіщення й. ц. величність послав свої суворі листи до Самуся і Палія, закликаючи їх, щоб вони перестали бунтувати і облишили завзятість проти короля й. мості і Речі Посполитої Польської і повернулись до належного послушення; ці листи, прислані до своїх рук, й. м. пан гетьман відіслав до згаданих осіб. Коли ж отримали суворе й. ц. п. величності попередження, обіцяли, що не мають вже більше жодних роз'їздів відправляти в край волинський і підляський, але на своїх місцях скромно поводитися, на яких тепер залишаються. Але із доручення й. к. мості їх мм. пп. гетьмани коронні жадають від й. мості пана гетьмана Військ Запорозьких, щоб він долучився до приборкання цих же бунтів і допоміг, додаючи, що він перебуває поблизу бунтівничих міст, і тому якнайшвидший може бути результат їх приборкання. Тоді й. м. пан гетьман щиро обіцяє у цьому зичливість, не відмовляє і в тому, щоб листами їх попередити і пригрозити їм рухом військ свого регіменту, щоб вони облишили свої злі вчинки і припинили їх, а належне й. к. мості і Речі Посполитій як піддані покорилися. Що ж далі й. ц. п. величність своїм указом, стосуючись до волі й. к. мості, накаже мені чинити, це все готовий виконати і привести до результату.

4-е. Оскільки їх мості панове гетьмани жадають, щоб таке нагадування і погрози якнайшвидше були послані до Палія та Самуся, і щоб Річ Посполита, якнайшвидше заспокоївши цей край, могла свої війська звернути проти шведів, тоді й. мость пан гетьман Війська Запорозького обіцяє швидко, як тільки можна, своїми листами нагадати їм про упокорення, зичачи, щоб ця справа скоро могла прийти до (сподіваного) результату. А оскільки пани гетьман коронні додають те, щоб на зібраннях Палія в Києві був накладений арешт, внаслідок чого Палій зм'якшився б і до заспокоєння реbelie мусив би докластися. Тоді й. м. пан гетьман як про ці військові приготування (?) (sprzętach) раніше знав, так і певним особам зі своєї старшини

наказав пильнувати їх і тримати в пам'яті. А якщо буде у цьому потреба, то не забариться і їх публічний арешт, аби з Києва не могли бути виведені.

5. А що шведський король заявляє дати частину своїх військ для заспокоєння цих українських бунтів, сподіваючись, внаслідок цього війна могла б перенестися сюди, на Задніпря. Надія н Бога і сили й. ц. в., що з цього нічого не вийде. Цього хай не боїться і не думає й. м. пан гетьман, щоб шведи, так далеко відійшовши від своєї держави у ці тутешні землі, мали б вдаватися за стільки вод. Одне діло шведам з допомогою деяких їх мостей панів польських, які були в помилковій надії на свою цілість, входити до Польщі через ріки і Віслу наведеними переправами й мостами. Тут и же через значно ширший і стрімкіший Дніпро, хоч би мали собі робити переправи трупами, Господь Бог ні в якому разі не допустить їм переправитися.

6. Білоцерківського коменданта немає в Києві, а якщо коли й приїжджав туди, то мабуть у своїх [приватних] потребах. Після здачі Білої Церкви він залишається в Фастові у протекції Палія, отже на вимогу їх мм. панів гетьманів коронних обіцяє й. м. пан гетьман Військ Запорозьких писати до Палія, щоб його відіслав до Батурина. Якщо його відішле туди, то заради приязні їх мм. панів гетьманів готовий його прислати. Чому згаданий комендант, не тримаючись належно в обороні фортеці, піддав її в руки бунтівників, про це можуть їх мм. пани гетьмани коронні взяти реляцію від тих людей, котрі там у фортеці витримавши коротку облогу, залишилися живими й вільними і були відпущені на ті місця, куди хотіли. А оскільки їх мм. Пани гетьмани хочуть, щоб й. м. пан гетьман своїм нагадуванням спонукав Палія до віддання фортеці Білої Церкви, то це важка і нездійсненна справа, щоб Палій, хоча й простий чоловік, без умов щодо свого збереження і безпеки зміг це вчинити. Однак якщо цього собі вельми зичите, то й. м. пан гетьман обіцяє, що буде дуже про це старатися через свого спеціального посланця.

7. Прагнення їх мм. панів гетьманів коронних висловлене через й. м. пана посла щодо прислання доброго кіннотника на допомогу проти неприятелеві шведу може бути успішним, але після указу й. ц. в. Марш війська не обійдеться без втоми людей, які знаходяться в дорозі, тоді з волі й. ц. в. є потреба й. м. пана гетьмана, щоб від й. к. мості і Речі Посполитої обох народів, як Корони, так і ВКЛ, була дана гарантія з підписом короля й. м. і їх мм. панів сенаторів, що вступ малоросійських військ в державу й. к. м. і Річ Посполиту не буде витлумачене за порушення договору. Коли ця гарантія буде прислана, тут же без затримки обіцяю її виконати.

8. Обіцяє й. м. пан гетьман для зносин в інтересах обох держав розставити пошти від Батурина до Чорнобиля, а треба також, щоб їх мм. пп. гетьмани розставили її від Полонного до того ж Чорнобиля.

Іван Мазепа, гетьман і кавалер й. ц. п. в. Війська Запорозького».

(НБУВ. – ІР. – Ф. I – № 5969. – С. 36-38. Копія кінця XVIII ст. Тексту листа передуює запис: «Відповідь з руського на польську перекладена від гетьмана й. мості Військ й. ц., пресвітлої величності Запорозьких на інструкцію ясновельможних їх мостей панів коронних гетьманів, присланий через спеціального посла й. м. пана Стефана Петровського, велюньського скарбника, в року 1703 дня 20 лютого»).

№ 12

1703, січня 12. – Торунь. – Лист невідомої високопоставленої особи Російської імперії до коронного підкоморія Єжі Домініка Любомирського (регест).

Питаєш, що за претекст мали до царя Самусь і Палій, що вони в своїх пишався царем в своїх заворушеннях і бунтах. На це відповідаю, що ці два бунтівника ніяким чином до царської протекції не належать і це пролиття християнської крові чинять, не маючи жодного від нашого найяснішого монарха категоричного наказу, і від мене ординансу й допомоги, оскільки наш монарх уклав пакт з найяснішим королем польським.

(НБУВ. – ІР. – Ф. I – № 5969. – С. 8-9. Копія кінця XVIII ст.).

№ 13

1703 (?). – Лист київського воєводи до сандомирського воєводи (регест).

Треба було з військами підступити під Білу Церкву взяття кількох фортець. Додаю, що Паткуль, посол московського царя, який повертається з Данії і пройшовши (?) Україну (Ukraine), з'явився. Він бачився з белзьким воєводою. За листами короля й. мості пан воєвода, хоч обіцяв як мені, таке і ксьондзу й. мості Вілінському, що мав у Павлочі у кількох милях від Білої Церкви, проводити подальші з нами військові ради.

(НБУВ. – ІР. – Ф. I – № 5969. – С. 28-29. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 14

1706, серпня 2 (липня 22).–Табір під Васильковим. –Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Пресвітлішого и державнішого великого гсдря его царского величества Войск Запорозких гетман, славного чину стога апстла Андрея и Білого Орла кавалер Иоан Мазепа.

Всім вобец и каждому зособна, комубыколвек о том тепер и напотом відати належало, особливе вшеляким духовного и свіцкого чина настоящим и будущим отчизны нашої особам сим універсалом нашим ознаймуем, иж любо ясне в Бгу преосщенний кир Варлаам Ясинский, Бжиею милостю православний архиепскп митрополит киевский, галицкий и всея Росіи, архипастир наш, когда еще Бжиім званием и согласного всего обще Бговрученного дховного и свіцкого стада елекцією избран и произведен зостал на степенство всероссийской диєцезіи архиерейской, выдачи катедру Стософійскою метрополитанскую киевскую не толко велми знищенную обетшалую, леч чрез многие тяжкие войны опустошенную и зруйнованную, для помощи и в тим (?) снаднійшем реставрованю оной виправил бил у пресвітлішого монаршого его царского влчства престола в припись до той Стософійской катедри обитель Стомихайловскую Видубицкую киевскую; однак когда потим горливорост своею ревностию, прилежным старанием и великим иждивлением уже обновил, в молитві украсил и весма обогатил пререченную свою пастирскую катедру, тепер при остатней праве волі своею за согласною всего дховенства киевского ухвалою свобождает в потомние часи от тоей приписи помененную Стомихайловскую Видубицкую обитель, особливим монастырем опереділяючи оную от кафедре Стософійской метрополитанской киевской. Яко все тое обширне для лучшей кріпости в прийдучие времена манифестованним своїм з подписом руки и приложеньем печати ствердил листом. Которий презентовавши нам превелебний в Бгу гспдн отц Варлаам Страховский, игумен обители Стомихайловской Видубицкой, просил нашего гетманского на тое состояние потвержения. Ми прето, согласуючи во всем таковой волі и ділу ясне в Бгу преосвященного его млсти гспдна отца метрополита киевского, галицкого и всея Росіи, потвержаем сим універсалом нашим его лист архипастирский в той матеріи виданий, заховуючи непременно оний во всіх пунктах, комматах и клязузлях ораз теж пилно все духовенство киевское его ж архипастирскою прекавцією также и будущих по его пастирской милости сукцессорах, преосвященних метрополитов киевских, обовязуючи аби вижей мененной пастирской волі и постановлению ништо не бил противним и премінителем в потомние часи, чтоб як инние стие обители, у отчизні ншой обрїтаючиєся, поменная Стомихайловская Видубицкая киевская обитель волна зоставала и опереділенным была монастырем от катедри Стософійской киевской; чом всем аби задосить чинилось, сей універсал нш з канцелярії виданий для большой поваги подписом власной руки нашої и печатю войсковою ствержаем.

Дан в обозі от Василкова 22 июля року 1706.

Звишменованный гетман и кавалер рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 380–381. – Внизу документа намальоване коло, що символізує печатку, всередині якого написано: «місто печати национальной» і запис «С подлинним свидѣтельством Иван Мартинович»).

№ 15

1707, грудня 16(5). – Сорочинці. – Лист миргородського полковника Данила Апостола до генерального судді Семена Савича.

«Мсці пне судия войсковый енералний, мні велце мсці пн. любителний свате и добродітелю.

Пренизкое мое листовне в.мс. мс. пну воздаючи поклонение, яко милое сее ширеприязливой сватовской упреймости наполненной в.мс. мс. пна здорове навіжал скриптурою, так оного при всяком блгополучії от провіденції Бозкой дознавати в. мс. мс. пну упрейме желаючи, о том ознаймую, же через умыслного посланца моего описалемся до его млсти пна асаулы енералного (*Іван Ломиковський-Ю.М.*), моего мсці пна свата брата и блгодітеля, просячи о доложене ясневелможному добродіеву, жебы мні (любо и без того могл бым) без уразы его добродійской волно было тепер перед свтами побывати в Батурині. О чом якую от его млсти пна свата моего одержу реляцию, тоєю ж и в. мс. мс. пну будет увідомлен и за прибутом моім в Батурин о потребном между нами ділі устную з в. мс. мс. пном розмову буду міти. А тепер и повторе пренизко в. мс. мс. пну кланяючися, естем назав(ж)ды

В. мс. мс. мс. пну свату и блгодітелем во всем зычливим сватом, братом и (...)* его царского пресвітлого величества Войска Запорозского полковник миргородский Данило Апостол.

З Сорочинец декемврия 5 д. 1707 року».

(Опубліковано у вигляді фотокопії в кн.: Таирова-Яковлева Т. Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты украинского гетманства. – СПб, 2016. – Фотокопия).

№ 16

1714 або 1724, або 1734, або 1744 липня. – Полтава. – Лист невідомого до полтавського полковника (1729-1743) Василя Кочубея або ніжинського полковника (1746-1751) Семена Кочубея.

«Благородний мсці пане Кочубей, мой млсцівий блгодітель (?).

Извiстно мні, что по смерти покойного отца вашего осталась походная полковая церков (...)* и антиминос, книги и отбранная на сооружение новой (*це слово закреслене. – Ю.М.*) (...)*, денги и протчие церков потребности, кии (...)* уже в поход той церкви потребные* (*слова між зірочками *...* закреслені. – Ю.М.*). Того ради вашего благородия прошу оній антиминос, книги и протчие, что* до оной иміюся* (*слова між зірочками *...* закреслені. – Ю.М.*) також и денги* на сооружение новой церкви сколько оних* (*слова між зірочками *...* закреслені. – Ю.М.*) прислати в Полтаву с надежным (?) человеком.

[...] июля [...]4 году, Полтава».

(НБУВ. – IP. – Ф. I – № 51257. – С. 8-9. Чернетка, с.161).

№ 17

1710 (?). – Лист-скарга козаків с. Загоровки до гетьмана І. Скоропадського(?).

«Ясневелможний млстивий пне гетмане, нам премлстивійший пне, пне и великий добродію.

Глас 5, пісьнь 10. Волняшеса бурею скорби и незносной обиди нашея нанесенной нам от п. Стефан Кожуховского, притікаем ко пристанищу тихому блгоувітливаго млсрдия велможности вашей, просяще от незносних, а вічне плачлівих бід и скорбей избавления, иж он п. Стефан Кожуховский по брату своему Юрию одержавши село наше Загаровку, неисповідими нас обдержит бідами, которих ми бід, горш агарянских, много терпіли, во всем ему поволними будучи, единаче он, п. Стефан Кожуховский, незважаючи на поволност и терпение наше и не перестаячи звиклости своей, нас озлобляющей, казал з межи козаков, козака взят, именем Михалика, в двор свой и его киями бит, за которим ми, козаки, з хлібом его, п. Кожуховского, ходили прохат: «Пне Стефане Кожуховский, не забывай козака». И так еси нас понудил, то вязением, то битям, чого он, п. Кожуховский, не злюбивши, казал слугам своім нас з двора бит,

а в том другого дня и до его млости пна полковника справитися поехал, будто ми, на его двор безвинне найшовши, завод оучинили. На которого скаргу его млст пн. полковник, словам повіривши, отдал ему нас, жеби по волі своей що хотіл з нами чинил. Он теди п. Кожуховс[кий] [...]ня и данной ему волі, в колодки нас позабивал [...]ние колоденним три неділі мордовал, а поколоден[...] быт казал, а и тим каранием колоденним и киев[...] оу нас, опроч грошового забору) худоби н[ашой(?)]...шой з суплікою подаем. Якой ми обид [...] терпіти, притікаем до велможности вашей [...] и скорбним оутішителя, просящ[е...] от бід велможних млстивий п[...]оупадаем[...].

Велможности вашей от бід и обид и скорбей избавленни, винни застаем до конца жития нашего, за доброе здравие и за щасливое панование велможности вашей Гда Бга блгати».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51191. – Оригінал).

№ 18

1710 (?) – Скарга козаків с. Загорівки

Ясне велможности вашей, нам блгоувітливаго пна великого добродія найнижшиї раби и подножки, козаки загаровские.

Реестр нш, козаков загаровских, многосмо п. Стефану Кожуховскому в напат (?) отдали як много грошей готових, и як много еще в нас опоминается, и душе вимагает.

Напрод готових грошей в нас оузял двісті тридцят и пят зол(отих). А еще опоминается и всесилно вимагає штириста золотих, двадцят талярей и пят талярей.

Що знову з набитку худоби нашей п. Кожуховский побрал:

В Михайлика взял пчол семеро, волов чотири, корову з телям, овец семеро з ягнятами.

[...У Фед]ора атамана коня, трое товару рогатого.

[...]ія Срібняка коня, в Грицка Василенка коня, [...]аненка коров дві, в Сергія коров три и сіно».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51191. – Оригінал).

№ 19

1716, липня 30 (19). – Бобровиця (?). – Лист бобровицького сотника Костянтина Василевича (Косташа) до Лаврентія Горки, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Висоце в Бгу превебний мсці отче игумене выдубицкий, мой велце премилостивий добродію.

Любо то я сподобился поклонити превелебности вашей по желанию моем, будучи на тракті, а звлаща затим вимираюся, иж от провожалем архиерея Божого, ясне в Бгу преосвященного его млсти архиепископа митрополита киевского и за тое прошу превелебности вашей отпращение на мене, слугу свого, бо иж (?) мні ніхто не дал знат як проъхали превелебност ваша через містечко наше. При сем же доношу відати превелебности вашей, иж будучи в мене староста озеранский и я пытался его: чи можна би травы ще укосить; и он слугу моего завюл за траву с косарами моими и я послал слугу свого до отца городничого ярославского, ознаймуючи где косит заведено. И отец городничих, виехавши до косарув и хотіл зогнат ис травы и я там же отцу чи совокупно з отцем городничим міл розговор, иж я не сам казал там косит и не привлащаю до себе того грунту и отец городничий відечи, иж я не самоволием там стал косить и не казал згонять косаров. И я за тое прошу покорне превелебности вашей, иж я не естем пудступцею монастиреві, але подлецаюся найнижшим (?) и от сего часу не буду жадной перепони чинит, яко и не чинилем. А при сем застаю назавше превелебности вашей, моему премилостивому добродіеві, слуга найнижчий Константин Василевич, сотник бобровицкий.

З Боброй июля 19 року 1716».

Адреса: «Висоце в Бгу превебному его мсти господину отцу Лаврентию Горці, игуменуви выдубицкому, моему премилостивому отцу и благодітелеві, покорне вручити».

Записка: «При сем же докладаю превелебности вашей, иж пишет до мене отец городничий ерославский и хочет сіно забрат. О що и повторе прошу превелебности вашей вашего благословения, жеби того сіна не брано, а я за дознанную ласку отримавши от превелебности вашей субмитуюся во всяких оказиях отслужовати и прошу отписочки от отца городничого, если будет ваше благословение стороны сіна».

(НБУВ. –ІР. –Ф.160. –№ 515. –Оригінал. Запис іншою рукою: «Лист пна сотника бобровицкого ексузується, же почал косити коло Чорного кургана и грунтов тых не привлацал. Июля 19 д. року 1716»).

№ 20

1716, вересня 13 (2). – Лист гетьмана Івана Скоропадського до Лаврентія Горки, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря.

«Превелебный в Бзі мсці отче игумен мнстра Видубицкого.

Мой велце ласкавый отче и приятелю.

Вчитавши мы з листа вашей превелебности жалобливое на пна Василя Танского донесене, же он на степу, до села Ярославки здавна належном, позволивши оного половину сотникови бобровицкому через своего старосту озерянского одвести казал, скосивши сіно, забрати, а особливе сам там же на пахатних полях ярославских самовластне и гвалтом наехавши, килкадесят коп збожа подданих монастирских жителей ярославських, же веліл взяти и запровадит оное до своей маетности, села Озерян; пишем наш до его довольно упоминательный лист, грозно приказуючи, иж бы он так тое забраное собою сіно и збоже до обывтели всеконечне возвратил, яко и вперед до тих полюв и степу найменшого не мів интересу, на якие мы для спокойнішого вперед того кгрунту уживаня, так уже и на подсуідки козацкие в маетностех монастирских мешкаючи, навертаючи оних до обывтели вашей превел[ебности] в совершенное и цілое прислушание, иж бы также оні в квалтовних всяких нуждах подданым монастирским именно нуждах подданым монастирским именно в вистатченю подвою, в кормленю драгунов, и в выдачи на компанію місячного, и в прочих прилучающихся потребах чинили помощь, на прошение превелебности вашей велілисмо видати наш універсал, який до превелебности вшой тут же посилается, где и тое казалисмо обваровати, жебы козаки подданих монастирских, если бы який похотіл, удаляючис од посполитой тяглости, в козацтво, тиснутися жадною мірою не важилися приймати; взглядом зас гребелки на річці Смердлику найдуючойся, жебы обадва береги з хмизником там и нивам будучим до обывтели вшой превелебности в владіние ствердити, не можем тепер нашего на то видати універсалу, але перvei разві бы треба совершенно розвідать, если там з людзким яким не будет уквивженем и витиском, поневаж як разсудилисмо, вчитавши лист и покойного Томари, полковника переяславского, до вашей превелебности писанный, же он и господар будучи в своем полку, а не позволил превелебности вашей того хмизнику до обывтели в область принять, леч откладал на далшее о том разсмотрение. А що ваша превелебность просиш нас о увольнение всіх маетностей монастирских од станции подлуг монарших грамот и привилеов королевских, о яких в листі своем превелебность ваша наміняеш, на тое виданных, теди сам превелебност ваша разсуди, если возможно в нинішное трудное время тому статися, ибо и ваша ж превелебность можеш тое добре відати, же тепер нічий, навіть и наши гетманские маетности, не сут од станции свободы.

Предлагаем и за тим молитвам превелебности вшой полецаемся .

Вшой превелебности зичливий приятел Иван Скоропадский, гетман Войска его црского пресвітлого влчества Запор[озкого].

Глухов, септевр(ия) 2 року 1716.

В Бгу превелебному его млсти отцу Лаврентію Кгорці, игуменови монастиря стого Михайловского Выдубицкого киевского, моему велце ласкавому отцу и приятелеви, подати».

(НБУВ. –ІР. –Ф. 160. – № 244. –Арк. 396–396 зв. – Копія середини XVIII ст. Тексту передуює заголовок, зроблений півуставом: «Лист гетманский о степу и полях ярославських, що коло Чорного кургана, о подсуідках, о мужиках,

абы в козацтво не вписовалися. О гребелці, о нивках и хмизах за гребелкою и о уволенню от станций.». На полях запис того часу: «С подлиним сводил иеромонах Иларион». Другий список даного листа заходиться в тому ж рукописі арк.157–157 зв.)

№ 21

1719 р. – Батурин. – Лист-скарга Івана Гришопенка, батуринського жителя, до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясновелможний мсці пане гетмане, мой велце премилостивий пане и великий добродію.

Слезне ускаржаюся ясневелможности вашей панской на Стефану Прийму, жителя веревского, о том же и на Ивана Коркушку, жителя митченковского. 1718 году взял бил у мене на виплату коня ценою за десять коп на год ему ж, Коркушці. Чекали болше году, ні одной копї ни от него не виділи; да вже мусилем в оного Коркушки двое коней заграбити. Теди именний Стефан Прийма з Біляком, жителем митченским, пришедши до мене, просячи за оного Коркушку: давши сам Коркушка мні три копи грошей, а за шесть коп поручився *, міючи в том же году отдати о святых верховних апостол Петра и Павла отдати всі тие гроши. И я на прошение его, Прийми, тие коні отдал, а оний Коркушка, отобравши тие коні в Петров пост, нівість куда тайно вехал и до сего часу не маеш оного Коркушки. Теди я, чекаючи чрез назначенний термін до святого великомученика Димитрия, в прошлом году будучого, случившися з оним Приймою на ярмарку в Батурині, запозивал оного до урядников батуринских и по наказанию правному заграбили в оного Стефана Прийми за тие коп шесть грошей коня. А оний Стефан, не послухавши суду врядницкого, и поехал нас позивати до пана судїи еднорального и осудив того часу нас пан господар судїин и пан писар, жеби оний Прийма взялием от нас коня своего и зискав того человека винова ця, за котрого оний Прийма поручився. А оний Прийма не послухавши и повторного суду и приехадши (!) з Глухова и станет просити пана старости митченского. И ми се приехали из Глухова и зараз того часу пан староста и цілий тиждень в Ніжині турмним, не рассудивши держал, примушуючи, жеби ми прохали Прийми, повеліл взяти коня и корову и ему, Прийми, отдал. А оний Прийма перед старостою из Біляком, жителем митченским, призналися сами: тим ми пане староста того часу тие гроши потаїли Коркушчини, щоб той человек тих грошей не побрав, що ячмінь на віру брали и тому человеку за того ж Коркушку поручилися, щоб и той человек у нас коней не пограбив за того ж Коркушку, И потом вдалися в Глухов до суду еднорального и присудили ему вернуть коня и корову и ему своего коня взяти до себе и щоб того человека зискати виноваця на россудок наочне из нами и он перед судом поднявся того человека зискати на росправу из нами. И не зискав того человека и на нас и з...в почав позивати. В чом слезне просим у велможности вашей панской святой справедливости з оним Приймою. За що должны будем за щасливое велможность ваш. пановання денно и нощно Господа Бга просити.

Велможности вашей нижайший слуга и подножок Иван Гришопенко, батурин...». **(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51281. – Арк.206-206 зв.)**

№ 22

1723, травня 3 (квітня 22). – Київ. – Лист ніжинського полковника Петра Толстого до чернігівського полковника Михайла Богданова (?) і всієї полкової старшини.

«Мсці пане полковнику черніговский з старшиною, мой велце мсці пнове и блгодітелі.

Козаки согні Глуховской села Погребков, которим пн. Андрій Лизогуб, з козацтва усиловне верстаючи собі в подданство, немалое чинит утіснене, многократне стужали мні и тепер не престають кучити, просячи в том освобоженя. А так з розиску, перед сим учиненном, являється, же они здавна суть, еще за преждних гетманов в козацкий

* На полях вставка, але не знати точно, до якого місця пасує і не вповні ясний і сам її зміст: «хоручі (?) відом Яков Волувниченко».

уписани компут. Теды прошу в. м. м. пнства под яким тие козаки міют найдоватися игом кравносим (?) учинити рішення. И при том неодмінно в. м. м. пнства вручаю мя приязні.

В. м. м. пнства всего добра зичливий слуга его императорского прсвітлого влчства Войска Запор[озкого] полковник ніжинский Петр Толстой.

В Глухові апр[іля] 22 року 1723».

(НБУВ. –ІР. –Ф.І. –№ 62236. –Тогочасна копія).

№ 23

Між 1727-1750, грудня 8 (листопада 27). – Конотоп (?). – Лист конотопського сотника Йосипа Костенецького до гетьмана Данила Апостола або Кирила Розумовського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане и каваллер, премлстивійший мой пне и всенадеждний добродію.

Уже тому болше десяти літ, когда будучи в Гданску, занял у мене бунчуковий товариш, покойний Иван Тополніцкий, сорок шіст червоних, на якую должную сумму иміється в мене от него, дебітора, саморучний при многих купцах, на тот час там случившихся, данний мні обліг, по которому хочай и многожди у помянутого дебітора должного своего упоминалемся, однак он время до времени отлагаючи, означенной мні не изистивши сумми, волею Бжиею умре и так оний долг даже и до днес без своего дебітора не уплачен зостаєт. А понеже доволно я извістился, что по умертвіи вышреченного дебітора моего брат его родний, бунчуковий товариш Иван Тополніцкий, всю наслідственную по покойном отцу их Тополнічком в движимих и недвижимих добрах част, на его спадающую, в свою possessию одержал и всіми добрами завладіл (до которого любо я многократне с претенсиею моею за показанный брата его долг, яко до сукцессора добр его, одзивался, однак он пренебрегая мої отозви, не хочет мні платитис), теди с покорностью моею прошу ясневелможности вшей мененному Тополніцкому своїм реїментарским указом предложит, дабы он показанный брата своего долг, будучи наслідником братних добр, без отречения уплатил или по оцінки с принадлежащих на покойного брата его грунтов мні уступил.

Ясневелможности вшой премлстивійшого мні патрона и добродія всенижайший слуга Иосиф Костенецкий, сотник конотопский».

(НБУВ. –ІР. –Ф.І. –№ 51311. –Оригінал (?). Запис зверху документа: «27 Убра (...) * в книгу доложит»).

№ 24

1729, березня 25 (14). – Скарга козака Батуринської сотні Григорія Лемішки до гетьмана Данила Апостола.

«Суплікуєт Григорий Лемішка, козак сотні Батуринской, житель села Отюшки, з прошением, что б повел(ен)о было указом реїментарским сотника батуринского Стожка зискат водлуг и о его смертном и о туремном вязеню держачомся и о забраню напрасно его худоби допросит, а по допросі веліт напрасно забратую ним, сотником Стожком, его худобу возвратит, а за протори убитки наградит за увітче и безчестия пополнит.

Под марта 14 (?) 1729 году».

(НБУВ. –ІР. –Ф.І. –№ 62236).

№ 25

1727-1732 рр. – Лист-скарга Якима Богомодлевського гетьману Данилу Апостолу.

Ясне вельможний мосці пане гетмане, мой милостивий пане патроне и особливий добродію.

Был я чолом в войсковую енералную канциллярю на сотника батуринского Стожка о своем незносом безчестіи и о заграбленіи денег; о чом бил и розиск з сей

же войскової канцелярії. И оный Стожок утічкою вдался до бившого полковника ніжинского Толстого. Которий Толстой оного Стожка всякими способами и своею властью як могл боронил. Тепер слезне прошу ясневелможности вашей повеліте блгородним господам правителем уже разисканное діло крайнею и остатнею солловати (?) и вершити резолюцією. О чом за мною недостойним и писмо инстанцияльное от пресвященного киевского дано.

Ясневелможности вашей, моего милостивого пана патрона и превеличайшего добродія, раб и подножные гришний Иоаким Вогомодлевский (?)».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51127. – Оригінал).

№ 26

1733, лютого 1(?) січня 21) (?) – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обох сторон Дніпра гетман и ордена святого Александра Невского кавалер Даниїл Апостол.

Всей старшині и черні Войска ея императорского величества Запорожского, а особливе пну полковникові прилуцкому з старшиною полковою, сотникам и всім кому того відати надлежит, сим ншим ознаймуем універсалом, иж пн. Марко Ангелиовский, сотник красноколядинский, презентовал нам при супліци своей покойного антецессора ншего гетмана Скоропадского універсал на село Понори в сотні Красноколядинской, 1718 году януария 20 (...) * волние легованній, також розграниченне бившим бунчуковим, а ннішним обозним войсковим, енералним пном Яковом Лизогубом з присутствующими на долину сінокосную за дорожкой з села Рабух до Талалаевки идучою, недалеко против Близниц могил в вершину Лисогора, а Лисогором до Княжого колодязя найдуючюся; которую долину для вспоможения тамошней ратуши и его, пна Ангелиовского, нового господарства оние розишки определили ему во владіние да на яр сінокосний, який во время розділу степу определен людьми умерлому красноколядинскому писару (*дописано «сотнику»*). – **Ю.М.**) Корсуну, яким яром по умертвіи оного писара владіл бивший красноколядинский сотник Лацинский, а по нем уже и он, пн. Ангелиовский больше десяти год владіет. Особенно купчие обявлял на грунота. Первую на греблю в яру Коренецком от Семена Яценка уступленную, где тепер он, пн Ангелиовский коштом своїм устроил два млина вешняки з принадлежащими к оним млинам купленными гаями и полем, з которых при нижшом млину од села Коренецкого и хаток нісколко для досмотру гребелиок на оной же купленной своей землі поселил, другую на млин з греблею о двох колах мучном и ступном да двома суканними валюшами з принадлежащими к той греблі и млину гаем и лісами чорними от священника галчинского отца Афанасия Ивановича данную. Третую на дубину промеж Лавриновской от Семена Киктя, жителя кореницкого, уставленную. Особливо же купчие на дворики в Красноколядині и около Колядина и на другие кгрунота, гаї, поля и сіножати в міських и сілских обывателей куплею набитие и на тие и на оное више прописанное село Понори и другие вишепомянутие гронота, млини, поля, ліси и сіножати просил он, пн Марко Ангелиовский, сотник красноколядинский, ншой універсальной конфирмації. Мы прето, гетман и кавалер, по силі данной нам високомонаршой ея императорского величества на чин уряду ншого жалованной грамоти и міючи власт всякие воение и гражданские в Малой России устроевати порядки, а респектуючи на его, Ангелиовского, в Царичинском, Ладожском, Терковском и других походах в Войску ея императорского величества Запорожском отправление и нні отправуемие служби, да и вп(...) * видячи в нем пну Ангелиовском, к той войскової службі всякую готовност и способност, по силі вишей прописаного покойного гетмана Скоропадского універсалу яко оное село Понори и долину сінокосную против могил Близниц у вершину Лисогора до Княжого колодязя лежачою, з другим яром сінокосним, прозиваемим (...) * ским, також млини два вешняки, коштом его, пна Ангелиовского, на ярош(...) * ком устроение, с прилеглыми гаями, полем и з поселенными при той гребли нісколко хатками да млин Галчанский о двох колах мучним и ступном и двома суконными валюшми, с принадлежащими

до того млина гаєм и чорними лісами, особливо в Красном Колядину и около Колядина в міських и сілських обывателей купленние дворики, грунта, гаи, поля и сіножати, ствержаем ему, пну Ангелиовскому, в спокойное владіние так чрез сей нш універсал. Предлагаем, абы пн полковник прилуцкий и ништо з старшини и черни во владінії помянутого села Понор и в уживанню з оних млинов всяких розмірових приходов жадной ему, пну Ангелиовскому, сотникові красноколядинскому, не чинили перешкоди и препятія. Войт зась помянутого села Понор (кромі козаков, которіе при своїх волностях міют бытъ заховани ненарушно) должны ему, пну Ангелиовскому, всякое отдават подданическое послушенство и повинование без противности, міти хочем и реіментарско приказуем.

Дан в Глухові генваря 21(?)».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 15150. – Оригінал (?). Запис зверху документа: «27 9бра (...) *в книгу доложит»).

№ 27

1726, жовтня 13 (2). – Шаповалівка (?). – Купча Олени Лазчихи.

«Року 1726 місяця октоврия дня второго.

Деклярується пред нами, отаманом Микитію Андрущенком и многим товариством нижей именованным селян шаповаловских, що пред нами ставши очевисто Олена Лазчиха, мовит перед урядом: Пане отамане и все товариство! Явно Богу и вам, всему товариству, иж я из своей воли продаю ниву лежачую под Поповку свою власную, а ні в чом не пенную дний на вусім Панасу Тимченку, жителю конотопскому, во вічніе часи ціною талярій за десять во віки віков ему, жені и дітям его: волно ему, як хотя своїм добром владіт, волно ему куди колвек свое власнее обернуть, а мні би хто откуплят з між моих кривних, близких и далеких, то такий (таковий -?- прим. копійста) виплатить будет на вряд сілкий талярей двадцять. Що и записали явне, а не потаємне при вряді, а именно при Микиті Аніденку и Савці Рузному и Пархому Якименку и Ониску Корощенку и Ничипору Шкварку и Василю Есипенку, жителю сосновскому, и иных людех на тот час будучих.

Декларовано року и дня вишписанного.»

(ІМФЕ. – Ф. 3. № 513. – Арк. 18–18 зв. Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа запис: «Подлинник принадлежит З.Марковскому»).

№ 28

1739, травня 13 (2). – Купча братів Сичів, жителів с. Мельні.

«1739 году мая 2 дня.

Мы, ниже подписавшиися козаки сотни Батуринской, жителі села Мелні, Семен и Ничипор Сичи з братами своїми родными даем сей при врадї сілском меленском за атамана Сидора Заїзжося и при людях вірних и чести годних оного села Мелні чотирох чоловіках, а именно: Кондрату Бахмацкому, Ивану Бурлаци, Микиті Шемету, да на той час прибившихся полку Прилуцкого сотні Колядинской села Куриловки подданіе бунчуковой (!) товарищи паней Кандибовой: Тимку Качуру и Грицку Шпоті купчий запис козаку сотні Конотопской села Поповки Семену Забияці в том, что імючийся при врочищи бор между боровою пущою з правой стороны едучи от сотні Конотопской от села Веровки, бившой пані пані судїіной Чернишовой бор, а з другой лівой стороны ж показанного козака Забияки купленний в жителки меленской Марії Грицихи Тетенчихи бор да от стороны головной шлях идет конотопский, а от стороны вдвойной болото Боровее свой собственно отцовский и никому ни в чом не пенний вишпомянутому Семену Забияці проданий за цену тринадцять рублей в вічное владіние ему, Забияці, и его дітям, а особливо жоні его владіти и хотя он (?) кому дати, даровати или для ліпшой своей ползи заминяти и в протчем в волі {...} яка, а ежели б з нас и из наших жон и з кривних близких {и далеких...}, то дітей и далеких могл {...} наш проданный бор {...} полагаем взять штрафу на врад сілский меленский десять рублей, а на батуринское правление пятнадцять рублей. На том, вмїсто нас, неграмотных, мы подписуемся и напісуем крест своеручно + +

К сей купчой записи козаки сотні Батуринской, села Мелні жителя ви{...}кие подписались, а вмісто их, неграмотних, по их прошенію писал сию купчую и подписался канцелярист полковой ніжинской канцелярії Дмитрий Забияка за оних жителей Семена и Ничипора Сича, братьов родних».

(ІМФЕ. – Ф. 3. – № 513, арк. 20-21. Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа запис: «Подлинник принадлежит З. Марковскому»).

№ 29

1748, листопада 16 (5). – Остер. – «Доношение» остерського сотника Михайла Солонины київському полковому суду.

«В суд полковый киевский.

Доношение

Сего ноября 4 при ордері с полкового киевского суда представленную от поверенного Киевовыдубицкого монастыра економа Прокопия при челобиті в том суді полковом в заводу з управителем его высококняжеского сиятельства Степаном Марковичем о бору и о прочем копию выписа з книг острицких в сотенную остерскую канцелярию прислано, и велено, гді таковыи подлинный запис иміється, сыскать и прислать оной с тоєю копиєю в суд полковый киевский для освидітелствования и своду. А понеже по учиненной в сотенной остерской канцелярії справки явлыось, что оная копия выписа в книзі ратуши остерской слово до слова есть написана, а подлинный той копій запис, с которого пры сем обратно отправлена копия за печатью и рукою Степана Лапіки, будучого сотныка остерского, в ныншного Михаила Солонины содержатся, которой и не посылається в суд полковый киевский потому, что тое діло заводное было за сміжние грунта между крехаевскими и месних(?) Літочок обывателмы, а не з літковкими, ибо оние Літки великие от Крихаева не в сміжносты и далеко отстоят. О сем в полковый киевский суд сотенная остерская канцелярия покорнійше доносит.

В подлинном подписано тако:

Сотник остерский Михаило Солоньна.

1748 году ноября 5

Остер

№ 132 № 358».

(НБУВ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 174–174 зв. – Тогочасна копія).

№ 30

1751, липня 21 (10). – Скорочена копія роздільного запису любецького сотника Василя Силича з братом Антоном.

«Раздельный запис сотника любецкаго Василя Силича с братом войсковым канцеляристом Антоном Силичем 1751 г. июля 10.

Антон отдал Василю «состоящу на ріці Білоус о двух каменях мучних з ступником мелницею», нивы, «також в деревні Рижиках подусідками, да деревню Черторийку», а Василь уступил за это Антону: «в селі Старом Білоусі» всі дідовские и кушленые грунты с островами и проч, «со всіми иміющимися в том селі Старом Білоусі подусідками, да в том же селі Старом Білоусі двор отеческий со всім строением, который давно ему достался вмісто отданного того (?) же (?) в Старом Городі Чернігові отческого двора, також деревню Тереховку, «мельницу на реке Свині, с островами и пр. и проч.»; «сіножать по той стороні Десни за Колчевским перевозом (...)» *чаєт Мазапетинскаго с подусідками уздвижскими, да сіножать по сей стороні Десни урочищем да річкою Тихою, також завладінние всі грунта катедрою Черниговскою за річкою Лговскою»

«Сотник любецкий Василь Силич»

«Антон Силич войсковый канцелярист».

(ІМФЕ. – Ф. 3. – № 513. – Арк. 11-12 зв. Копія кінця XIX ст. На першій сторінці напис: «Из копий конца XVIII в.»).

№ 31

1752, лютого 18 (7). – Чернігів. – Витяг з «уступного листу» військового канцеляриста Антона Силича.

«Уступное добровольное письмо» войскового канцеляриста Антона Силича и катедры Черниговской 1752 г. февраля 7.

Что он, Антон Силич, (...) * иски на катедри «за завладіние дідовского и отческого моего грунту, будучого в ограниченїи катедралном, надлежащем до села Богорадовки и до Лговского хутора. Також о мельнице в Старом Білоусї состоящей, именуемой Старой, на которую имїл я данный діду моему двоюродному Аникею Силичу от гетмана Богдана Хмельницкого прошлого 1656 году універсал» и пр. и пр.; «рїчка Льговка». Обо всем этом Антон жаловался в полковый черниговский суд, который подал позов катедрі. Теперь же он, Силич, переговора с наместником катедр. Иосафом Миткевичем и братиею, помирились на следующих условиях:

1. Грунты отцовские, под Богорадовкою лежащие, на которые он имел декрет Войскового Генеральского суда, 1717 г., февр. 28 и подтвердит. універсал гетм. Скоропадского, признавал земскую давность уступает катедри;

2. Мельницу Старо-Білоускую, «понеже она катедри Черниговской многими крїпостями утверждена и высокомонаршею жалованною грамотою конфирмованна, о которой отец мой по смерть свою нигді ни просил, ни искал», тоже уступает катедрі;

3. Остров в Старом Білоусї и часть (...) *. Также на все эти земли и пр. отдани катедри всі документы.

Подписались: «войск. канц. Антон Силич»

«Канц. войск. Иван Гальяховский»

«Войск. канц. Максим Лашкевич»

«Значк. товариш Яков Красовен».

«Петро Иванович Лопата»

Петр Григорович, городничий черниговский.

Значковый Черниговского полку товариш Семен Стоинский.

Судовый канцелярист Михайло Каменецкий.

Тоже из суда полкового черниг. в катедру 1752, марта 13.

Подписи:

Войск. канц. Антон Силич

Катедри Черниговской наместник игумен Иосаф Миткевич с братиею

Судия полковый Тимофей Санюта.

Полковый хорунжий Иван Булавкин.

Канцелярист Михайло Каменецкий».

(ИМФЕ. – Ф. 3. – № 513. – Арк. 11-12 зв. Копія кінця XIX ст. На першій сторінці напис: «Из копий конца XVIII в.»).

№ 32

1777, лютого 24 (13). – Київ. – Відомості про послушників Києво-Печерської лаври – кандидатів у чернецтво.

«Відомость

о находящихся в лаврі послушниках, желающих получить монашество; кто оны по именам и прозваниям, откуда уроженцы и с каковых чинов и кем уволены. Сочинена 1777 года февраля 13.

имена и прозвание откуда уроженцы с каковых чинов кем уволены

1. Павел Богданец, полку Ніжинского містечка Борзны, сын козачий, полковою ніжинскою канцеляриею

2. Алексей Радченко, полкового города Козелца, сын значкового товариша Кирила Радченка, полковою киевскою канцеляриею

3. Иван Харченко, того ж города Козелца, сын полковой киевской артиллерїи артиллерийского служителя Семена Харченка, полковою киевскою артиллериею

4. Григорий Пампущенко, полку Переяславского містечка Воронкова, сын козачий,

полковою переяславною канцеляриєю

5. Василь Чернявский, полку Лубенского села Токарей, сын тамо умершого полковою лубенскою волоха Андрея Чернявского, полковою лубенскою канцеляриєю

6-8. Павел Сорока, Иван Новодворский, Дмитрий Здарилковский, нижнего города Киева, сыны міщанские, киевским магистратом

9. Иосиф Кудрявский, города Стародуба, сын міщанский, стародубовским магистратом

10. Иван Медовниченко, полку Ніжинского села Старой, подданный абшитованого бунчукового товарища Данила Кандыбы, уволен им, Кандыбою

10-13 Матвій Левченко, Данило Ночевіцкій, Алексій Филиповский, Михайло Лытвишко, лаврские подъданные, уволены Киево-Печерскою лаврою».

(НБУВ. – IP. – Ф. 160. – № 560. – Арк. 165-165 зв. – Оригінал. Запис: «Сочинил писарь соборный иеромонах Венедикт; канцелярист Никита Ковалевский»)

В публикации представлены найденные в архивах документы И. Самойловича, И. Мазепы, И. Скоропадского, Д. Апостола и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I. Samojlovych, I. Mazepa, I. Skoropadskij, D. Apostol and petty officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

**ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ,
НАПИСАНІ У 1708 р. ДО ВЕЛИКОГО
КОРОННОГО ГЕТЬМАНА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
АДАМА СЕНЯВСЬКОГО***
(Переклад-реконструкція із старопольської та латини
Володимира Пилипенка)

20

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Нехай з нагоди тієї *intermittere* [відпустки], про яку йдеться у листі від Їх м. Пана Дашкова, належним до двору Їого Царської Величності, *porrigit impetum* [розширюються можливості] до віддання належної імені В.М.М. Пана *qua sagu qua toga cultuacyi* [одягнутого в тогу шани]. Тому, коли несуть *propenso effectum* [привабливий ефект] належні В.М.М. Пану спостереження, також про себе даю знати, що *lento passu* [повільний темп] мого маршу *progredior* [прогресує], оскільки я в очікуванні резолюції з висока, до того часу маю *divigere gressus* [зледь плентатись].

Війська Їого Царської Величності до того часу ще *subsistunt* [зробили зупинку] у Горках, а неприятельські під Могилевом і біля Шклова. І вже зробили для свого пересування кілька мостів, але через них, *temeraris ausu* [заплямувавши відважний задум], не сміють переходити, зазнавши *impet ad primam cladem* [зіткнення із першою поразкою], у котрій, окрім поранених неприятелів, полягло їх і кілька тисяч. *In posterum* [в подальшому] під час *accedet* [приєднання] час покаже, що я на вічні часи хочу бути

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і Слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Їого Царської Величності Військ
Запорозьких.

З обозу за Києвом від Солодки
Серпень 14/3 року Божого 1708.

№ 25093

21

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Через Їмць Пана Шпега, який повертався зі двору Їого Царської Величності мого милостивого Пана, *compello heroicum* [з лицарським вітальним адресом] В.М.М. Пану, *pectus* [натхненний] тією доповіддю, з високою гідністю Їого *aestimatia* [оціненої]. *Innotescenica sciendorum* [новими звістками] не хвалюся, не бажаючи *multiplicarentia* [їх примножувати], бо знаю, що *ex ore praesentium latoris sufficientissime de omni statu* [і так досить звучатиме подарунків] і будеш Пан проінформований, я ж лише *adiungo* [додаю], що до смерті є

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і Слугою приниженим

* Продовження. Початок див.: Сіверянський літопис. – 2016. – №3. – С.81-88; №4. – С. 88–92.

Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер
Його Царської
Величності Військ Запорозьких.

З обозу від Бикова
року Божого 1708 Серпень 28.

№ 25094

22

Ясновельможний мості Пане Воевода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Належить мені *cum rubore* [від сорому] збентежитися, бо кілька разів декларації, які були складені *in virtute* [при владі] монархів Його Царської Величності Пана милостивого, не могли *effectuari* [діяти], і мене *hac beare sorte* [ощасливити своїм жеребом], аби *conformi onym nisa* [подібним магічним чином], щоб міг *iuncta* [бути разом] з В.М.М. Пана *manu* [рукою], у спільному близькому союзі інтересів *bonum opus operari* [робити добру справу], ніж В.М.М. Пану звідти повторювати. Тому не дивно, що у нинішніх обставинах, *ex mensuris* [від прихованих] неприязельських дій часто *succedunt vicissitudines circa dispositiones bellicas* [треба стежити за змінами в диспозиції війни].

Лист від Ясноосвіченого Князя Меншикова не можу В.М.М. Пану *in re* [цілим] у додатку переслати, бо він датований 25 липня під Могильовом. Коли треба *secessu pro temporis pro necessitate belli* [приділити час, якщо це необхідно війні] міг би розпорядженням своїм відмінити, а я *recentissime* [найсвіжіші] через надійних кур'єрів власною рукою Мого Пана Найяснішої Царської Величності три ординанси, один та другий та третій 5 серпня цього року, за старим календарем, отримав у Гірках. У листах *unum idemque sonat* [однакові слова], щоб *citissimis passibus* [швидко йшов], повертаючися до Києва, а там Печерську фортецю *praesidiaris milite* [осажену солдатами] зайняти, цілим військом переправитися через Дніпро і звідти частину полків відправити під Пропойськ для диверсії проти неприятеля, а частину до Смоленська до генерального Його Царської Величності обозу. Що вже я *effectuatam* [здійснив], сам же з артилерією *cum resides numero* [з перерахованим] військом став у середині України, спостерігаючи за діями неприятеля і очікуючи для себе на подальші накази. Щиро бажаю, щоб мені *recens dispositio* [свіжі розпорядження] і накази монарші Його Царської Величності *properantem* [поспішали] вже *ad confinia* [до сусідства] польського краю при відступі зворотнім маршем з Борщаківки *beatifica visione* [щасливим способом], і я щоб *praesentanes* [особисто побаченого] В.М.М. Пана *amplexu privarunt* [тримав в обіймах], що ж може бути свого часу *compensabile* [гідним рекомендації] за відміну *desuper* [вищого] ординансу, коли мені скажуть від Києва *divertere* [повертати] до Польщі, ще не втрачаю надії і тепер відправляю *succurs pro suppetys* [підмогу для забезпечення] В.М.М. Пана. За ту благосхильність, що В.М.М. Пан поміж шляхтою і військом наказав *lites sopite* [заспокоїти суперечки] і подбав про безпеку війська, наказавши відправити *in societatem armorum* [на збройну підтримку] кільканадцять хоругв польського війська, за те дуже дякую В.М.М. Пану *cum aeviterna obligatione* [і на вічно буду у боргу], але якби В.М.М. Пан те зробив перед тим, напевно, те військо, що йде на допомогу, давно вже було б на воєнних діяннях і не вимагало би *tarditatem passus succedentibus periculis* [захисту під час проходження небезпек] і певні особи не втратили б власних добр.

Українською поштою, що *in ordinario cursu* [звичним собі ходом направлена] без перерви запевняю В.М.М. Пана, котрого *circa aestimatione no magni nominis* [ім'я не можна перевершити], що залишаюся *irremisibileter* [вірним]

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і Слугою приниженим
Іван Мазепа

Гетьман і Кавалер
Його Царської
Величності Військ Запорозьких.

З обозу від Русанова
Серпень 10/21 року Божого 1708.

№ 25095

23

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький!

Відсилаючи копію листів від Його Царської Величності до Ї.м. Пана Дашкова, *adiungo* [додаю] мій уклін і належну Особі В.М.М. Пана повагу. Із публічних справ не маю про що розповісти, окрім того, що війська шведські переправилися через Дніпро за шість миль від Могилева і, *fixo* [закріпившись], стали *pede* [піхотою] і як довго там *subsistent* [зупиняться] час наступний *occlusans apertiet scaenam* [і захоплене місце покаже]. Поза тим залишаюся із усією щирістю до послуг В.М.М. відданий

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і Слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Військ Запорозьких.

З обозу під Баришівкою
Вересень 2 року Божого 1708.

№ 25096

24

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Та моя приязнь до В.М.М. Пана є щира, і завжди *sympathica virtute* [силою симпатії] до особи Вашої з належною повагою *natur et moneor* [надихаюся], котра, коли *iniquitas temporum* [непересічний час] не дозволяє *ad ceram testari* [призивати у свідки віск], але принаймні *vicaria litera anhilantia exequor vota* [спокутний лист надсилаю пояснити обітниці], для чого жодної *non intermitto* [не пропускаю] можливості, без віддання належного до В.М.М. Пана пошани, так і тепер у інтересах Найяснішого Царя Ї.мості Пана милостивого висилаю свого посланця до Ї.м. Пана Дашкова *solito cultus* [звичайним чином] В.М.М. Пана *veneror* [шанобливо вітати] і щоб усі успіхи *effundor appreciationes* [проливалися зі схильністю], при цьому підписуюся і постійно заявляю, що є

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і Слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Пресвітлої Величності Війська Запорозького.

З обозу від Бикова
14/ 25 Вересня 1708.

№ 25097

25

Ясновельможний мості Пане Воєвода Белзький, Мій великий Милостивий Пане і Брате!

Отримав листом від Вельможного мості Пана *compellacia* [звернення] повторного приходу на допомогу, про котрий, як я розумію, що перед тим *innotescere* [стає зрозумілим] Вельможному Пану, як та допомога *citissimis* [швидко] поспішає йти, але командир її, пан полковник гадяцький, вже переправившись через річку Случ, до мене писав, *denuntiando* [даючи знати], що *in contiguitate* [не далеко] Дубна *subsistit* [перебуває] і, не лінуючись, свій марш продовжив. Залишилося лише, аби

Вельможний Пан ним для спільності державних інтересів розпоряджався. Детальна кореспонденція з Вельможним паном *non cessabit* [не припиниться] із моєї сторони, котра з мого боку в чистоті до особи Його *candore nullo contaminando fuconititur* [намагається перебувати якнайбільше], зі щирою довірою і загалом до послуг надаюся, і до самої смерті, якщо буду у стані,

В.М.М. Пана люб'язним зичливим Братом
і Слугою приниженим
Іван Мазепа
Гетьман і Кавалер Його Царської
Величності Війська Запорозького.

З обозу від Бикова
Жовтень 3 1708.

P. S. Я вже отримав з вище наказ і збираюся на марш до Білої Церкви.

№ 25097

**ЛИСТИ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ ДО
ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
(1703-1708 рр.)
(переклад зі старопольської та латини Юрія Мицика
та Ольги Циганок)**

№1

1703, січня 8. – Батурин. – Лист гетьмана України Івана Мазепи до великого гетьмана коронного Ієроніма Августина Любомирського.

«Маю собі за велику честь, коли в. м. м. пан заслуженою ходою на найвищу сенаторського достоїнства і гетьманської вищості піднявшись на найвище крісло, зволить зі мною як і його попередники в листуванні вміщувати довірливу приязнь і зичливу конфіденцію, до якої як у всякий час в. м. м. пану з особливою моїх бажань дієвістю зобов'язуюся, так і про це дуже щиро доповідаю в. м. м. пану, що тепер отримав перший лист від в. м. м. пана, на котрий коли дружнім пером в. м. м. пану відповідаю, співчувати мені доводиться і гірко жалітися на безбожний злочин свавільних ребезантів Самуся й Палія, котрі не тільки міжусобним завзяттям підняли громадянську війну на згубу польської Речі Посполитої, пролили багато християнської крові бунтівною війною, але що більше, що свої жажливі злочини найвищим іменем найяснішого нашого монарха і моїм власним гетьманським прикривають і захищають, пишучись проти неписаного закону і правди слугами його царської величності і поширюючи, що діють нібито за найвищим наказом нашого найяснішого монарха і моїм гетьманським, що на Україні (Ukraine) підняли війну проти польської Речі Посполитої через клятвенну неприязнь, що ніколи у своїй не було дійсності і бути не може, оскільки наш найясніший монарх священні вічного миру між двома народами договори дуже точно у монаршому серці виконує і дотримується постійної приязні до найяснішого польського короля його мості, також і всієї Речі Посполитої дуже твердо. А що ці приречені ребезанти діють під іменем нашого найяснішого монарха, його цесарської пресвітлої величності, тоді нехай звідси жодної в сенаторських і кавалерських в. м. м. панства душах [не виникне] підозри, не з'явиться неправильне тлумачення, бо я від початку цього бунту, передбачаючи в ньому майбутні лиха і подальші небезпеки і наперед турбуючись про суспільні блага, писав до Самуся і Палія, погрожуючи їм, щоб вони не наважувались захищати це свавілля іменем і авторитетом нашого найяснішого монарха і як до найяснішого монаршого маєстату, так і до мене, гетьмана, у потребах звертатися, але казка та розповідається глухим, бо це моє прохання не могло мати доброго результату, в заюшених серцях спричинити. А я їм досі не давав жадної допомоги, що у самих в. м. м. панів наявних виявляється і буде виявлятися документах, і в подальшому таку ж мою статечну приязнь до послуг Речі Посполитої також обіцяю, маючи у великій і належній пошані права сусідства і значимість узгоджених домовленостей, котрих що статечно дотримують, запевняю в. м. м. пана, щоб ці чвари у міжусобні війни на Україні, ребезії не розповсюджувалися, особливо коли вже палає найближчий Укалегон (*ім'я трояця, дім якого згорів одним із перших при взятті Трої – упорядники*), вже давно мої універсали у всі полки з військової канцелярії наказав видати із цим дорученням, щоб жодної тутешньої людини, яка йде на той бік (Дніпра), не пропускали. Таку на лист в. м. м. пана вчинивши категоричну декларацію, із своєю виявляючись дієвістю, що я є в. м. м. мості пана і т. д., і т. д.»

(НБУВ. – IP. – Ф. I–№ 5969. – С. 7-8. – Копія початку XIX ст. Запис: «Копія листу його мості пана Мазепи, гетьмана Військ Запорозьких до ясноосвіченого великого коронного гетьмана»).

№2

1704, грудня 30(19). – Батурич. – Лист гетьмана Івана Мазепи до холмського воєводи Томаша Дзялинського.

«Лист в. м., м. м. пана, хоч і без жодних новин, однак із вдячністю в душі і з непопушним та незмінним почуттям сприйняв, яке я якраз багатьом титулам та званням спочатку гідної в. м., м. м. пана, особи вірними обіймами в. м. пана душею і тілом причислив і присвятив, тримаю про це міцно, що те [зерно] почуття і укладеної з в. м., м. м. паном, спільної довіри раз назавжди, не впало на безплідну скелю, але на плодоносну постійної в. м., м. м. пана, душі землю, оскільки в. м., м. м. пан, сам по собі оголошуєш мені ту милість, що з подільського краю не може в. м., м. м. пан, виїхати, зі мною не попрощавшись листом із зобов'язанням і обіцянкою зичливої кореспонденції від двору, за котру обіцянку понижено дякую в. м., м. м. пану, і [це] кращий неодмінної [її] наочний доказ. Про повернення з Москви людей в. м., м. м. пана, вже я своїм листом, недавно відправленим до в. м., м. м. пана, повідомив в. м., м. м. пану, але й тепер повторюю те, що треба повторити, що ці люди в. м., м. м. пана, досі в Ніжині під політичним арештом залишаються до приїзду й. мості пана Белінського, ротмістра в. м. пана. Це в. м., м. м. пану, доповівши, із цією покірністю духу записуюсь, що я є в. м., м. м. пана, зичливим братом і т. д.

Дано з Батурина 19 дня 1704 року».

(Національна бібліотека у Варшаві. – ВР. – Ф. «Бібліотека ординації Замойських». – № 864. – С. 10. – Тогочасна копія. – Опубліковано мовою оригіналу: Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 302. – Текст документа передує запис: «Лист від й. мості пана Мазепи, запорозького гетьмана, до й. мості пана холмського воєводи»).

№3

1705, січня 19 (8). – Ямпіль. – Лист гетьмана Івана Мазепи до холмського воєводи Томаша Дзялинського.

«Ясновельможний мості пане холмський воєводо, мені вельми мості пане і брате.

Поступаючи врешті по волі в. м., м. м. пана, освяченою моєю покірністю, я наказав притримати в Ніжині людей в. м., м. м. пана, які ретируються з Москви, під політичним арештом доти, доки прибувши сюди й. м. пан Сковронський, полонський губернатор, не взяв їх на свої руки, вимагаючи (просячи) цього іменем самого в. м., м. м. пана, від котрого мав собі це діло в дорученні, як мене чистосердечно запевнив. Тоді ці люди в. м., м. м. пана, прямо направляючись при й. м. пану Сковронському на Київ, зустрілися там з й. м. паном ротмістром Белінським і при й. м. вирушили в свою дорогу, залишивши в мені незгасиму охоту до послуг в. м., м. м. пана, із котрою у всякий час і у всякому місці за дорученнями і бажаннями в. м., м. м. пана, підтвердити буду мати за найбільшу честь. І хоч в. м., м. м. пан відсторонився від найближчої давньої прихильності і мого сусідства, однак безпомилкове у мені викликає сподівання зичлива постійної в. м., м. м. пана, душі щирість, що ця дистанція не забере друга, взагалі, спільна довіра врешті, міцним спаяна приязні клеєм, діяти на відстані не перестає, посилаючи мені надійну, особливо у суспільних справах, кореспонденцію, про яку дуже прошу, зобов'язуючись подібним чином усюди стопам в. м., м. м. пана, слідувати. Й. м. пан Паткуль не тільки під Познанню з небезпекою для честі його царської пресвітлої величності, мого м. пана, учинив, однак вже відступивши від Познані, моїх військових людей, власне роззброєних, бо без коней, повідбиравши їх насильно, відпустив без конвою і цим вчинком у смертельне неприятеливі віддав їх нещастя. Чого скажу більше, не повіряю перу, це тільки мовлю і з цією незмінною обітницею записуюсь, що я є в. м., м. м. пана, зичливим братом і пониженим слугою.

Дано з Ямпіля 8 січня 1705 року».

(Національна бібліотека у Варшаві. – ВР. – Ф. «Бібліотека ординації Замойських». – № 864. – С. 21. – Тогочасна копія. – Опубліковано мовою оригіналу: Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 302-303. – Текст документа передує запис: «Лист від й. мості пана Мазепи, гетьмана Військ Запорозьких, до й. в. й. мості пана холмського воєводи»).

№4

1705, березня 11 (лютого 27). – Ямпіль. – Лист І. Мазепи до холмського воєводи Томаша Дзялинського.

Не менше і я звідси радію і горджуся, що в. м., м. м. пан, раз і назавжди непорушно своєї статечної приязні твердістю, постійне у щирому серці угрунтувавши почуття, завжди мені через наочні докази репрезентуєш свою довірену кореспонденцію, за що низько дякую в. м., м. м. пану і дуже прошу продовжувати це. Лист в. м., м. м. п., адресований мені, не знаю якою долею так нешвидко дійшов до моїх рук, із котрого я вчитав про потреби в. м., м. м. пана, про купців і його людей, затриманих в моїй юрисдикції на бажання самого в. м., м. м. пана; чиню таку відповідь, що ці люди в. м., м. м. пана, вже давно, ще під час наших руських свят, від мене до ротмістра й. кор. мості й. м. пана Белінського відправлені, про котрих так розумію, що в. м., м. м. пан, досі мусив мати реляцію. Листи до й. м. ксьондза Білозора у Москві належні негайно я послав поштою, роблячи це на бажання і за вказівками в. м., м. м. пана, котрим і на майбутнє всі мої присвячу старання. З чим чистосердечно свідчу, що я є в. м., м. м. пана, зичливим братом і слугою.

Дано з Ямпіля 27 лютого за старим стилем 1705 року.

P. S. У нас тут нема жодних відомостей, гідних того, щоб повідомити їх в. м., м. м. пану, тільки це у даний час вирішено і очевидно, що на майбутню кампанію всякі посилюються підготовчі роботи і вже вони на виду.

(Національна бібліотека у Варшаві. – ВР. – Ф. «Бібліотека ординації Замойських». – № 864. – С.22-23. – Тогочасна копія. – Оpubліковано мовою оригіналу: Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип.3. – С.303. – Текст документа передуює запис: «Лист цього ж до цього ж»).

№5

1705, серпня 15 (4). – Табір під Залозьцями. – Лист гетьмана України Івана Мазепи до новгородського старости.

«Вельможний мосьть пане новгородський старосто, мені вельми мосьть пане і брате.

Уже двічі під час нинішньої війни отримую письмовий знак чистої в. м., м. м. пана душі, за яку честь, вельми в. м., м. м. пану, дякую, а як на першу потребу в. м., м. м. пана, наказав із військової канцелярії видати оборонний універсал на добра в. м., м. м. пана, захистивши їх усякою безпекою, так і тепер мої старання до бажань в. м., м. м. пана, прикладаючи, посылаю до ваших рук мій лист, писаний до Самуся, у котрому терміново це на нього покладається і доручається, щоб на добра в. м., м. м. пана, які знаходяться в Україні (Ukraine), ні в якому разі не нападав поборами, і тамтешній підстароста в. м., м. м. пана, щоб був спокійний. Такі тоді мої прагнення, і надалі до послуг в. м., м. м. пана, свідчу, пишуць

в. м., м. м. пана, зичливий брат і слуга Іван Мазепа, гетьман і кавалер із Військом його царської пресвітлої величності Запорозьким.

У таборі за Залозьцями серпня 4, 1705 року».

(АГАД (Архів Головних Актів Давніх у Варшаві). – Ф. «Архів Замойських». – № 2872. – С. 67. – Оригінал).

№6

1705, вересня 26 (15). – Табір українських військ під Городлом. – Лист гетьмана Івана Мазепи до великого коронного стражника Стефана Потоцького.

«Ясновельможний мосьть пане стражнику великий коронний, мій вельми мосьть пане і брате.

Не могу назвати незручністю це, що для мене є честю. Отже, коли в. м., м. м. пан, часто сприятливого свого посилає листа і тим супроводжує мене, ніскільки не заслуженого щодо нього, у нинішній кампанії, в. м., м. м. пан, ніскільки мені цим не спричиняє незручності, взагалі ошчасливлює цією обітницею, що на майбутнє буду мати цю честь з милості в. м., м. м. пана, якщо він мене клятвами в. м., м. п. пана, довірою, в

лицарському серцю зміцненою буде супроводжувати, до котрої у всякому випадку вдаюся і на цьому приємному шляху закладаю собі мітку у міцній в. м., м. м. пана, приятні, котрої сповнений, і я (залишаюся в. м., м. м. п., дуже зичливим приятелем і пониженим (покірним) слугою

Іван Мазепа, гетьман його царської пресвітлої величності Війська Запорозького, рукою власною.

P. S. Зі змісту листа п. миргородського полковника, від в. м., м. м. пана, адресованого, зрозумів, що в. м., м. м. пан, потребує wilezatego коня. Не посилаю його до ніг в. м., м. м. пана, рекомендувати однак його в. м. наважуюся, зичачи того, щоб він сам себе відрекомендував, однак про вдячну (...) * прошу.

З табору під Городлом 15 вересня за старим стилем».

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. – ВР. – № 2713. – Оригінал. – Опубліковано мовою оригіналу: Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 304–305).

№7

1705 (?), жовтня 25 (14). – Табір українських військ під Замостям. – Лист гетьмана Івана Мазепи до надвірного коронного підскарбія Атаназія Замойського.

«Ясновельможний мості пане підскарбій надвірний коронний, мій вельми мосьть пане і брате.

Справу це у шляхетному в. м., м. м. пана, серці стара приятель до мене, що не тільки мені зволиш гострим пером написати, але й із державних випадків газетами відкрити, за що з тією пошаною, яка для великої людини, в. м., м. м. пана, гідна його особи, віддаю себе із цим боргом, що я до могили є в. м., м. м. пана дуже зичливим братом і пониженим слугою

Іван Мазепа, гетьман і кавалер й. цар. величності Війська Запорозького рукою власною.

P. S. Справді сердечний жаль, але не болісний, швидше дивуюся, ніж жалкую, що так численні мільйони і багаті скарбниці архієпископські перейшли у жіночу диспозицію.

У таборі під Замостям 14 жовтня за старим стилем 1708 року».

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. – ВР. – № 2566. – С. 17–20. – Оригінал, особисто підписаний І. Мазепою і завірений військовою печаткою. Опубліковано мовою оригіналу: Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 305)

№8

1705, листопада 4 (жовтня 24). – З табору. – Лист гетьмана України Івана Мазепи до Міхала Здіслава Замойського (?).

«Ясновельможний мосьть пане замойський ординате, мені вельми мосьть пане і брате.

Після повернення j. m. рапа Нарваського, вишгородського стольника, я отримав такий наказ із двору його цар. величності і його кор. мості, щоб об'єднавши в одному і тому самому ділі два сильні бажання, писав до w. m., m. m. рапа, спонукаючи і заохочуючи шляхетний його розум і душу до того, щоб w. m., m. m. рап не хотів більше наперекір і з бурхливим потоком боротися і зволив гарнізон його цар. величності впустити до Замостя для стримання ворожих задумів і натисків і для утвердження в один нерозривний зв'язок зміцнених взаємним поглинанням спільних інтересів обох найясніших монархів. У чому коли виконую доручення, звертаюся до в. м., м. м. пана, вже це двома листами підряд, із цією настійною вимогою, щоб в. м., м. м. пан, наповнивши свій незаплямований характер до честі його кор. мості зволив подібним зусиллям підкоритися обох найясніших об'єднаних у союз душ і військ монархів, його цар. величності і його кор. мості, знакам і бажанням, і не забороняв замойську фортецю гарнізоном його цар. величності захистити, маючи це за вирішене і незмінне, що усякою в своїх добрах, інтратах і провентах буде насолоджуватися в. м., м. м. пан, збереженою свободою і непорушною владою, у чому в. м., м. м. пана, добросовісно запевняю, і ці формальні умови договору підтверджу рукою надто

цією дією славною, швидше ніж силою магніту повабить в. м., м. м. пан, до себе обох найясніших монархів, великі респекти милості і прихильності, котрі повними водоспадами на заслужену в. м., м. м. пана полються особу, запевняю в. м., м. м. пана, безпомилковим передбаченням. Якож не вважаю безпідставним, що в. м., м. м. пан, міг досі зважитися на цей славний труд, бо це вірного підданого і зичливого слуги бездоганної щирості ознаки, щоб відкинувши усі сумніви, з готовністю (швидко) виконав це, що тільки пропонують доручення монархів на користь суспільного блага. Бажай (?) в. м., м. м. пан, так моєї другої альтернативи, погибель і кару одностайною в душі обох найясніших монархів, згодою усунути, і це підтримати дією, до яких пір я всесторонньо висвітлюю бажання монархів, якщо хоче в. м., м. м. пан, недоторканий і спокійний залишатися в своїх добрах і монарші респекти собі нагромадити, чого як щирим почуттям в. м., м. м. пану, зичу, так [і] ефекту цієї потрібної речі із хвилюванням чекаючи. Із цим свідчу, що до смерті я є в. м., м. м. пана, люб'язно зичливим братом і готовим до послуг слугою Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої ве личности Війська Запорозького.

24 жовтня старого стилю 1705 року».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських» – № 560. – С. 1-2. – Оригінал).

№9

1706, січня 20 (10). – Дубно. – Лист гетьмана Івана Мазепи до коронного мечника Станіслава Денгофа.

«Ясновельможний мості пане мечнику коронний, мій вельми мость пане і брате. Коли міцний зв'язок між найяснішими обох монархів маєтатами так далеко у поєднанні душ і військ помічається, що швидше ніж силою магніту і той, і інший народ у взаємне тягне переплетіння і в одну з'єднує сполуку, то і я в нинішніх воєнних кон'юнктурах, знаючи й бачачи бездоганну і незаплямовану в. м., м. м. пана, вірність, для якого своє життя й щастя у так багатьох небезпеках жертвувати стараєшся, засвідчуючи це його кор. мості, що вірного підданого честь і поштивість вимагає, був би радий не тільки з панцерною хоругвою в. м., м. м. пана, в Степанчизні (Stępańczyżnie), але і самим в. м., м. м. паном, незримо в одній маєтності залишатися одне хотіти і одне не хотіти, але коли в цих добрах, коли хоругви в. м., м. м. пана, зимню реальність наводячи як аргумент, вже дією гусарської хоругви й. м. пана сандомирського старости, як спадкоємного цих власника, також із моєю компанією, із кіньми, волами і моїми возовими людьми допомагає на додачу, коли 10 000 флоринів (?) теперішньою монетою на всю московську і козацьку піхоту вибрано замість провіанту, однак зволь в. м., м. м. пан, оцінку і дуже розумним способом судження зважити, якщо подальші тяготи бідні люди можуть терпіти, котрі вже під таким великим тягарем стогнуть, однак прагнучи наказові його кор. мості і в. м., м. м. пана, героїчним духом, моєю готовністю відповідати, наказав там же в Степанчизні добра й. м. пана Пясочинського евакуувати, з єзуїтськими добрами, де достатне може мати хоругв в. м., м. м. пана, існування. За цим резервую для більш віддаленого часу результативнішу по знаку в. м., м. м. пана, готовність, як той, котрий без прикрашування у щирому почутті рекомендую в. м., м. м. пана зичливим братом і низьким слугою Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Військ Запорозьких.

В Дубно 20/10 жовтня 1706».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських» – № 3036. – С. 285–286. – Тогочасна копія).

№10

1707, грудня 13 (2). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до великого коронного гетьмана, белзького воєводи Адама Миколая Сенявського.

«Ніщо у мене не є так важким, чого б усяким можливим способом не вмів на бажання в. м., м. м. пана, задовільнити і маю це за єдину в моєму житті чесноту, коли можу в милості в. м., м. м. пана, заслужити собі славу послужливості, однак коли у Брацлавському і Київському воєводствах, також і у Подільському, особливо на тих місцях, котрі ще до волі царя й. мості, милостивого пана, залежать, а регімент

моєї гетьманської булави, вибачиш (?) мені в.м, м. м. пана, у тому, що мушу (...)* в обличчя противитися із глибокою великою в. м., м. м. паном, імені пошаною, порядку і лист найяснішого царя й. мості, пана м. милостивого, писаний до в. м, м. м. пана, а від в. м., м. м. пана мені копією пересланий, (...)*самого в. м., м. м. пана, вибачить, виразну в собі (...)* волю його царської величності, що до свого монаршого повернення утримує Україну (Ukraine) під моїм правлінням і якщо б, догоджаючи подібною згодою гарячому бажанню в. м., м. м. пана, дозволив на перебування коронних військ в Україні, то цим необдуманим задумом, розстановці його царської величності, м. мостивого пана, заважав би і стягнув би на себе звинувачення милості маєстату і подав би не тільки честь, котра прирівнюється до життя, але (чого борони Боже) і життя у небезпеці. А до цього, коли там мало не скрізь у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах у низу рік Дніпра й Бугу живуть козаки, мають своїх полковників і сотників і компанії на своїх зимових квартирах помагають (...)* зволь це в. м., м. м. пан, високим розумом зважити, якщо і наклепи (?) (...)* може терпіти і якщо два протилежних в одному суб'єкті можуть перебувати, стара приказка: «два kota в одному мішку не вмістяться», звідси легко і безпомилково могло між військами польським і козацьким наступне зіткнення, якщо б на селян козацького війська претендували поляки гібернової реальності (*перебування на зимовій стоянці* – упорядники). Саві ж вже наказав вийти з Могилева, де досі тримався без наказу, оскільки їх м. панів Любомирських, котрі підтримували протилежну сторону всі добра в нинішніх кон'юнктурах, наказано відібрати і для кращої безпеки прикордонних країв моїми людьми укріпити у цьому тоді вище визначеному інтересі, що не можу без волі найяснішого мого зверхника за вимогою в. м., м. м. пана, свідчити готовність, дуже прошу про вибачення ані відшкодую цього в інших інтервенціях в. м., м. м. п., до смертного одра і до смерті знаюсь в. м., м. м. пана, зичливим братом і низьким слугою Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Військ Запорозьких. З Батурина дня 2 грудня 1707».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С. 287–288. – *Тогочасна копія. – Текст листа передує запис, зроблений копіюстом: «Копія листу до ясновельможного й. м. пана белзького воєводи й. м. пана Мазепи з Батурина дня 2 грудня 1707»*).

№11

1708, березня 24(13). – Фастів. – Лист гетьмана Івана Мазепи до брацлавського воєводи.

«Ясновельможний пане брацлавський воєводо, мені вельми мость пане і брате.

Вже у повній готовності до визначеної дороги моїх комісарів, котрих послав до Брацлава, щоб вони розібралися у тяжбах різних претензій від інстанції ясновельможного й. м. пана белзького воєводи, гетьмана великого коронного, м. м. пана, дійшов до мене лист від в. м., м. м. пана, зі скаргами на різні порушення порядку і розгнуданість свавільних людей, котрі мені [повідомляють], що добра його захоплюються і пригноблюються, тоді прагнучи потреби в. м., м. м. пана, задовільнити і святу справедливість, звичний порядок забезпечити, доручив цим же моїм комісарам і в інтересах в. м., м. м. пана, приклавши руку і розум з й. м. паном нотаріусом розробити план і що тільки є від добр в. м., м. м. пана, подністровських, свавільно розгнуданих, відхиливши починання, відібране повернути, щоб знову поступило до пана те, що було раніше його. Не уникну і в подальшому ширшої моєї від наказів в. м., м. м. пана, прихильності (практики), котра [буде] за волею в. м., м. м. пана, коли присвячую, а також звертаюся з тією честю завжди гордитися, що я є в. м., м. м. пана, дуже зичливим братом і пониженим слугою

Іван Мазепа, гетьман і кавалер й. цар. величності Війська Запорозького.

У Фастові 13/24 березня 1708 року».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С. 289. *Опубліковано мовою оригіналу: Мицик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 306–307*)

№12

1708, вересня 8 (серпня 28). – Фастів. – Лист гетьмана Івана Мазепи до князя Замойського(?).

«Мсьє!

Два листи: один від й. м. пана, референдаря гетьмана польного коронного, а другий від й. м. пана Дашкова, посла від царської величності, який перебуває при Речі Посполитій, я сприйняв через посланця в. м., м. м. пана, із належною увагою. Котрі в собі відгукуються і навіть кажуть, що Іваненко багато чинить порушень в подністровських добрах й. м., м. п. брацлавського воєводи, людей (...) з драгунії, інших до себе забрав, інших вигнав. В. м. тоді на ці листи через спеціального свого кур'єра як й. м. м. п. референдарю гетьмана польного коронного, та і й. м. пану Дашкову вчинити відповідь, а тепер в. м., м. м. пан, це додаю, що хоча згаданий Іваненко без моєї волі і наказу це вчинив, що деяких з драгунів й. м. п. брацлавського схопив, а інших розігнав, однак важко щось з цим зробити, коли це були московські люди, а не бажаючи залишатися в своїх полках на службі його царської величності, повтікали з табору його величності і долучилися до неналежної собі послуги, котрі тепер залишаються під арештом князя й. м. Голіцина, київського воєводи. А про порушення цього Іваненка, якихось неслухняних претензіях на добра й. м. м. пана брацлавського воєводи усмирять (usmugat), пише мій лист до нього, котрий що в собі містить, посилаю в. м., м. м. пану, копію, тільки вже й сам не знаю, що маю далі з тим безчесним сином чинити, у якого немає жодної чесності і відданості, а однак в. м., м. м. пана, і зі звичною моєю щирістю раджу у цих добрах безпечно далі не висиджуватися, бо у цьому краю досі бунтівничий дух Палія віє, боюсь, щоб після мого віддалення з цього краю ребелія знову там не взялась, наскільки під час нинішніх революцій.

Це в. м., м. м. пану, доповівши, я є в. м. м. пану зичливим братом і рад служити.

Іван Мазепа, гетьман і кавалер.

З табору українських військ під Буковою дня 28 серпня 1708».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С. 290–292. – Тогочасна копія. – Опубліковано мовою оригіналу: Мищик Ю. З листів гетьмана І. Мазепи// Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 307).

№13

1708, жовтня 19 (8). – Табір українських військ під Салтиковою Дівицею. – Лист гетьмана Івана Мазепи до коронного мечника Станіслава Денгофа.

«Ясновельможний мості пане мечнику коронний, мій вельми мосьт пане і брате.

Не тільки в. м., м. м. пана, листівна компіляція, але й цей запал, котрий уві мні до утримання спільних угоджених інтересів його цар. величності м. мил. пана і Речі Посполитої клопоче, рухає і дошкуляє, мене до цього, щоб державні потреби в. м., м. м. пана, подібною обітницею задовільнив і в нинішніх революціях тим, які хитаються міг надати допомогу якож я вже був у марші поспішаючи на допомогу Речі Посполитій до Білої Церкви, але наздогнав мене супернаказ, щоб я приступив до відступу і поспішив об'єднатися з армією його царської величності, м. м. п., проти неприятеля, котрий вже кілька неділь стоїть непорушно в українських кордонах, у Стародубському полку; де й мене з військом неминучість війни і монарший указ кличе, куди дуже швидко поспішаю; тоді важко було наказу (?) й волі мого найяснішого правителя противитися, від котрого якщо до мене дійде повторний наказ, щоб з'єднавши сили й душі з коронним військом міг здійснити те, що треба зробити, не затримаюсь виконати цю дію, звершити, для чого і лист в. м., м. м. пана, послав до двору щоб стали ясними там бажання в. м., м. м. пана і всієї Речі Посполитої, звідки яке отримаю резолюцію, вчиню в. м., м. м. пана в цьому інтересі поінформованим. А тепер і є і буду в. м., м. м. пана зичливим братом і низьким слугою Іван Мазепа, гетьман і кавалер його цар. величності Військ Запорозьких.

З табору під Салтиковою Дівицею 19/8 жовтня 1708».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С. 294–295. – Оригінал, особисто підписаний Мазепою).

№1

1674, липня 24. – Табір українських військ під Смілою. – Уривок з листа переяславського полковника Димитрашки Райчи (Родіона Димитрашки) до підчашого серадзького.

«[...]Недавнім часам з такими листами до різних поганських осіб він, Дорошенко, послав був Івана Мазепу і дав цим поганським особам у подарунок понад десять чоловік, але з милостивої провіденції Божої як їхав через Поле і наблизився до Ингульця, Бог дав їх у наші руки Івану Сірку, котрий, пробиваючись через татар, йшов з козаками до ріки Буг.[...]»

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. – ВР. – №172. – С. 394–395. – Тогочасна копія)

№2

1705, липня 16. – Дубно. – Лист польського полковника Барановського до невідомого.

«Й. м. пан Мазепа, як людина гідна великого розуму, спостерігач, політик і з усім застереженням великий, послав свої універсали до Київського, Брацлавського, Подільського і Волинського воєводств, запевнивши мешканців цих же воєводств, що тут приходить як друг, а не ворог на захист Речі Посполитої і королеві й. м., не для насильства, але для захисту від свавільних і бунтуючи людей, обіцяючи всіляку безпеку, всім усякого стану і становища людям, черні і підданству належну покірність панам своїм приєднуючи, щоб вони дотримувалися, показував або бунтував, смертю погрожує на додачу свої гарнізони обіцяє дати тому, хто їх буде потребувати. Я ж, що бачив на власні очі, це описую, що козацького війська є з Мазепою 8 задніпровських полків з полками московітів, котрі при боку тільки, його ставанне між котрими сам Мазепа і тільки два осавули, котрі з усіх боків двором оточують Мазепу, потім козацькі полки, люди енергійні і порядні, мають провіанту ще на кілька місяців. За Мазепою (...) * йде Тованський (Thowański) з 10 000 московітів, котрого передня сторожа стала у 10 милях під Києвом, тобто два полки, один Охтирський (Athyński), а другий – дивної назви. Князь Голіцин минув сьогодні Крем'янець, йдучи, на Білий Камінь просто на Львів, маючи дуже добру піхоту, долає за день по три милі з усім з основним(?) крім трави. Йшов до Заслава на Білгородку мимо Ляхович, на Острог і Дубно, однак тут для них провіант. Я, виконуючи наказ й. к. мості, рушаю з своїми людьми і з'єднаюсь з князем Голіциним, щоб врівень з ним стати біля короля й. м.

Зі Львова 23 липня.

Московські війська з князем Голіциним у п'ятницю мають проходити повз наше місто. Проводять 36 гармат, при котрих є 3500 козаків і польової артилерії 4 гармати; йдуть просто на Янів, Яворів до Ярослава. Мазепа зі своїм військом під Котельною. Й. м. пан київський воєвода ще тут прихильник, скоро до нашого (?) боку зі своєю дивізією, також й. м. пан коронний хорунжий».

(АГАД. – АР (Архів Радзивилів). – Відділ XXXIV. – № 86. – Переклад з польської. Тексту документа передуює запис: «Витяг з листу й. м. пана Барановського, полковника й. к. мості, з Дубна дня 16 липня».)

№3

Початок XVIII ст. – «Короткий щоденник польської історії від 1648 до 1696, а обширніший від 1697 до 1724» (регест)

«[1705]

[...]Мазепа, запорозький гетьман, з великими козацькими військами увійшов до Польщі і таборував коло Замостя, потім зимував на Волині сам персонально в Торговиці знаходячись[...].

[1708]

«[...]Цього ж року Мазепа, запорозький гетьман, приєднався до шведського короля, взявши з собою великі скарби, інші скарби залишивши в Батурині, але невдовзі московіти, здобувши Батурин, все забрали і вщент зруйнували фортецю[...].»

[1709 р.]

Поразка шведського війська під Полтавою, до московської неволі потрапив ряд шведських генералів.

«Сам король, поранений, ледве з п'ятьма сотнями кінноти втік, з котрим Мазепа, гетьман Військ Запорозьких, покинувши великі скарби і мільйони, вже тримався шведського короля і вдався до Бендер під протекцію Османської Порти.

Цей же Мазепа, запорозький гетьман, позичив шведському королеві як стверджують чутки, як розійшлася чутка, двісті тисяч червоних злотих готівкою зокрема, а дорогоцінним камінням стільки ж, а сам потім за рік помер, віддавши шведському королеві свого племінника по сестрі, тобто п. Войнаровського. Котрий потім потрапив до царя й. мості і у столиці навечно посаджений у в'язницю[...].

[1711]

Друга значна частина польського війська пішла понад Горинню в Поділля під команду п. мазовецького (?) воєводи Хоментовського, потім під Язловцем стала табором з литовським військом під командою п. Людвіка Потія, віленського каштеляна, гетьмана Великого князівства Литовського. Петро I стояв коло Дунаю, зазнав поразки, просив миру. Потім цар йшов із своїм військом в Україну, а турецькі й татарські від хана прибули до Язловця до панів уповноважених.

[1713] Турецьке військо під Хотинном.

«Коронні війська були в Україні для приборкання козацької сваволі, інші – на Покутті і Поділлі, ведучи бої в різний час з військами й. м. пана київського воєводи, котрі [повстанці] з молдавських кордонів нападали на Покуття».

[1714]

«Задля комісії щодо гіберн військо зібралося у Львові, а інше – під командою й. м. пана Калиновського пішло в Україну через козацькі бунти. Потім був посланий підляський мечник й. м. п. Галецький, котрий з частиною польського війська раніше протягом двох років приборкував козацьких бунтівників там же в Україні і заспокоїв Україну. Цього ж року Біла Церква була віддана московітами нашим комісарам[...].

(АГАД. – АР. – Відділ II. – Кн. 19. – С. 43–55).

№4

Початок XVIII ст. – Друкована брошура «Expressia...» (регест)

В брошурі – «летючому листку» йдеться про бій на р. Проня під Лешнем пана Серафіновича, що у двох милях від Пропойська. Шведські війська очолював генерал Левенгаупт. Перемога московітів. Другий бій відбувся під Биховим, де пан Хмара з 20 хоругвами несподівано вдарив під Бихів на неприятеля і розгромив, порубав 400 і змусив до відступу. Козаки, довідавшись, що він тут, у півтора милях, вийшли з Бихова, вночі напали на пана Хмару, вбили 300, захопили 118, захопили прапор, сам Хмара ледве втік. Шведський король був у милі від Стародуба, але дізнавшись про поразку Левенгаупта, рушив назад на 7 миль до Почепу, довкола якого міста стоять московські війська. Говориться про дії Шереметева.

«Його мость пан Мазепа стоїть за Стародубом з дванадцятьма тисячами козаків і драгунів, досить, щоб не дають виходити шведським військам, ані фуражу жодного не дозволяють».

Великий голод і хвороби. Шведський король має бл. 24000 війська, з котрих 6000 дуже хворих.

(Національна бібліотека у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – F.1131 adl.).

РОЗВІДКИ

УДК 94 (47)«18»

Олексій Колеватов

ОРГАНІЗАЦІЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У 1817 р.

Стаття присвячена проблемі організації Слобідсько-Українських військових поселень. У ній досліджуються причини їхнього створення. Основну увагу приділено організації поселених округів уланської кавалерійської дивізії Слобідсько-Українських військових поселень та переведенню корінних жителів до складу поселених округів кавалерії.

Ключові слова: військові поселення, поселений округ, кавалерія, полк, уланська дивізія.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень в Російській імперії першої половини XIX ст. Проте до останнього часу майже відсутні роботи, які присвячені дослідженню причин створення та організації Слобідсько-Українських військових поселень в 1817 р. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання щодо створення військових поселених округів кавалерії, розташованих у Слобідсько-Українській губернії.

Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів імператор Олександр I мав бесіди із деякими представниками генералітету російської армії про створення військових поселень на території Російської імперії. Після тривалих нарад у імператора з цього питання було прийнято рішення розпочати розселення піхотних полків у районі Новгород, а кавалерійських – в Україні. Більш раціональною визнавалася форма поселення полку на державних землях із переводом до складу поселених округів корінних жителів, які мали прийняти на постій і забезпечення продовольством діючі частини військ.

Улаштування військових поселень було доручено лише найбільш близьким до імператора особам на чолі з О. А. Аракчевим. Ця обставина пояснюється відсутністю у Олександра I достатньої впевненості в тому, що його заходи будуть підтримані найбільш впливовими колами суспільства.

1817 р. почалася організація військових поселень в Україні. Було вирішено поселити кавалерію в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській губерніях. Вибір цей був не випадковим. Обґрунтовуючи його, Олександр I в листі до начальника головного штабу генерал-ад'ютанта князя П. М. Волконського писав: «Місця, що лежать на колишній Українській лінії, починаючи від м. Ізюма і річки Донця й простягшись через Костянтиноград та містечко Царицинку до річки Дніпра і Алексополя, являють нарочиту зручність для військового поселення. На всьому цьому просторі жителі склали колись самі ландміліцейські полки, зберегли ще дух військовий та мало мають в землеустроях своїх черезсмужних поміщицьких

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук Чернігівського національного технологічного університету.

володінь» [1]. Саме наявність фонду державних земель, на яких проживали державні селяни й козаки, стала вирішальною у виборі місць поселення, оскільки урядові не довелося тут вступати у зіткнення з інтересами приватних власників. Це було дуже вигідно, адже уряд повсякчас намагався уникнути зайвих витрат на придбання приватних земель для військових поселень.

У цьому регіоні досить добре було розвинуто хліборобство і тваринництво, торгівля і промисли. Всі території, які увійшли до складу Слобідсько-Українських військових поселень, знаходилися в помірній кліматичній зоні. Тепле літо, порівняно м'яка зима, родючі ґрунти дозволяли одержувати високі й стабільні врожаї, що було важливим для продовольства кавалерійських частин. Тут спостерігалась історично сформована спадковість у користуванні землею, відносно високий рівень хліборобства і тваринництва. В округах кавалерії переважали чорноземи, мало було черезсмужних поміщицьких володінь. Проте значним недоліком даного регіону було слабке забезпечення лісом для будівництва, потреби в якому в подальшому задовольнялися доставкою з інших місць.

При підборі районів для влаштування Слобідсько-Українських військових поселень, безперечно, не останню роль відігравали стратегічні аспекти. Райони поселення кавалерійських частин мали стати ніби другою лінією оборони, що було важливо під час конфліктів на південних кордонах Російської імперії. Наявність поселень у вказаному районі дозволяла також забезпечити базу для проведення воєнних операцій на південному напрямку: в разі початку воєнних дій вони ставали оперативним резервом для діючих військ. Крім того, поселення певною мірою служили і продовольчою базою для армії під час війн.

Першими в Україні переводилися на положення військових поселенців жителі тринадцяти селищ Слобідсько-Української губернії. 6 квітня 1817 р. було видано наказ імператора Олександра I слобідсько-українському громадянському губернаторові В. Г. Муратову про переведення деяких державних селищ губернії у військові поселення кавалерії. У наказі йшлося про таке: «Бажаючи зробити нині в дійсність давно прийнятий Нами намір, дати воїнам свою осілість, і призначаючи для першого досвіду військового поселення кавалерії, казенні селища довіреної вам губернії: Зміївського повіту: Мохначі, Шелудьківку, Гнилушку, Гиніївку, Андріївку, Балаклею, Вовчий Яр, Малинівські й Гракові хутори й частину земель слободи Лиману; і Вовчанського: Печеніги, Кицівку й Базаліївку» [2].

Кожний полк територіально і адміністративно складав округ військового поселення, який виключався з громадянського відомства і передавався у військово-управління з усіма його корінними жителями. Волосні правління і сільське керівництво скасовувались, а вся влада в окрузі передавалася до рук військовопоселеного командування [3]. Майно селян переписувалося, «щоб можна було в свій час побачити, в якій мірі буде поліпшено становище і самих селян новим управлінням» [4]. Для перепису майна створювалася спеціальна комісія, яка мала «оглянути всі селища, що виходять із залежності губернського начальства і зробити детальний опис майна, яке у кожного з селян матиметься в нинішньому їх становище, як в тваринах і хлібі, так і в самих будівлях» [5]. Перепис проводився у квітні-червні 1817 р. і про його результати (див.: табл. 1) 21 червня було повідомлено командирі 3-ї уланської дивізії генерал-лейтенанту Г. І. Лисаневичу [6]. Всього до складу військового поселення було переведено 36636 державних селян обох статей. Крім цього, до складу поселень увійшли також відставні солдати та дружини солдатів діючої армії, які мешкали в цих селищах (541 чоловік обох статей) (див.: табл. 2).

Таблиця 1.
Відомості про селища Слобідсько-Української губернії, які поступили у військове відомство для поселення 3-ї уланської дивізії

Селища	Кількість душ		Будинків	Садів	Робочі худоби		Корів	Овець	Бджолиних когод	Свиней	Різню птиці	Постояно хліба	Водяних, вітряних млинів та інших споруд
	чол.	жін.			коней	волів пар							
Змієвського повіту													
Мохначі	1270	1384	442	262	82	360	791	2034	836	1302	8457	1222	6 вітряних млинів і 1 винокурня
Шелудьківка	935	968	354	279	72	320	611	3219	677	989	6560	1986	15 вітряних млинів і 2 олійниц
Гнилушка	117	127	38	10	13	44	106	300	42	125	827	110	-
Гинівка	782	796	295	166	47	276	633	2440	329	1045	3686	1159	9 вітряних млинів
Андруївка	2385	2416	836	122	402	759	1972	5253	892	2822	10741	2457	13 вітряних млинів
Зубів Яр	114	95	39	12	30	41	142	644	205	174	873	174	4 вітряних млини
Середня Балаклейка	115	104	39	12	30	41	142	644	205	174	873	174	2 вітряні млини
Вовчий Яр	199	202	60	21	75	81	274	845	269	295	1612	293	8 вітряних млинів
Балаклея	4675	4639	1501	541	879	1771	5060	17947	2638	5066	30822	4857	44 вітряних і 2 водяні млини
Малинівські хутори	375	413	129	45	52	158	396	1235	150	431	2855	618	7 вітряних млинів
Гракові хутори	407	422	146	93	60	128	363	1545	323	482	2372	532	6 вітряних млинів

Вовчанського повіту													
Печеніги	5401	5546	1650	634	717	1809	6140	1928	3211	6107	43279	7336	70 вітряних млинів, 2 олійниці, 2 заводи: пивний і солодовий, 5 торговельних комір і 5 лавок, 1 бойня з солеварнею
Київка	427	472	142	25	37	123	484	766	246	489	3139	464	2 вітряні млини
Базалівка	891	957	270	120	140	339	1046	4400	898	1314	7948	1452	10 вітряних млинів
Всього	18093	18543	5941	2369	2654	6254	18152	60610	10964	20793	125916	22882	2 водянні і 196 вітряних млинів, 4 олійниці, 3 заводи: винокурний, пивоварний і солодовий, 5 торговельних комір і 5 лавок, 1 бойня з солеварнею

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арх. 251-254.

Таблиця 2.

**Відомості про відставних солдатів і дружин службових солдатів,
які поступили у військово-відомство для поселення 3-ї уланської дивізії**

Селища	Кількість душ		Будинків	Садів	Робочої худоби		Корів	Овець	Бджолиних колод	Свиней	Різної птиці	Посіяно хліба четв.	Водяних, вітряних млинів та інших споруд
	чол.	жін.			коней	волів пар							
Зміївського повіту													
Мохначі	12	15	6	2	4	5	7	20	-	14	83	10	-
Гиніївка	6	6	-	-	-	-	-	-	-	5	31	-	-
Андріївка	48	51	31	4	13	17	29	84	4	81	244	45	-
Балаклея	78	176	63	26	19	32	69	309	30	51	660	59	-
Малинівські хутори	9	10	3	3	2	5	18	41	3	12	86	26	-
Вовчанського повіту													
Печеніги	54	76	38	16	16	22	88	156	43	109	799	111	1 вітрян. млин
Разом	207	334	141	51	54	81	211	610	80	272	1903	251	1 вітрян. млин

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 24-25.

Виходячи з даних таблиць, можна зробити висновок, що селища, які потрапили під поселення 3-ї уланської дивізії, були досить добре розвинуті у господарському відношенні. Так, до складу Слобідсько-Українських військових поселень надійшло: 2708 коней, 12670 волів, 18363 корови, 61220 овець, 21065 свиней, 127819 різної птиці, 2420 садів, 11044 бджолиних колод, 199 водяних і вітряних млинів, 3 заводи та ін. Також треба відмітити, що жителями цих селищ було посіяно 23133 четв. хліба. Все це давало можливість в подальшому поселеним округам досить швидко перейти на самозабезпечення продовольством і фуражем.

На територіях, які відводилися для поселення 3-ї уланської дивізії в Слобідсько-Українській губернії, крім земель державних селян, знаходились і землі поміщиків, які потрапляли в округ військового поселення. Тому для розмежування черезсмужних поміщицьких земель, які знаходились в окрузі військового поселення, 6 квітня 1817 р. була заснована межова комісія [7], яка складалася із штаб-офіцера, призначеного комісією для тимчасового керівництва округом поселення, чиновника, призначеного міністром фінансів, одного депутата від губернського дворянства та губернських землемірів. На допомогу землемірам надавалися 4 помічники, 2 унтер-офіцери та 8 солдатів. Ця комісія отримувала відомості про кількість поміщицьких земель, які знаходилися всередині державних земель. Хутори поміщиків, що були розташовані в межах округів військових поселень, повинні були піддаватися примусовому відчуженню для цих поселень з винагородою за землю і з зобов'язанням перенести хутори на відведені для цього землі, «капітальні ж споруди, як-от: водяні млини, винокурні заводи та кам'яні будинки, залишаються у володінні поміщиків і не інакше можуть відходити в державні відомства, як за взаємною з власником згодою про їх винагороду» [8].

Але треба відзначити, що при цьому уряд Олександра I захищав інтереси поміщиків: їм виплачувалася компенсація за землі та будівлі, надавалися у володіння державні села з інших повітів, які не потрапляли до смуги військових поселень. Так, наприклад, 1820 р. поміщиці Балавинській замість її маєтку, який відійшов до округу Борисоглібського уланського полку, були віддані землі у Куп'янському повіті й державне село Старовірівка [9].

Якщо поміщики отримували компенсацію за свої землі і небагато на цьому втрачали, то зовсім інакше сплачувалася компенсація державним селянам, однодворцям і міщанам, коли вони за станом здоров'я, внаслідок неможливості господарства чи за якихось інших причин не могли бути перетворені у військових поселенців. Так, наприклад, 135 купців і міщан, які мешкали у м. Чугуєві і які мали будівлі, сади, городи та інші господарські споруди, мали поїхати з міста. Винагороду видавали після оцінки майна особливою комісією, причому оцінювалися лише будівлі, які могли бути корисні військовому поселенню. Земля, городи і сади оцінці не підлягали. Крім того, з оціночної суми видавалася 1/5 частина за будинки, які підлягали знесенню, і 4/5 за будинки, які військове поселення вважало необхідним придбати для себе. За старі будинки і лавки казна не призначала ніякої винагороди, тому що вони «або самим часом знищились, або ні на що використані не можуть» [10].

15 серпня 1817 р. імператором були надані грамоти кавалерійським полкам 3-ї уланської дивізії: Борисоглібському полку – на поселення в Зміївському повіті в селищах: Андріївці, Мохначі, Шелудьківці, Гиніївці, Гнилушках, Малинівських і Гракових хуторах (за винятком хуторів, що належали Андріївці і відходили до округу поселення Серпухівського уланського полку), де мешкало 5730 ревільських душ; Серпухівському полку – в Зміївському повіті в селищах та хуторах: Балаклеї, Непогорілому, Балаклеїці, Зубовому Яру, Печенігах, Базаліївці, Великих Кринках, Байбаках, Малих Кринках, Мисюриному, Челомбитівці, Олейникові та частині слободи Андріївки, в яких мешкало 5685 ревільських душ; Таганрозькому полку – у Вовчанському повіті в селищах: Базаліївці, Печенігах, Кицівці з хуторами, де мешкало 5750 ревільських душ [11].

У цих грамотах також була пояснена і мета заснування військових поселень: «Желая с одной стороны изъяснить особенное внимание к заслугам победоносных наших воинов, с другой – отвратить всю тягость, сопряженную с ныне существующею рекрутской повинностью, по коей поступившие на службу должны находиться в отдалении от своей родины, в разлуке со своими семействами и родными, что, естественно, устрашает их при самом вступлении на службу, и тоска по своей родине ослабляет их силы и новое их состояние делается им несносным, – с отеческим попечением занимаюсь Мы средствами сделать переход сих людей в военное состояние нечувствительным и самую службу менее тягостною, положили в основание сему то правило, чтобы в мирное время солдат, служа отечеству, не был отдален от своей родины и посему Мы приняли непременно намерение дать каждому полку свою оседлость в известном округе земли и определить на укомплектование оного единственно самих жителей сего округа» [12].

Через кілька місяців, 19 грудня 1817 р., було видано наказ про поселення Чугуївського уланського полку. У наказі йшлося: «...назначаем в округ поселення его всех жителей, доселе войско Чугуевское составлявших, именно бывших чугуевских коренных казаков, бывших однодворцев разных наименований, живущих в г. Чугуеве и селениях: Покровском, Подых, Лаптевом, Каменной Яруге, Песчаном, Пятницком, Большой Бабке, Тетлеге, Кочетке и Старосалтове, бывших мещан, тех, которые находятся в составе полка и бывших свободных полков обывателей в слободе Малиновой помещенных и присоединяя сверх того к оному Змиевского уезда казенное село Зарожное, в середине округа лежащее, в коем 832 ревизских души; и жительствующих в самих даже селениях войска Чугуевского однодворцев и казенных обывателей 104 души, по уважению, что и те и другие поступали некогда на службу в Чугуевский полк, со всеми принадлежащими им землями и угодьями» [13]. Всього в селищах, які відводилися для поселення полку, мешкало 5726 ревільських душ.

Командиром 3-ї поселеної уланської дивізії (18 вересня 1818 р. перейменована у 2-у уланську) [14] було призначено польського шляхтича генерал-лейтенанта Г. І. Лисаневича. Штаб-квартира 2-ї уланської дивізії розташовувалась у м. Чугуєві [15].

Отже, головними причинами створення Слобідсько-Українських військових поселень як складової частини військових поселень Російської імперії першої половини XIX ст. була спроба подолання фінансової кризи, яка набула погрозового характеру після постійних війн, що вела Росія на початку XIX ст., а також труднощі комплектування зростаючої російської армії, яка була необхідна для підтримки престижу країни в Європі. Виходячи з цих обставин, імператором Олександром I було прийняте рішення про створення на території Російської імперії військових поселень.

Завдяки їм передбачалося скоротити витрати на армію шляхом запровадження принципу самокомплектування та самозабезпечення поселених частин, скасувати рекрутську повинність та надати постійне розквартирування військовим підрозділам.

Організація Слобідсько-Українських військових поселень почалася навесні 1817 р. під час облаштування поселених округів 3-ї уланської дивізії на території Зміївського і Вовчанського повітів Слобідсько-Української губернії. Упродовж 1817 р. були створені чотири поселені округи цієї дивізії: Борисоглібський, Таганрозький, Серпухівський та Чугуївський. Створення військових поселень також призвело до формування нової соціальної структури цього регіону. Мешканці поселених округів займали специфічне, відокремлене від інших категорій населення губернії місце.

1. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – С. 51.

2. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 179-180.

3. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной е. и. в. канцелярии. – Вып. V. – СПб.: Типография И.Д.Сытина, 1892. – С. 63.

4. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 180.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 228-228 зв.

6. Там само. – Арк. 229.

7. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXIV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 180-181, 299-306.

8. Там само. – С. 181.

9. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского государственного университета, 1982. – С. 20.

10. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб.: Изд-во «Русской старины», 1871. – С. 139-140.

11. ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 83-88.

12. Там само. – Арк. 83-83 зв.

13. Там само. – Арк. 84 зв.

14. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 392 зв.

15. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXV. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 572.

Статья посвящена проблеме организации Слободско-Украинских военных поселений. В ней исследуются причины создания Слободско-Украинских военных поселений. Основное внимание уделено организации поселенных округов уланской кавалерийской дивизии Слободско-Украинских военных поселений, а также переводению коренных жителей в состав поселенных округов кавалерии.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, кавалерия, полк, уланская дивизия.

The article is devoted to the problem of the organization of Slobidsko-Ukrainian military settlements. It examines the reasons for the creation of Slobidsko-Ukrainian military settlements. The focus is on the organization of the settled districts of Ulan cavalry division Slobidsko-Ukrainian military settlements and transfer of indigenous inhabitants in the composition of the settled districts of cavalry.

Keywords: military settlements, a settled district, cavalry, regiment, Uhlan division.

Ігор Ситий

З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Стаття присвячена святкуванню 50-річчя земських установ у Чернігівській губернії, зокрема у Сосницькому повіті. Коротко висвітлюються життя та діяльність писаря сосницького земства Івана Потейка.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Сосницький повіт, земство, ювілейний знак, печатка.

8 січні 1914 р. був виданий царський рескрипт з нагоди 50-річчя земських установ, які були створені указом від 1 січня 1864 р. З нагоди ювілею наказувалося викарбувати медаль та нагрудний знак¹. Згідно зі спеціальним положенням, золотим знаком нагороджувалися голови земських зібрань, голови та члени губернських та повітових управ, гласні земських зібрань 1-го скликання. Срібним знаком передбачувалося нагороджувати гласних губернських та повітових земських зібрань; осіб, що були

К.Троцина

1-й будинок Чернігівського земства

гласними не менш 9 років, та осіб з таким же строком, що мали право вирішального голосу у земському зібранні.

Земська управа могла представити для нагородження працівників земських установ зі стажем не менш аніж 3 роки, завідуючих окремими галузями земського господарства та управління, управителів земським майном та установ, завідуючих діловодствами, бухгалтерів, секретарів земських управ та їхніх помічників, учнів початкових народних училищ, що утримувалися земським коштом у 43 губерніях. Нагороджений викупував знак за власні гроші² та отримував відповідне свідоцтво. Нагорода носилася на лівому боці грудей, нижче орденів та зірок³.

Чернігівські земці активно включилися до розробки святкових заходів. Губернська управа вирішила святкувати 25.09.1915 р., бо перше засідання земства відбулося 25.09.1865 р.⁴ Новгород-Сіверське повітове земське зібрання призначило свято на 4.06.1914 р., на що виділило 500 рублів, 10 стипендій для учнів бідняків, премії для

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В.Тарновського.

Засідання Чернігівського земського зібрання

деяких службовців, одну з новозбудованих шкіл найменувати «В пам'ять 50-летия земства»⁵.

Сосницьке земське зібрання було відкрите 1.07.1865 р.⁶ Відповідно свято було призначене на 1.07.1915 р. на 12 годину дня з панахидою по Олександрю II та померлим земцям, молінням за Миколу II, відкриттям бюста Олександра II, на що було виділено 900 рублів, планувалося видрукувати ювілейне видання журналів земського зібрання, організувати вечірній бенкет, у залі засідань установити дошку зі списком усіх голів земської управи та повісити їхні портрети, за рахунок земства роздати службовцям, які мали 25 років вислуги, спеціальний ювілейний жетон, установити 15 стипендій учням земців (п'ять по 300 рублів для навчання у вишах та 10 по 200 рублів – для навчання у середніх навчальних закладах⁷), відкрити 2-річні сільськогосподарчі курси при земському училищі⁸.

Борзнянське земське зібрання вирішило замовити пам'ятник Олександрю II та встановити його у садібі земської управи. Козелецьке земське зібрання планувало встановити у залі засідань мармуровий бюст Олександра II, а Ніжинське запровадити посаду безкоштовного земського юриста-консультанта. Конотопське земське зібрання зобов'язувалося провести збори, замовити панахиду, роздати ювілейний збірник⁹. Святкові збори були призначені на 28.06.1914 р. (перше засідання у 1865 р.)

Першими відсвяткували ювілей остерські земці. Святкові збори були призначені на 28.06.1914 р. (перше засідання у 1865 р.). Цей день для земських службовців був оголошений вихідним, а увечері планувався бенкет та прогулянка пароплавом по Десні. Реально свято відбулося 11 липня. Було заслухано короткий нарис щодо діяльності земства (бюджет земства зріс від 5400 рублів у 1865 р. до 564500 рублів у 1914 р.!), відправлено панахиду по Олександрю II, Олександрю III та померлим земцям, молитву за Миколу II та земців; надіслана телеграма губернатору, заслухані привітання від віце-губернатора, голів Чернігівської губернської земської управи, Козелецької, Глухівської, Стародубської земських управ, попечителя Київського учбового округу, директора народних училищ Чернігівської губернії.

Чернігівська губернська земська управа

Нарешті, прогулянка та бенкет на пароплаві «Пушкин». Гуляло 300 чоловік до 2 години ночі!

Городнянська, Глухівська,

Свідоцтво І. Потейко. 1882.

Печатка на свідоцтві 1882 р.

Мглинська, Чернігівська земські управи до початку липня питання взагалі не розглядали¹⁰. А в серпні святкування ювілею втратило свою актуальність – розпочалася Світова війна.

У черзі ювілейних заходів відбувалися нагородження окремих осіб. Наприклад, нагрудною золотою медаллю з написом «За усердіє» на анненській стрічці був нагороджений член Стародубської земської управи селянин Павло Бірін за клопотанням міністра внутрішніх справ та згідно з положенням Комітету про службу чинів цивільного відомства та про нагороди¹¹.

Срібним знаком у пам'ять 50-річчя земських установ нагороджений Іван Іванович Потейко, писар Сосницької земської управи (за іншими даними повітового правління). Відомостей про нього небагато. До нашого часу у нащадків зберігалися 2 документи та деякі речі. Це свідоцтво Сосницької повітової училищної ради від 21.09.1882 р. за № 150 про те, що І. І. Потейко, козак Шабалинівської волості та «об-

Свідоцтво І. Потейко. 1895 р.

Печатка на свідоцтві 1895 р.

щества», успішно завершив навчання у Шабалинівському початковому народному училищі¹². Воно скріплене печаткою: діаметр – 32 мм, синя, в центрі – герб Чернігівської губернії, по колу напис: «* ПЕЧ. СОСНИЦКАГО УЪЗД ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯН». Другий документ повідомляє про службу І. І. Потейка писарем у штабі Горждинської бригади Окремого корпусу прикордонної стражі. Свідоцтво від 19.12.1895 р. за № 4919 скріплене печаткою: діаметр – 31 мм, фіолетова, в центрі – герб Російської

Особиста печатка І. Потейка. Вигляд збоку

Особиста печатка І. Потейка

імперії, по колу напис: «* ШТАБА ГОРЖДИНСКОЙ БРИГ. ПОГРАН. СТРАЖИ». Була у писаря і своя особиста печатка: на бронзовому овалі, 21 x 24 мм, декорований напис: «И. И. Потейко». Довжина дерев'яної ручки 73 мм. Іван Потейко народився у Шабалинові у 1870 р. Відомо, що, будучи писарем, він мешкав у Шабалинові, благо до Сосниці рукою подати, тим більш мав власну бричку. У 1928 р. був розкуркулений. Помер у 1944 р. Похований на сільському цвинтарі.

Знак – 60 x 38 мм. Овальний вінок з лаврової та дубової гілок. На верхню частину покладений герб Російської імперії. По центру овальний щиток з променистою зеленою емалю з розташованими на ній вензелями Олександра II та Миколи II. На вінок покладені 7 щитків з емблемами різних галузей діяльності земських установ. На лівій гілці вінка: розгорнута книга – емблема освіти; серп та сніп – емблема сільського господарства; сокира та якір – емблема транспорту. На правій гілці – змія з чашею Гіпократів – емблема медицини; жезл Меркурія – емблема торгівлі; капітель колони – емблема будівництва. В нижній частині вінка – терези – емблема правосуддя. Вінки зв'язані стрічкою з датами: 1864 – рік затвердження Положення про губернські та повітові земські установи та 1914 – рік ювілею. На звороті знаку є тавро Петербурзького пробірного управління – в овалі голова, праворуч якої цифри «84», а ліворуч грецька літера «альфа». Окрім цього, є тавро виробника – у прямокутнику літери «БК.», або «ВК.». На жаль, тавро змазане, тому і немає впевненості у розшифровці. Якщо взяти перший варіант, то вірогідними виробниками могли бути петербурзькі золотарі Берке Гиршович Каплан, Беньямін Хацкел Кацеленбоген, Борис Олександрович Костров¹³. Другий варіант дає нам значно ширший перелік майстрів. Це петербурзькі майстри Василь Казанський, Василь Кангін, Василь Комаров, Василь Кончин, Валентин Крохін¹⁴ або московські – Василь Кубарев, Василь Коровіцин, Василь Курдюков¹⁵. Цікаво, що біля тавра продрапананий напис «ГРН».

Свою розвідку ілюструємо низкою фото, які дозволяють краще сприйняти текст, якимось чином здійснити мандрівку в часі, побачити будинки, у яких працювали земці, як вони виглядали, їхні документи, речі, нагороди. Це фото першого чернігівського земця К. Троцини (1), першого будинку Чернігівського земства (2), подальш книжковий склад), засідання Чер-

Знак І. Потейка

Знак І. Потейка. Зворот

нігівського губернського земства (3), будинку Чернігівської губернської земської управи (4, зараз будинок облдержадміністрації), свідоцтв І. Потейка (5, 7), печаток з цих документів (6, 8), особистої печатки І. Потейка (9, 10), ювілейного знаку І. Потейка (11, 12).

1. Черниговская земская неделя. – 1914 (10.01). – №2. – С. 1–2.
2. Київські земці за рахунок земства на придбання ювілейного знаку для членів та службовців виділили 1250 рублів 50 копійок (Черниговская земская неделя. – 1914 (6.06). – №23. – С. 5).
3. Черниговская земская неделя. – 1914 (7.02). – №6. – С. 8–9.
4. Черниговская земская неделя. – 1914 (31.01). – №5. – С. 7. Першим головою земської губернської управи був К. Трощина. Помер 23.01.1914 р.
5. Черниговская земская неделя. – 1914 (21.03). – №12. – С. 6.
6. Сосницька земська управа почала діяти з 20.07.1865 р. Головою був обраний Семен Горленко, членами колезький секретар Петро Прединський, титулярний радник Пилип Сиротинець, козак Олександр Бондаренко. Канцелярія складалася з 5 чиновників та писців, 1 сторожа з платнею від 65 до 75 рублів. Для приміщення був найнятий будинок поручика Карла Ренненкампа на 3 роки, 300 рублів на рік (Черниговские губернские ведомости. – 1865 (25.07). – № 30. – Часть официальная. – Отд. I. – С. 165; Черниговские губернские ведомости. – 1865 (5.09). – № 36. – Часть официальная. – С. 200; Черниговские губернские ведомости. – 1865 (12.12). – № 50. – Прибавления. – С. 313). Гласними до Чернігівського губернського земського зібрання від Сосницького повіту були обрані повітовий предводитель дворянства Семен Горленко, титулярний радник Гнат Закревський, лікарі Олександр Карпинський, Осип Свінцицький, поруччик Капітон Богомолів, козак Аврам Ситий (Черниговские губернские ведомости. – 1865 (25.07). – № 30. – Часть официальная. – Отд. I. – С. 164).
7. Черниговская земская неделя. – 1914 (4.07). – №27. – С. 5.
8. Черниговская земская неделя. – 1914 (21.03). – №12. – С. 9.
9. Черниговская земская неделя. – 1914 (4.07). – №27. – С. 5.
10. Черниговская земская неделя. – 1914 (4.07). – №27. – С. 7.
11. Черниговская земская неделя. – 1914 (18.04). – №16. – С. 4.
12. Початкові народні училища були відкриті на підставі Положення від 14.01.1864 р.
13. Иванов А.Н. Мастера золотого и серебряного дела в России (1600–1926). – М., 2002. – Т.2. – С. 298, 303, 331.
14. Там же. – С. 294, 297, 322, 324, 337.
15. Там само. – С. 340, 327.

Стаття посвящена празднованию 50-летия земских учреждений в Черниговской губернии, в частности в Сосницком уезде. Коротко освещаются жизнь и деятельность писаря сосницкого земства Ивана Потейко.

Ключевые слова: Черниговская губерния, Сосницкий уезд, земство, юбилейный знак, печать.

This article is devoted to the celebration of the 50th anniversary of rural institutions in Chernihiv province particular Sosnitsky county. Brief highlights the life and work of John Zemstvo clerk Sosnitsky Poteyka.

Keywords: Chernihiv province, Sosnitsky county, council, mark the anniversary, seal.

Петро Пиріг, Юрій Конопля

●

ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОСТЕРЩИНИ 1920-1921 рр.*

У статті на основі використання неопублікованих архівних матеріалів висвітлюються суттєві моменти аграрних перетворень, промислового і ремісничого розвитку Остерщини в 1920-1921 рр.

Ключові слова: Остерський повіт, волость, земля, землеробство, селяни, козаки, ремесла, промисли, шкіряний завод, млинарство.

Під час революційних подій 1917-1921 рр. в Україні з блискавичною швидкістю здійснювались аграрні перетворення. Хоч ця проблема неодноразово розглядалася в історичній літературі [1], проте й надалі вона вимагає дослідження. Це стосується передусім її регіонального аспекту з притаманними йому загальними рисами й особливостями. Яскраво виражений характер останні мали на Чернігівщині.

Станом на 1920 р. Чернігівська губернія при загальній площі 37348 км² поділялася на 11 повітів, одним із яких був Остерський. До складу останнього входили Остерська, Броварська, Гоголівська, Вовчківська, Жукинська, Моровська, Нікольсько-Слобідська, Семиполківська, Сорокошицька волості [2].

На Остерщині землеробство було головним заняттям населення Вовчківської, Семиполківської, Броварської, Сорокошицької, Жукинської, Гоголівської, Моровської волостей.

У першій половині грудня 1919 р. радянська влада остаточно була встановлена в межах усієї Чернігівської губернії.

У зверненні Остерського повітового революційного комітету до волосних ревкомів від 8 грудня цього року зазначалося наступне: «Деникин отступает по всему фронту. Скоро он будет прогнан со всей Украины ... Деникин разбит навсегда. Сейчас нам нужно заняться усиленной работой по восстановлению советского строя и разрушенного хозяйства» [3].

Одним із першочергових завдань було вирішення земельного питання.

Як і загалом у губернії, земельний фонд Остерського повіту перейшов новій владі переважно у вигляді поміщицьких земель, які були конфісковані й підлягали перерозподілу.

Варто зазначити, що значна частина маєтностей постраждала під час військових дій або ж була пограбована. На Остерщині, як повідомляв у своєму звіті повітовий революційний комітет, «совхозы, сады, молочные фермы, прокатные пункты были разгромлены, а те, что остались, приведены полностью в непригодность» [4].

У Жукинській волості, як зазначалось у протоколі I волосного з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів (4 січня 1920 р.), «по всем поселениям ... существовало общинное землепользование, по форме своей приближающееся к социалистическому, и что вряд ли по волости найдется поселение, в котором земля не была бы подравнена летом с. г. согласно социалистическому строю, съезд постановляет утвердить такое подравнение, а где оно не сделано – сделать, причем площадь землевладения трудящихся увеличить за счет излишков у кулаков и духовенства (помещиков по волости нет)» [5].

* Статтю підготовлено за благодійної підтримки юридичної компанії «ЮРКОН» (м. Чернігів).

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

У системі землекористування відбулися корінні зміни. Земля повсюдно переходила до рук нових власників. Вона розподілялася між селянами, надавалася радгоспам, державним установам та організаціям, промисловим підприємствам [6].

У селі Карпилівці Моровської волості, за даними 1920 р., вона була розподілена наступним чином.

Таблиця 1 [7]

Назва угідь	Товариство колишніх державних селян	Товариство козаків
Озиме й ярове	1200 десятин	600 десятин
Пар	Неподільний	неподільний
Садиби	200 десятин	40 десятин
Рілля	1000 десятин	600 десятин
Сінокоси	600 десятин	80 десятин
Вигони	60 десятин	20 десятин

У Виповзові земельні угіддя, надані колишнім державним селянам і козакам, виглядали наступним чином.

Таблиця 2 [8]

Назва полів	Десятин	На скільки душ поділено	На одну душу	Наявність фондової землі	
				Обробляється	Пустує
Озиме	397	-	0,25	-	150
Ярове	300	-	-	-	-
Пар	-	-	-	-	-
Садиби	67	-	-	-	-
Рілля	697	-	-	-	-
Сінокоси	885	-	-	-	-
Вигони	50	-	-	-	-

Скільки землі належало тут товариству селян і товариству козаків окремо, встановити неможливо за тією причиною, що в результаті розподілу частину її відібрали від тих й інших і передали малоземельним селянам і козакам.

Сінокіс (панський і селянський) між селянами і козаками розподілявся порівну на кожну живу душу в такому співвідношенні: селянські луки – 1 десятина на 3 души, панські – 1 десятина на 5 душ.

Земля села неоднорідна за своєю родючістю. Було два види ґрунтів: чорноземи і піщані. Чорноземи всі без винятку підлягали обробці, а піщана смуга оброблялася не вся, частина її пустувала і входила до фондової землі, яку могли отримати малоземельні й безземельні люди [9].

Слід зазначити, що ця категорія селян наділялася землею в першу чергу.

В інструкції Всеукраїнського революційного комітету від 5 лютого 1920 р. з цього приводу зазначалося наступне: «В первую очередь земля предоставляется местному безземельному и малоземельному земледельческому населению и местным сельскохозяйственным рабочим» [10].

Згідно з новим Законом «Про землю» від 5 лютого 1920 р., в користування цих осіб переходили створені в 1919 р. радгоспи, крім показових господарств. Однак проблема землезабезпеченості не була вирішена остаточно, хоча губземвідділ доповідав наприкінці 1920 р. про відсутність категорії безземельних селян, на практиці це виглядало по-іншому. Категорія безземельних і малоземельних зберігалась і мала помітну питому вагу. Даніми про її чисельність в Остерському повіті ми наразі не оперуємо. А от у сусідньому Козелецькому повіті на 1 лютого 1921 р. було 3377 безземельних і 12263 малоземельних сімей; середняцьких нараховувалося 6309. Схожа ситуація спостерігалась і в інших повітах [11].

Роботу з перерозподілу земель на Чернігівщині здійснював створений при Чернігівському губернському революційному комітеті губернський земельний відділ. Останній розпочав свою діяльність з 20 листопада 1919 р. На початку 1920 р. його очолював П. Грищенко, а згодом – С. Данилов, М. Алесенко, Р. Щуковський [12].

У селах Чернігівщини створювалися сільські земельні комісії (на території Полтавської й Харківської губерній діяли волосні земельні комісії) [13].

В процесі перерозподілу земельного фонду допускалося чимало помилок і зловживань, насамперед на місцевому рівні. Преса і звіти волосних і повітових земельних відділів часто були наповнені відомостями про незадовільний стан роботи сільських земельних комісій, що спостерігалось і в Остерському повіті [14].

Про істотні недоліки в проведенні аграрної реформи в останньому йшлося на повітовому з'їзді Комітету незаможних селян, що проходив у жовтні 1920 р. Зокрема, зазначалося, що заможні селяни користувалися землею без обмежень, а біднота обробляла її на умовах половинщини. Дуже важко було збалансувати інтереси різних верств сільського населення. Деякі селяни прагнули забезпечення повної рівності в питанні наділення землею. Однак слід зазначити, що зрівняльний принцип не став основною формою розподілу землі. Це було характерно й для Остерського повіту. Із 160 його населених пунктів зрівняльний розподіл було здійснено лише в одному селі. Зустрічалися селяни, які взагалі намагались уникнути земельної реформи [15].

Для виявлення й запобігання недоліків у процесі розподілу землі інструкторами із землевлаштування, штат яких було створено при Наркомземі України, проводилися спеціальні ревізії, на основі яких останній зобов'язував губземвідділи «принять самые решительные меры к устранению всех обнаруженных ревизией недочетов» [16].

У цілому в 1920 р. українські селяни отримали 12154000 десятин – 83,5% конфіскованої площі [17].

На Лівобережжі картина виглядала наступним чином.

Таблиця 3 [18]

Губернії	Конфісковані землі (в десятинах)		Розподілені землі (в десятинах)		
	Поміщицькі	Куркульські	Селянським господарствам		Державним закладам
			Одно-осібним	Колективним	
Полтавська	850237,2	442872,3	1250776	1270	41073
Харківська	582915	дані відсутні	дані відсутні	8436	50589
Чернігівська	262972	350900	531404	2550	29019
Разом	1696124,2			12256	120681

На Чернігівщині (у т. ч. і в Остерському повіті) селянам надали понад 95% конфіскованих земель [19].

У той час, як кожна волость губернії у процесі земельного розподілу, як правило, «удовлетворялась своей землей, и удовлетворение одной волости землей другой не практиковалось», на Остерщині бажаним надавалася можливість «получить землю вне своего села, на стороне, разумея под этим переселение на свободные земли, если такая где окажется» [20]. Такої землі в повіті було багато, але вона була малородючою.

Кінець передільчому процесу поклав V Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся в лютому-березні 1921 р. За кожним сільським господарством і сільською громадою землі були закріплені терміном на 9 років.

Як засвідчувалось у повідомленні про допомогу трудовому селянству Чернігівської губернії під час «Місяця селянина» 7-9 листопада 1920 р., майже вся земля в губернії була засіяна. На Остерщині «вся озимая площадь уезда обсеменена пол-

ністю. Предполагаемый до крестмесяца («Місяця селянина». – Авт.) недосев в 140 десятин обсеменен общественным путем» [21].

Крім пшениці й жита (озимих і ярих), вирощували ячмінь, овес, просо, гречку, льон, коноплю, картоплю тощо [22].

Оперуємо певними даними про кількість посівного матеріалу, що витрачали в с. Карпилівці з розрахунку на одну казенну десятину: озимого жита, ярого жита, ячменю, гречки й коноплі – по 8 пудів, проса й льону – по 1 пуду [23].

З метою підвищення родючості землю удобрявали. Основним добривом був гній. В с. Лутаві, наприклад, його вносили 125 возів, а окремі домогосподарі с. Виповзова – 300 возів на десятину [24].

Важливе місце в системі соціально-економічних відносин Остерщини, як і загалом Чернігівщини та всього Лівобережжя, було промислове виробництво, що базувалося на певних видах промислів. Провідні позиції в ньому займало млинарство, відоме на території Чернігівщини (як і Київщини, Волині та Галичини) ще з давньоруських часів [25].

Млини були вітряні, водяні й лодейні. У досліджуваний час на Остерщині функціонували переважно вітряки. Найбільше їх було в с. Карпилівці.

Таблиця 4 [26]

Кількість млинів с. Карпилівки (1920 р.)

№ п/п	Власник	Головна продукція	Чисельність працівників	Рід двигуна	Кількість двигунів
1.	Бруй Д.В.	Борошно	1	Вітряний	1
2.	Вербовой П.В.	Борошно	1	Вітряний	1
3.	Вербовой С.П.	Борошно	1	Вітряний	1
4.	Гузька П.І.	Борошно	1	Вітряний	1
5.	Жеведь А.В.	Борошно	1	Вітряний	1
6.	Зенченко К.М.	Борошно	1	Вітряний	1
7.	Льченко В.Г.	Борошно	1	Вітряний	1
8.	Каленько М.Т.	Борошно	1	Вітряний	1
9.	Коваленко Ю.І.	Борошно	1	Вітряний	1
10.	Кузьомченко Т.Ф.	Борошно	1	Вітряний	1
11.	Любенко А.Г.	Борошно	1	Вітряний	1
12.	Овсяник П.І.	Борошно	1	Вітряний	1
13.	Приходіон А.В.	Борошно	1	Вітряний	1
14.	Сулим А.Х.	Борошно	1	Вітряний	1
15.	Сулим В.А.	Борошно	1	Вітряний	1
16.	Сулим І.Д.	Борошно	1	Вітряний	1
17.	Сулим Т.Г. (співвласник – Сулим В.І.)	Борошно	1	Вітряний	1
18.	Сулим Х.С.	Борошно	1	Вітряний	1
19.	Титок А.Г.	Борошно	1	Вітряний	1
20.	Титок Л.Я.	Борошно	1	Вітряний	1
21.	Титок М.О.	Борошно	1	Вітряний	1
22.	Титок П.С.	Борошно	1	Вітряний	1
23.	Титок С.І.	Борошно	1	Вітряний	1
24.	Троян Г.Ю.	Борошно	1	Вітряний	1
25.	Якименко К.К.	Борошно	1	Вітряний	1

В інших населених пунктах Остерщини з розвиненим млинарством картина виглядала наступним чином.

Таблиця 5 [27]

Назва населеного пункту	Кількість млинів	Чисельність робітників	На якій основі працювало підприємство (постійно чи тимчасово)
Євминка	24	59	постійно
Булахів	17	17	постійно
Бобруйки	15	21	постійно
Бондарі	16	Невідомо	постійно
Максим	16	23	постійно
Сокирин	14	15	постійно
Ст. Короп'є	13	14	постійно
Соколівка	11	20	постійно
Валевичі	10	18	постійно
Моровськ	12	32	постійно
Лугава	13	15	постійно
Гнилуша	6	невідомо	постійно

Водяні млини зустрічалися нечасто. Вони працювали сезонно. В Євминці, наприклад, їх нараховувалося сім (на них було задіяно 25 чол.); у Моровську – шість (8 чол.); у Ст. Короп'ї – два; у Максимі – один. У Лугаві діяв кінний млин [28].

Як правило, на млинах мололи борошно. У Моровську функціонувало комбіноване підприємство – млин-круподерка-маслобійня. На ньому було задіяно 4 чол., працювало воно на кінній силі [29].

Борошномельний промисел в основному був справою рук чоловічої статі. Жінки працювали на млинах дуже рідко, як це спостерігалось, наприклад, у Моровську й Максимі. Діти до 18 років (чоловічої статі) були задіяні тут частіше, що мало місце, наприклад, у Максимі, Ст. Короп'ї, Моровську тощо. Як правило, вони допомагали батькам.

До поширених промислових закладів належали круподерки (просорюшки) (наприклад, у Гнилуші їх нараховувалося сім), а також маслобійки (олійниці). У с. Карпилівці їх власниками були С. Титок і Ф. Музика [30]. Ці заклади були ручними і працювали на постійній основі.

За давніми традиціями на Остерщині розвивався шкіряний промисел. Значне поширення він мав, зокрема, в с. Літках, де «на всю околицність ведеться виробництво шкіри» [31].

У м. Острі працювало кілька шкіряних заводів. Найбільшим серед них був завод Райсоюзу (завідувач – Петро Омелянович Пташевський). Згідно з архівними матеріалами, інвентар його (за даними на 1921 р.) виглядав таким чином.

Опис інвентаря шкіряного заводу Остерського Райсоюзу:

1. корерізка/машина – 1 шт.;
2. пас хромовий шкіряний – 1 шт.;
3. ключ машинний чавунний – 1 шт.;
4. маслянка – 1 шт.;
5. великі залізні котли – 2 шт.;
6. парні сани чорного кольору – 1 шт.;
7. старі сани – 2 шт.;
8. хомути – 3 шт.;
9. вуздечки – 3 шт.;
10. віжки – 1 шт.;
11. сідла – 2 шт.;
12. шлеї – 2 шт.;
13. дуги – 2 шт.;
14. черезсідельник – 1 шт.;
15. повозка на залізному ходу – 1 шт.;
16. приводи кінські – 2 шт.;

17. дуби – 17 шт.;
18. полотно для вкривання шкір – 1 шт.;
19. лопати залізні – 6 шт.;
20. ножі для корерізки – 6 шт.;
21. цифри для клейм шкір – 10 шт.;
22. печатка сталева – 1 шт.;
23. молоток – 1 шт.;
24. бочонки – 4 шт.;
25. лівер – 1 шт.;
26. бак залізний для дьогтю – 1 шт.;
27. вила залізні з трьома зубцями – 1 шт.;
28. вила залізні з чотирма зубцями – 1 шт.;
29. мішки для кори – 30 шт.;
30. ваги десятинні – 1 шт.;
31. гирі (1 пуд, 20 фунтів, 10 фунтів, 5 фунтів, 3 фунти, 1 фунт) – по 1 шт.;
32. відра залізні – 9 шт.;
33. котел мідний великий – 1 шт.;
34. котелки чавунні – 2 шт.;
35. вальцювальна машина – 1 шт.;
36. столи великі обробні – 3 шт.;
37. кухонний – 1 шт.;
38. канцелярський – 1 шт.;
39. стілець віденський – 1 шт.;
40. годинник настінний – 1 шт.;
41. точило – 1 шт.;
42. відрізки дерев'яні – 2 шт.;
43. сокира – 1 шт.;
44. тачка – 1 шт.;
45. шухляда – 1 шт.;
46. колоди для стругання шкір – 2 шт.;
47. замки висячі – 9 шт.;
48. кінь «Меренг» гнідий 11 років – 1;
49. сірий 9 років – 1;
50. лисий 12 років – 1;
51. чавунні печі – 2 шт.;
52. залізна піч – 1 шт.;
53. струг для шкір – 1 шт.;
54. гладилка – 1 шт.;
55. розкатки пробкові – 2 шт.;
56. розкатка гумова – 1 шт.;
57. бруси для точіння інструментів – 2 шт.;
58. ролик – 1 шт.;
59. табуретки – 7 шт.;
60. рахівниця конторська – 1 шт.;
61. банка для олеонафту – 1 шт.;
62. колодки для шкір – 7 шт.;
63. козел для шкір – 1 шт.;
64. коси – 6 шт.;
65. тупики – 3 шт.;
66. гачки для вилловлювання шкір – 2 шт.;
67. щипці для шкір – 3 шт.;
68. чани – 11 шт. [32].

Технічний стан підприємства забезпечував функціонування його на належному рівні. На заводі працювало вісім робітників. Щомісяця на ньому обробляли 150 шкір [33].

Завод Стефана Семеновича Поповиченка у вересні 1921 р. мав «8 чанов, из них 5 больших и 3 малых ... имеется 3 лошади, 1 повозка, 1 кордрилка с конским приводом, два ролика для выкатки кож, кос 2, 1 точило, 2 пары клещей, 2 стола, 4 колоды для выправки кож» [34].

Приміщення цього підприємства було малопродатним для випуску продукції. Однак, незважаючи на це, воно працювало, виконуючи державні замовлення.

З кінця 1920 р. в Острі функціонував також шкіряний завод Янкеля Єсилевича Левіна. «При заводе для его нужд имеется две лошади, 1 повозка с полной упряжью, 1 корорезка с конским приводом, 2 стола, 2 клещей, 1 столик, 1 коса, 2 тупиков, 1 топор, 2 лопаты, 2 пробки для разглаживания кож ... 3 кобылы, 1 большой котел» [35].

За технічними характеристиками завод відповідав своєму призначенню. Продуктивність його становила 150 шкір на місяць [36].

У зазначений час продовжували функціонувати спиртові, цегельні заводи, кузні [37]. Останніх наприкінці 1920 р. в повіті налічувалося 33 [38]. Однак це були малопотужні підприємства.

Населення краю займалося ремеслами. Для кожної волості були характерні свої їх види.

У Нікольсько-Слобідській волості поширеним було плетіння кошиків для продажу (села Вигурівщина, Троєщина, Позняки, Воскресенська Слободка) [39]. Мало місце воно і в Жукинській волості [40].

У с. Вишеньках (Нікольсько-Слобідська волость) було розповсюджене рибальство [41]. А населення Осокорків займалося відхожими промислами [42]. У Вовчківській волості мало поширення бондарство і виготовлення коліс, зокрема в с. Гуті й Борсуковому хуторі [43].

У Хатилівій Гуті й Косачівці (Сорокошицька волость) ремесло було пов'язане з лісовим промислом [44]. Подекуди такий промисел зустрічався також у Моровській волості (раніше він відіграв тут значну роль). Суть його полягала в тому, що населення заготовляло в лісі деревину, вручну розпилювало на дошки й вивозило їх у Полтавську губернію в обмін на зерно (жито, пшеницю, ячмінь, овес). Поступово значення цього промислу занепадало у зв'язку з розвитком державного будівництва [45].

1. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.). – Харьков: Изд-во при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1980.

Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.). – К.; Донецьк: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975.

Калиниченко В.В. Распределение помещичьих и излишков кулацких земель на Левобережной Украине в 1920 г.//Вопросы истории СССР. – 1979. – Вып. 24. – С. 50-58.

Полоса А.И. Перераспределение земельного фонда в Степной Украине в ходе аграрных преобразований Советской власти (1920-1922)//Проблемы аграрной истории советского общества. – М., 1971.

Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917-1920 гг. – К., 1990.

Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К., 1996.

Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.

Еткіна І. З історії аграрних перетворень на Чернігівщині (кінець 1919 – 1920 рр.)// Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С. 45-50.

2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-183. – Оп. 1. – Спр. 115. (Далі: ДАЧО).

3. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 352. (Далі: Радянське будівництво...).

4. Ксензенко Н.И. Указ. соч. – С. 46.

5. Радянське будівництво... – С. 356.

6. Лях Р.Д. Вказ. праця. – С. 63.
7. Складено за: ДАЧО. – Ф. Р-942. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 31, 32.
8. Складено за: Там само. – Арк. 17.
9. ДАЧО. – Ф. Р-942. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 17, 18 (зв.).
10. Див.: Калиниченко В.В. Указ. соч. – С. 54.
11. ДАЧО. – Ф. Р-1786. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 24.
12. Еткіна І. Вказ. праця. – С. 47.
13. Див.: Еткіна І. Вказ. праця. – С. 46.
14. Див.: Калиниченко В.В. Указ. соч. – С. 52.
15. ДАЧО. – Ф. Р-505. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 126.
16. Еткіна І. Вказ. праця. – С. 46, 49.
17. Див.: Калиниченко В.В. Указ. соч. – С. 52.
18. Див.: Ксензенко Н.И. Указ. соч. – С. 39.
19. Лях Р.Д. Вказ. праця. – С. 67.
20. Див.: Калиниченко В.В. Указ. соч. – С. 55.
21. Див.: Там само. – С. 56.
22. Див.: Ксензенко Н.И. Указ. соч. – С. 66.
23. Радянське будівництво... – С. 356.
24. Радянське будівництво... – С. 403.
25. ДАЧО. – Ф. Р-942. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 31, 32.
26. Там само. – Арк. 32.
27. Там само. – Арк. 17 (зв.), 47 (зв.).
28. Див.: Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 570.
29. Складено за: ДАЧО. – Ф. Р-942. – Оп. 1. – Спр. – 3739. – 28 арк.
30. Складено за: Там само. – Спр. 4081. – Арк. 7, 11.
31. Там само. – Арк. 7.
32. Там само.
33. Там само. – Спр. 3739. – Арк. 28.
34. Там само. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 46.
35. Там само. – Ф. Р-4609. – Оп. 1. – Спр. 4683. – Арк. 90 (зв.).
36. Там само. – Арк. 89 (зв.).
37. Там само. – Арк. 91 (зв.).
38. Там само. – Арк. 92.
39. Там само.
40. Там само. – Ф. Р-942. – Оп. 1. – Спр. 4081. – Арк. 7 і ін.
41. Радянське будівництво... – С. 403.
42. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 55.
43. Там само. – Арк. 72.
44. Там само. – Арк. 66 (зв.).
45. Там само. – Арк. 55.
46. Там само. – Арк. 63.
47. Там само. – Арк. 66 (зв.).
48. Там само. – Арк. 77 (зв.).

В статье на основе использования неопубликованных архивных материалов освещаются существенные моменты аграрных преобразований, промышленного и ремесленного развития Остерщины в 1920-1921 гг.

Ключевые слова: Остерский уезд, волость, земля, земледелие, крестьяне, казаки, ремесла, промыслы, кожевенный завод, мельница.

The article highlights the problems of agrarian changes, industrial and craft development of Oster region in 1920-1921.

Key words: Oster region, land, landowner, agriculture, peasants, cossacks, craft, industry, leather factory, mill.

**ВІДГОМІН ХАРКІВСЬКОГО ПРОЦЕСУ
НАД СВУ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГЛИБИНЦІ:
сторінками судової справи 1938 року над учасниками
«антирадянської української націоналістичної
контрреволюційної повстанської організації»
в селі Данина Лосинівського району**

Уперше оприлюднюється інформація про сфальшовану органами НКВС 1938 року судову справу про так звану антирадянську українську націоналістичну контрреволюційну повстанську організацію в селі Данина Лосинівського району Чернігівської області.

Невідомий досі рідкісний архівний документ, що має два томи загальним обсягом майже півтисячі аркушів, віднайдений автором у колишніх спецфондах Чернігівського обласного архіву. Неупереджений аналіз цього документа доби засвідчує цинізм і брехливість провідників радянської влади на місцях, які сліпо виконували вказівки Кремля щодо придушення залишків інакودумства та будь-яких проявів національної самоідентичності в українських селах після голодомору 1933 року.

Описуються події, що передували суду: арешти, конфіскація майна селян і навіть особистих речей (продавалося в сільських крамницях), порядок збору компрометуючих матеріалів. Відтворюються картинки допитів, яким передували залякування, утримання в одиночних камерах, пустопорожні обіцянки про пом'якшення покарання. Акцентується увага на поведінці свідків: присланих у село керівників колгоспу та сільради і рядових колгоспників. Фальшиві й непереконливі матеріали справи призвели до трагічної розв'язки: вісім безневинних селян на чолі зі священником сільської автокефальної православної громади отцем Іваном Зоценком були розстріляні за рішенням зловісної «тройки».

Чимало невідомих фактів міститься у наступних підрозділах дослідження – «Родичі в пошуках справедливості», «Підлість і брехня влади», «Вистраждана реабілітація», «Правда перемагає».

У висновках ідеться про те, що подібні архівні матеріали, які пролежали в недовступних архівах десятиліття, мають пізнати й глибоко осмислити не лише родичі, спадкоємці репресованих, а й всі, нині суцї в Україні, – старші і молоді. Одні – для того, щоб повернутися з вибіркового безпам'ятства, відділити завбачливо утрамовані владою товстими шарами ідеологічної полови зерна правди. Інші – для того, щоб гіркі життєвські уроки дідів і прадідів передати своїм дітям.

Ключові слова: арешти, репресії, конфіскація, підпільна організація, петлюрівці, сільські націоналісти, Українська автокефальна церква, реабілітація, пошук правди, радянська влада.

Одна з мільйонів судових справ

Від часу, про який ітиметься в цій розповідці, минуло майже сімдесят років. Фактично це свідомий вік усього лиш одного покоління. Та виявляється, що пам'ять у певного покоління, в залежності від життєвських обставин чи історичного тла, може бути короткою. Назвати таку пам'ять можна й іншими словами: зрадливою, лякливою, вичікувальною, байдужою, пристосуванською...

Як би там не було, але всі, кого запитував у сучасній Данині упродовж кількох

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережєвих видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

років збирання матеріалу з історії села про несподіваний нічний «нальот» цілого підрозділу НКВС на село наприкінці 30-х років минулого століття, арешт кількох селян та долю засуджених, якось по-особливому віднікувалися: не знаю, не чув, не цікавився. І лише один колишній компартійний активіст був говіркіший: «Була в селі якась купка петлюрівців чи націоналістів, які гуртувалися в нашій церкві біля бувшого розкольничеського попа. Вони хотіли свергнути нашу советську владу, та їх із села убрали. Ото й усього».

Проведена під контролем московського НКВС судова «данинська справа», що має кілька сотень сторінок у двох томах, почалася 25 березня 1938-го, а закінчилася 10 грудня 1958 року. Зберігалася увесь цей час у різних архівах, числилася за різними фондами (до 1956 року в Москві, пізніше в Києві, нині – Чернігові) і чомусь під різними номерами (103396, 3915, 5131, 5331, 1304). Спільним для цих папок був єдиний гриф «Совершенно секретно». Зрозуміло, що доступ до них упродовж десятиліть був заборонений навіть для дослідників, не кажучи вже про простих смертних. Утім, позбувшись недавно грифу секретності, ця справа в числі сотень і тисяч інших могла б пролежати в засіках колишніх архівних спецфондів ще Бог вість скільки. Адже у її назві немає для потенційного пошукача чогось конкретного щодо географічної чи змістової прив'язки. Наведу цю назву мовою оригіналу: «Дело по обвинению – Зоценко Иван Андреевич, Кошма Евмен Елисеевич, Процько Никита Евменович, Коваль Иван Кузьмович, Подолянко Василий Маркиянович, Дворский Яков Николаевич, Яценко Михайл Данилович, Процько Мина Иванович» [1].

Звичайні українські прізвища, невідомі загалу імена. Історики ж чи журналісти зазвичай прагнуть докопатися до знаменитостей, віднайти в їхніх життєписах сенсаційні факти. Саме на такі реагують передусім нинішні українські ЗМІ. А тут – прості смертні, про яких не пам'ятають тепер навіть односельці. Але в тому й полягає драматизм нашого сьогоднішнього, в якому ми й досі не докопалися до причин трагедії мільйонів отих «маленьких» українців, не пізнали їхнього високоморального житейського чину, не осмислили масштабів заподіяного більшовицькою владою загальнонаціонального лиха, не винесли з нього правдивих уроків.

І ще одна загальна заувага до цієї судової справи. Вісім чоловік, що тут «проходять», – це не всі, на кого були заведені матеріали щодо «антирадянської української контрреволюційної націоналістичної організації» у звичайному чернігівському селі у 1938 році. Згідно з постановою Лосинівського райвідділу НКВС, за матеріалами слідства у цій справі проходило ще 11 селян із цього села, які нібито або підтримували зв'язок з учасниками цієї «організації», або були її членами. Це: Юхим Коваль, Герасим Вискірка, Яків Калюжний, Іван Подолянко, Сидір Процько, Петро Подолянко, Павло Дворський, Іларіон Хлібик, Іван Кулик, Степан Зоценко, Михайло Татаренко. Матеріали на цих осіб були виділені в окреме виробництво. Отож у цій публікації вони не розглядаються.

Забігаючи наперед, тут варто зазначити, що потуги слідчих розширити коло підозрюваних данинців в антирадянській діяльності не увінчалися успіхом. Справа на цих одинадцятьох підозрюваних не була доведена до суду за недостатністю зібраних слідчими матеріалів. Тому до кримінальної відповідальності вони не притягувалися. Хоча тавро підозрілих і небезпечних за цими данинськими селянами негласно зберігалася до середини 50-х років минулого століття.

Арешти та конфіскація

Іх арештовували в різний час і в різних місцях: Івана Зоценка у Мені 26 березня, Євмена Кошму в Лосинівці 13 квітня, Івана Ковалья, Микиту Процька, Василя Подолянка, Якова Дворського та Мину Процька в Данині 17 квітня 1938 року. Всі вони, за винятком Зоценка, були корінними данинцями. Зоценка данинці вважали також своїм, бо упродовж кількох років був настоятелем їхнього храму в період, коли сільська православна громада, чомо спровадивши із села священника Московського патріархату, одноставно перейшла до Української автокефальної церкви.

Постанови про міру запобіжних заходів на період слідства до всіх були застосовні

з єдиним формулюванням: утримання під вартою в тюрмах Чернігова і Ніжина. Керувати операцією із затримання Зоценка у Мені був посланий офіцер із Чернігівського облуправління НКВС Шевченко, Кошми в Лосинівці та всіх інших у Данині – співробітники Лосинівського райуправління НКВС Ковальов та Рижий.

Арештованим інкримінувалося спільне для всіх звинувачення: участь у антирадянській українській націоналістичній організації та проведення антирадянської діяльності (стаття 54-10, частина 2 Кримінального кодексу УРСР). Цю статтю в народі зі страхом називали розстрільною. Як у особливих злочинців, у їхніх домівках чи на роботі обшуки проводилися з особливою ретельністю й відразу, ще до суду, приймалося рішення про конфіскацію майна.

Що ж знайшли у данинських «злочинців» і скільки й чого конфіскували?

Почнемо з Євмена Кошми, на якого слідчі ще до допитів накинули ярлик організатора «петлюрівського кубла» в Данині. Найперше, з двору цього господаря розібрали, перенесли до колгоспу і склали там рублену комору під залізною крівлею. Другим пунктом конфіскації стали книги – усіх, згідно з протоколом обшуку, було десять. Варто перелічити їх, аби з'ясувати міру «націоналістичних» поглядів їхнього власника. Першими виділимо видання, що друкувалися за радянських часів у Києві чи Харкові: Дмитро Донцов. Твори; Володимир Винниченко. Заробітчанські оповідання; Сава Голованівський. Марія; Аркадій Любченко. Сталінська Конституція і Радянська Україна; Попов. Основні моменти з історії КП(б)У; Резолюція другої Чернігівської конференції КП(б)У. Інші книги – московських видавництв: Ашрафян. Ближайшие задачи партийной пропаганды; та три брошури Яковлева: На борьбу за Сталинные 7-8 млн пудов зерна; Займы второй пятилетки; Депутаты Чрезвычайного УШ съезда Советов СССР.

Конфіскували в Кошми револьвер системи «Наган» із чотирма бойовими патронами до нього та кишеньковий годинник. Все інше – одяг.

У переліку конфіскованих речей у Зоценка значиться лише паспорт та військовий квиток. В усіх шістьох – лише одяг. Таким чином, якщо не враховувати книг трьох авторів, які після припинення правлячою партією процесу українізації були заборонені (Донцов, Винниченко, Любченко), то результатами обшуків слідству нічим було похвалитися.

Маємо унікальний архівний документ, який проливає світло на те, як влада розпоряджалася конфіскованими особистими речами арештованих. Йдеться про акт від 30 жовтня 1938 року, який підписали інспектор Лосинівського райвідділу НКВС Сова, агент райфінвідділу Микола Подолянка, голова Данинської сільради Логвин Цинковський, голова Данинського споживчого товариства Кирило Халявка та продавець Шатурського споживчого товариства Сава Хоменко. Цим документом перелічені вище посадовці засвідчили, що здали для реалізації серед населення через крамницю села Шатури кофісковане майно в арештованих данинців. Варто зафіксувати деталі цього факту для історії. Отож конфісковане селянське добро на користь державі.

Речі Євмена Єлисейовича Кошми:

- а) кожух, покритий сукном, вживаний – вартість 100 крб.;
- б) валянки старі чорні, одна пара – 20 крб.;
- в) смушки овечі – 3 шт., чорної вичинки – 20 крб.;
- г) чоботи вживані старі – 30 крб.;
- д) штани бавовняні – 15 крб.;
- е) білизна, три пари, вживана – 18 крб.;
- є) плащ, вживаний – 40 крб.

Усього речей на суму 244 крб. [2].

На 11 карбованців більшою вийшла сума за речі Мини Процька. Може, тому, що в нього забрали два кожухи. Найменше «поживилися» енкаведисти в хаті Микити Процька. Забраними в нього для перепродажу вживані сорочка верхня і сорочка спідня та бавовняні штани місцеві кооператори оцінили на 47 крб.

Усього ж зданих на продаж речей арештантів виявилось на суму 861 крб.

Невідомо, як довго продавалися ті ношені речі нових ворогів радянської влади

в шатурській крамниці. Та кооператори, приймаючи товар, були певні, що він буде викуплений. Тому й віддали комісії авансом усю зазначену в акті суму. В останньому реченні документа засвідчено: «Гроші прийняв агент Лосинівського райфінвідділу М. І. Подолянко».

З особових справ данинських «повстанців»

Ким же були ті «злочинці» й за що їх було арештовано?

Іван Андрійович Зоценко

Народився 1901 року в селі Вертіївці Ніжинського повіту в родині заможного селянина. З 1921 року навчався в Київському музично-драматичному інституті ім. Лисенка. Через матеріальні труднощі перериває навчання в Києві і повертається додому. Знайомство з єпископом УАПЦ Степаном Орликом, який був присланий проводом УАПЦ для розв'язання питань із формування мережі УАПЦ у Ніжинській окрузі, вирішує подальшу долю юнака. Він добровільно висвячується на священика цієї церкви. Восени 1922 року отець Іван Зоценко отримує призначення в Данину – стає настоятелем Свято-Троїцького храму. Наприкінці 1929 року влада закриває данинський храм, і колишній священик влаштовується рахівником Данинського бурякового товариства й заодно за сумісництвом – керівником сільського хору при колбуді. 1930 року залишає Данину. Працює вчителем Куликівської школи, обліковцем заготівельного зернового пункту Ніжинської міжрайзаготконтори, а з 1933 року – технічним працівником Менської міжрайонної контори «Союзтабаксырьє». Там його арештовують. Сімейний стан: дружина Параска Іванівна, 1899 року народження – рахівник нафтобази в м. Мена, син Іван, 1923 року народження – учень школи.

Євмен Єлисейович Кошма

Народився 15 вересня 1891 року в Данині. У період Української Народної Республіки був у війську отамана Петлюри. У період окупації Чернігівщини військами Денкіна – командир відділення партизанського загону Кропив'янського. З перших років установа в селі радянської влади – голова сільської ради, згодом – перший голова данинського колгоспу. З 1936 по 1938 роки – директор Лосинівського маслозаводу.

Ініціатор створення в Данині товариства «Просвіта». На початок 20-х років – керівник ініціативної групи громади села Данина з переведення місцевого Свято-Троїцького храму до Української Автокефальної православної церкви. Учасник хору данинської «Просвіти» та церковного українського хору. З 1931 по 1934 роки – член ВКП(б). Тричі виключали з партії і тричі поновлювали.

Склад сім'ї: дружина Лукіна Сергіївна Кошма – 44 роки; сестра Парасковія Єлисейівна Кошма – 26 років; син Василь Кошма – 1916 року народження. На момент арешту батька навчався у льотній школі Краснодарського крайвійськкомату.

Згідно з довідкою, яку надала слідчим органам Данинська сільрада, його батьки до революції були середняки. Мали 12 га землі, хату, клуню, сарай, комору, одного коня, одну корову.

25 жовтня 1937 року персональна справа голови колгоспу сільради с. Данина Є. Є. Кошми розглядалася на засіданні Лосинівського райкому партії. Ухвала з цього питання була такою: «За зв'язок з ворогом народу Кропив'янським, за участь у 1921 році в націоналістичній організації «Просвіта», за участь в організації Української церкви в селі Данино, систематичне порушення партійної дисципліни і радянської демократії (зрив роботи комбайнів, невивезення хліба, який надійшов від одноосібників, невиконання планів хлібопоставки, натуроплати...) Кошму Євмена Єлисейовича з роботи партторга зняти, з роботи голови колгоспу ім. Ворошилова зняти, з партії виключити. Секретар Лосинівського райкому партії А. Федоров».

Допускав критику вищестоящих партійних працівників. На загальних зборах колгоспників колгоспу ім. Ворошилова він обірвав виступ представника райкому

партії. Назвав його «нешчасним уповноваженим райпарткому», а на правлінні колгоспу обізвав цього перевіряючого «поганим комуністом Курочкою» [3].

Микита Євменович Процько

Народився 28 травня 1896 року. До революції – середняк. Освіта – сільська школа. Упродовж 1917-1918 років брав участь у партизанському загоні Кропив'янського. З 1919 по 1921 рік служив у червоній армії рядовим кавалеристом у Першій Київській кавалерійській групі.

Склад сім'ї: дружина Агафія Денисівна Процько, 1902 року народження. Вступивши до колгоспу, працював бригадиром рільничої бригади колгоспу ім. Шевченка. На момент арешту – комірник.

За довідкою, виданою Данинською сільрадою на вимогу суду 18 квітня 1938 року, батьки до революції мали 8 га землі, майно, хату, клуню, повітку, двох коней, двох корів. Про роботу в колгоспі і в кооперації – один негативний факт (згноїв пасіку).

У протоколі обшуку нічого не зазначено.

Іван Кузьмович Коваль

Народився 1 вересня 1892 року. Походив із родини куркулів. Куркульські статки батьків арештованого до революції перелічені в характеристиці, наданій для суду правлінням колгоспу: Ковалі мали 15 гектарів землі, хату, клуню, сарай, вітряк, двоє коней, дві корови. У цій характеристиці також зазначено: «Сам Коваль був організатором УАПЦ церкви і займався привозом попів у село». Є в цьому документі й таке: «Висловлював у п'яному вигляді антисемітські погляди» [4].

Після революції син розкуркуленого батька пішов до колгоспу, працював на різних роботах. Освіта – сільська школа.

Склад сім'ї: дружина Маруся Степанівна Коваль – 43 роки, дочка Олена – 16 років, син Іван – 13 років.

У протоколі обшуку стоять прочерки.

Василь Маркіянович Подолянко

Народився 12 квітня 1900 року. Соціальне походження – із середняків. З 1920 по 1922 служив у червоній армії зв'язковим. Вступив до колгоспу 1930 року. На момент арешту – комірник колгоспу ім. Петровського. Освіта – малограмотний.

Сімейний стан: дружина – Катерина Яківна Подолянко, 1900 р. народження.

Що з компрометуючого на свого учорашнього колгоспника подало до суду правління колгоспу? Оскільки нічого поганого не можна було сказати про цього хлібороба, голова колгоспу в своїй довідці пише: «Був помічений коло браття різки коло воловні із воза» [5].

Яків Миколайович Дворський

Народився 25 березня 1901 року. До революції – селянин-бідняк. Освіта – двокласне заводське училище. У 1920 – 1922 роках служив у червоній армії. У 1929-1930 роках голова Данинської сільської ради, 1931 – голова колгоспу. На момент арешту – колгоспник колгоспу ім. Шевченка. Його наступники і в сільській раді, і в правлінні колгоспу надали до суду негативні характеристики.

Сімейний стан: дружина Валентина Єрофіївна Дворська – 39 років. Доньки: Катерина – 13 років, Анна – 11, Надія – 7, Люба – 5 років; сини: Федір – 9, Василь – 4 роки.

Під час обшуку вилучили рушницю.

Михей Данилович Яценко

Народився 14 серпня 1898 року. До революції – селянин-бідняк. Освіта – малограмотний. На момент арешту – рядовий колгоспник колгоспу ім. Шевченка.

Із характеристики, даній суду головою сільради Цинковським: до революції його батьки мали 4 га землі, хату, коняку. У часи колективізації був настроєний проти. Під час виборів до Верховної Ради СРСР Яценко мав «антирадянські погляди». Із

характеристики правління колгоспу: «Перед вступом до колгоспу коняку продав. Порухував вихідні дні під час сезонних с-г робіт» [6].

Сімейний стан: дружина Василиса Федорівна Яценко – 46 років. Доньки: Маруся – 15, Анна – 13 років, син Іван – 8 років.

Мина Іванович Процько

Народився 9 грудня 1889. До революції – середняк. Освіта – сільська школа. У 1919-1922 роках служив у червоній армії. На момент арешту – член правління колгоспу ім. Шевченка.

Із характеристики колгоспу: до колгоспної власності відносився погано. Сімейний стан: дружина Параска Філімнівна Процько – 41 рік, син Петро – 14 років, дочка Маруся – 2 роки. Із характеристики сільради: під час колективізації був настроєний проти, був членом УАПЦ [7].

Допити

Усіх допитували пізніми вечорами. Тих, хто не зізнавався відразу, викликали вночі на повторні допити. Страхали, били, погрожували, нагадували про сім'ю.

Як вели себе на допитах ці данинські чоловіки?

Отця Івана Зоценка допитували першим. І це зрозуміло. Як священника фактично розгромленої владою ще на початку 30-х років Української автокефальної православної церкви, влада «ліпила» з нього головного організатора антирадянської націоналістичної організації в стабільно непокірній упродовж усіх радянських років Данині. Тому запитання слідчого весь час формулювалися довкола головного: про кількість завербованих до організації селян, про зміст і місце підпільних засідань, про ланцюг зв'язків його, як керівника осередку, поза межами Данині.

Оскільки ні про яке вербування чи тим більше якусь підпільну працю в селі фактично не можна було вести ніякої мови, бо всього цього насправді просто не було, слідчі все ж «вибили» в отця Зоценка бажані для протоколу зізнання: «Визнаю, що я до дня арешту являвся учасником активно діючої в Україні контрреволюційної української націоналістичної організації». Однак до цих загальних слів зізнання їм украй важливо було додати факти. Якими вони були в цьому зізнанні і чи «тягнули» на страшний злочин проти радянської влади, читач має можливість переконатися ось із цих головних признань звинуваченого:

«В час навчання в інституті студенти, в тім числі і я, виступав у хорах українських церков, слухав патріотичні проповіді священників, на лекціях розглядали поезію українських поетів про любов до України, слухали музику українських композиторів».

«У своїх проповідях під час богослужб у Данинському храмі я закликав селян згуртуватися довкола Української автокефальної церкви та її митрополита Василя Липківського, любити свою церкву».

«Наприкінці 1937 року я зустрівся зі Слоницьким Ю. А. в Чернігові на обласній олімпіаді із художньої самодіяльності. У бесіді з ним я висловив невдоволення, що мене як колишнього священника української церкви не допускають до участі в художній самодіяльності. Слоницький висловив мені в цьому співчуття й зі свого боку додав: «Нашого брата українця взагалі притісняють» [8].

Маючи інтелігентну вдачу, щирю і вразливу душу, отець Зоценко вкінцець зломився. Далися ознаки нервові перенапруження. Жив у постійному страху, часто змінюючи роботу і місце переслідування. Дуже журився за майбутню долю єдиного, ще неповнолітнього, сина. Тому щиро повірив у порожні обіцянки «полегшити міру покарання», коли добровільно співпрацюватиме зі слідством.

Цілковито протилежно вів себе на слідстві Євмен Кошма, якому автори справи приписували роль другого організатора «данинського підпілля». Ускладнення з

гебістами сталися ще на початку. Маючи гарячу вдачу, він і в тюрмі вів себе відповідно. Коли його вели на допит пізнього вечора, при переході з другого на перший поверх, спробував утекти. За письмовими показаннями конвоїрів Васильєва та Івана Безкоровайного, що відразу ж були «пришиті до справи», арештований завдяки своїй спритності швидко вибрався із території слідчого ізолятора, вирвавшись на вулицю Ніжина. Три попереджувальні постріли були зроблені в повітря. А потім конвоїри спрацювали на ураження. Четверта куля влучила в ліве передпліччя, а п'ята пройшла наскрізь через праву ногу. Утікач упав, але ще встиг виповзти на початок Гоголівської вулиці.

Обізнане слідство спробувало «повісити» Кошмі два вбивства сільських активістів у Данині: 1921 року голови ревкому Івана Мартиновича Дворського і 1928 року голови сільського комітету незаможних селян Архипа Пономаренка. Однак за цими голосливими звинуваченням не було головного – доказів. Його вперто хотіли прив'язати до справи засудженого 1937 року «ворога народу» радянського військового діяча Кропив'янського, в загоні якого упродовж 1918-1919 років служив Кошма. Та арештований вів себе гідно, сміливо, впевнено. Про це засвідчує ось цей фрагмент протоколу допиту:

Запитання: Ви арештовані і притягуєтеся до відповідальності як активний учасник української контрреволюційної націоналістичної організації. Чи будете давати правдиві свідчення по суті?

Відповідь: Учасником української контрреволюційної організації я не був і не є.

Запитання: Ви говорите неправду. За свідченнями учасників контрреволюційної організації, ви достатньо викриті як активний учасник української контрреволюційної націоналістичної організації. Наполягаємо давати свідчення про це.

Відповідь: Учасником української контрреволюційної націоналістичної організації не являюся. Я лише брав участь у хорі Української автокефальної церкви, де був священником Зоценко Іван Андрійович.

Запитання: Скільки разів ви були присутнім на нелегальних зборах, які проводив Зоценко Іван Андрійович?

Відповідь: Ніколи я на нелегальних зборах, які проводив Зоценко, не був присутнім.

Запитання: Ваша впертість не до чого не приведе. Це ще раз підтверджує вашу ворожість до радянської влади і небажання розкаятися перед радянською владою.

Відповідь: Я не проявляю впертість, а заявляю і заявляю, що учасником української контрреволюційної націоналістичної організації не був і про існування такої в Данині нічого не знав. [...]

Запитання: З якою метою ви зберігали незаконно револьвер системи «Наган»?

Відповідь: Револьвер «Наган» я тримав для самозахисту. [...]

Запитання: Чим пояснити, що ви в себе вдома зберігали заборонену літературу?

Відповідь: Очевидно, це тому, що я не знав, що ця література заборонена.

Запитання: У якому році вас арештовували органи ВЧК ГПУ і за що?

Відповідь: У 1920 році я справді був арештований Ніжинським окрвідділом ГПУ. Знаходячись під вартою близько місяця, звинувачувався в тому, що я назвав червоноармійців, які перейшли від Денікіна на бік червоної армії, бандитами. Пізніше я був звільнений з-під варти.

Запитання: Слідству відомо, що ви сховали вогнепальну зброю у великій кількості одиниць. Вимагаємо сказати, де знаходиться ця зброя.

Відповідь: У 1919 році я справді, будучи партизаном, і під моїм керівництвом було сховано близько 12 одиниць вогнепальної зброї. Її сховали в церкві. Але ця зброя в тому ж році була здана комісару партизанської частини Лащенку, який розміщувався в Городищі [9].

В останньому запитанні слідчого вловлюється злість і розчарування. Адже йому так і не вдалося змусити гордого і сміливого Євмена Кошму наговорювати на своїх односельців і настоятеля свого храму та відповідати так, як було задумано ініціаторами цієї фальшивої судової справи про контрреволюційну організацію в Данині. Ось останній фрагмент діалогу: «На всі запитання ви відповідаєте неправду. Ну чому ви не хочете розкаятися перед радянською владою?» – «На всі задані мені запитання я відповідаю так, як було».

Сміливість і послідовність проявив Євмен Кошма і під час очної ставки зі священником Іваном Зоценком. Зломлений і морально пригнічений колишній священник на запитання слідчого про те, що йому відомо про контрреволюційну діяльність Євмена Єлисейовича Кошми, сказав буквально таке: «Кошма був ідеологом і організатором українського націоналістичного осередку по селу Данина. Створивши цей осередок, я згодом згуртував на чолі Кошми Є. Є. людей у міцне націоналістичне ядро, з яким я проводив відповідну контрреволюційну роботу».

На запитання слідчого до Кошми, чи підтверджує він свідчення І. А. Зоценка, той твердо відповів: «Свідчення Зоценка Івана Андрійовича не підтверджую, оскільки я не був організатором контрреволюційного осередку».

Микиту Процька допитували двічі. Про це свідчать два протоколи. Під час вечірнього допиту 21 квітня він усе заперечував: не був, не являюся, не знаю, про що йде мова. Після попередження, що «ваша впертість ні до чого вас не приведе», слідчий ставить останнє запитання: «Значить, ви не бажаєте давати свідчення органам НКВД про свою контрреволюційну діяльність?» Відповідь Процька:

«Так, я не маю наміру давати інші свідчення окрім вище перелічених у цьому протоколі» [10].

Звичайно, що така відповідь не могла задовольнити слідчого.

Повторний, нічний, допит виявився «ефективним». 44-річний селянин, який устиг уже дещо пережити на своєму віку, раптом зламався. Він визнав, що «являється членом української націоналістичної організації з 1924 року».

Хоча із самого «компромату» на себе можна віднести хіба лиш те, що Процько був у натягнутих стосунках із священником слов'янської церкви в Данині Іваном Тетеріним і після приїзду в село Зоценка вирішив всіляко сприяти в поясненні односельцям, що українська церква для них краща, ніж слов'янська.

На все інше: скільки чоловік він залучив до організації, скільки нелегальних засідань відвідав – Микита Процько відповідав «ні».

З допиту *Івана Коваля* найбільш «крамольним» виявився факт командировання його Кошмою до Ніжина восени 1922 року для виконання важливого завдання: привезення підводою в село нового священника церкви Івана Зоценка. «Зі мною також їхав підводою Подолянко Іван Андрійович, який помер у 1933 році, – зізнався Коваль. – Священик Зоценко дорогою розповідав про УАПЦ. Ще я в розмовах з односельцями висловлював думку, що потрібно підтримувати нашу українську церкву».

Василь Подолянко, як і Процько, на всі провокативні запитання слідчого відповідав: ні. Змінив свою поведінку на повторному нічному допиті 21 квітня. З нього «вибили» слова: «Відчуваючи себе винним, вирішив покаятися».

В чому каявся цей чесний 38-літній селянин? Виявляється, лиш в одному:

«Отець Зоценко запропонував мені вступити до українського хору церкви, на що я погодився. Два роки співав у цьому хорі».

Відразу зламався *Яків Дворський*. Він відразу підписав усі сторінки його допиту, який починався словами: «Розуміючи безперспективність боротьби з радянською владою, я вирішив органам слідства дати правдиві свідчення про свою участь в українській контрреволюційній націоналістичній організації, членом якої я від 1922 року».

Утім, на запитання, яку конкретну контрреволюційну роботу проводив, сказав те, що й було насправді: «Вступив до УАПЦ і був близько знайомий із священником Зоценком. Пізніше обраний секретарем церковної ради».

Допит *Михея Яценка* нічого присутнього не приніс. На підтвердження слів «я дійсно є членом контрреволюційної української антирадянської організації з 1922 року» слідчий додає такий крамольний «доказ»: працював дяком у церкві та співав у хорі.

Ще ж можна сказати і про два допити *Мини Процька*. Лиш за другим разом геть знесилений чоловік підписався під словами: «Визнаю себе винним лише в тому, що в 1924 році мене Зоценко Іван Андрійович втягнув до хору Української автокефальної церкви, де я брав участь і керував хором по день розпаду Української автокефальної общини в селі Даніно, тобто, по 1930 рік... Ніяких завдань від священника не отримував. Нікого не вербував» [11].

Свідки

Найбільшим противником того факту, що данинці свято берегли народні традиції, гарно співали українських пісень і гідно шанували своїх пращурів, був присланий на посаду голови сільради з ічнянської робітничої Парафіївки *Логвин Мойсейович Цинковський*, 1905 р. народження, член ВКП(б). Це він писав на арештованих характеристики від імені сільської громади. І всі ті документи – винятково критичні. Кожен виходив як не ледар, то п'яниця, як не ворог держави, то партії.

Ось як підливав цей прийшлий молодий комуніст масла в вогонь, що розгорався під ногами цих арештованих сільських трударів.

Компромат на Подоляка за те, що наприкінці травня 1938 року співав у себе вдома національний гімн українців «Ще не вмерла Україна»:

«Я повертався пізно ввечері із зборів в колгоспу ім. Петровського. Коли дійшов мимо хати Подолянка, почув спів. Мене це зацікавило: хто це в нічний час співає? Я підійшов під вікно. Дивлюсь: за столом сидів Подолянко Василь, Яценко Михней Данилович і ще один невідомий мені чоловік. Вони із захватом співали контрреволюційну пісню «Ще не вмерла Україна».

Усі інші викривальні факти цього чоловіка також базувалися на тезах: щось підглянув сам, щось почув від когось».

«Цінним» свідком для слідства виявився *Яків Калитонович Желюк* (1912 року народження), який приїхав учителювати в село із Вінницької області. Юного члена ВЛКСМ відразу призначили директором Данинської неповної середньої школи. У нього чи не головним викривальним фактом виявилася також домашня побутова подія: «10 квітня 1938 року на квартирі в Дворського Павла Федоровича була випивка. Я йшов з Лосинівки. У магазині довідався, що в Дворського п'янка. Оскільки він працював у школі і пиячив, мені було цікаво, що робиться в його хаті. Дворський почав співати пісню: *Отамане наш / Не дбаєш про нас, Бо вже наше товариство – / Як розгардіяш*. Я сказав Кошмі, що це пісня петлюрівська і її співати не можна. Я особисто знаю, що Дворський, працюючи в школі вчителем, був у тісній зв'язку з учителем Пулінцем Петром Кузьмовичем. Він також був зв'язаний із сином куркуля Штвиолокою Артемом Андроновичем, теж учителем».

Ще один свідок із недавніх приїжджих у село – Василь Іванович Савищенко, родом із Шняківки, працював бригадиром рільничої бригади колгоспу ім. Ворошилова, де свого часу головував Євмен Кошма. На нього й вилив свою критику свідок, назвавши колишнього голову «шкідником радянської влади». Однак фактів шкідництва не навів.

Голова колгоспу ім. Шевченка *Петро Терентійович Федоренко*, 1905 року народження, кандидат в члени ВКП(б) свідчив проти кількох арештованих. Однак ті свідчення стосувалися родинних чи побутових епізодів і до так званої антирадянської діяльності підсудних не мали жодного стосунку. Ось типове звинувачення цього свідка, базоване на принципі «від когось чув»: «Мені стало відомо від гр. Андрусенка, що Кошма Євмен на вечорниці співав пісню про те, що запродали євреям віру, в церкву не пускали». Але що крамольного є в цих відомих словах українського генія Тараса Шевченка?

Підставою для навішення на Євмена Кошму вбивства в 1923 році голови ревкому села Олександра Дворського стала заява брата вбитого Лаврентія з посланням на те, що про це йому колись сказав Яків Сірик. Однак слідство, яке тоді тривало в селі, не довело провини Кошми. Цього разу знову цей факт іде в хід.

А ось іще один викривальний факт із вуст свідка *Василя Даниловича Дворського*. Виявляється, арештовані Кошма, Процько, Яценко любили носити в селі «спеціальний український одяг»: червоні штани, широкий червоний пояс і сиву шапку. А ще вони говорили, коли йшла колективізація, що Україна може існувати сама без Москви. Ще згадав таке висловлювання Михея Яценка в 1937 році під час підготовки до Виборів у Верховну Раду СРСР: «Мені вже нудно стало від цих розмов про вибори до Верховної Ради СРСР».

Педалював тему петлюрівських поглядів своїх односельців Кошми і Ковалю і колишній матрос Петроградського флоту, корабель якого валив уряд Керенського в 1918 році – Юхим Якович Кугут, 1882 року народження. Однак і ці звинувачення були не конкретними.

Свідок Григорій Федорович Свирид, 1912 року народження, згадав про висловлювання Івана Ковалю у особливо репресивному 1937 році:

«На колгоспи накладені дуже високі податки. З України вивозять хліб в Іспанію, а якби Україна була самостійна, то тоді б ми жили добре, і хліба вистачило б усім. Коваль шкодував за тим, що Якіра і Тухачевського розстріляли». Ще в звинуваченні звучало таке: Коваль доставляв у село українських попів, проводив боротьбу проти рад влади, агітував не йти в колгоспи, п'янувався, тероризував населення, співав у хорі.

Свідку Іларіону Євдокимовичу Хлібику, який працював головою колгоспу ім. Петровського, не сподобалося те, що арештований Василь Подолянко українізував церкву в Данині. А ще те, що цей чоловік був тісно зв'язаний із своїм рідним дядьком – Тимофієм Тимофійовичем Подолянком, крупним торговцем, який нині проживає в Києві.

Свідок Климентій Єфремович Парахоня, 1911 р. нар., зав лабораторією колгоспу ім. Ворошилова, неодружений, член ВЛКСМ.

Підслухав у колгоспі розмову Якова Дворського з Веклою Сергіївною Мозговою щодо голови сільради Цинковського. Характеризуючи негативну роботу Цинковського на посаді голови сільради, Дворський нібито сказав Веклі: «Цинковський за національністю – не українець, пришлий до нас. Його треба гнати із села».

Ось «компрометуюча» фраза Якова Дворського, яка запам'яталася свідку *Максиму Маркіяновичу Андрусенку* в 1937 році під час святкування річниці жовтневої революції: «Ми добилися свободи лише завдяки нашому партизану Кошмі. Зараз нам слід стояти за те, щоб батьківщина наша Україна не була в руках тих людей, які будуть за нашими плечима жити. Ми повинні і далі боротися на нашу Україну».

Проти Мيني Процька свідчив молодий конюх колгоспу ім. Шевченка *Григорій Іванович Процько*: «У 1937 році Процько Мина став висміювати вожда народів СРСР тов. Сталіна, що Сталін нагороджує орденами людей, а чому Сталіна ніхто не нагороджує орденом? Напевне, Сталін не гідний носити орден на грудях. Скоро із тов. Сталіна іздеруть і шинель з нього... Ще Мина говорив серед колгоспників, що радянська влада довго не буде існувати, рано чи пізно, а прийде її кінець. Раз починаються скрізь війни за кордоном, значить скоро доберуться і до Радянського Союзу. Японія забере все під своє володіння Далекий Схід, а Німеччина – Україну. Тоді комуністам діватися буде нікуди і колгоспний лад ліквідують».

Вирок

Цей розділ судової справи містить найменше документів – близько трьох десятків аркушів. Це передусім обвинувальний висновок на сім сторінок, вирок по кожному із засуджених та рішення головного енкаведиста області щодо затвердження цих вироків. Ще – акти тюремних працівників, якими засвідчувалися особи напередодні винесення вироку.

Навіть тепер, через десятки літ від створення цих документів, читати їх спокійно не можна – емоції зашкалюють. Вражає цинізм, упередженість і зоологічна ненависть до всього українського тих, хто наспіх створював ці два товсті томи так званих доказів та виконував рішення (їхні прізвища самі говорять за себе: Сініцин, Єгоров, Баутін, Крепак, Анякін). Таке відчуття, що з того конвеєрного молоху придуманої кровожерливими катами страшної антиукраїнської машини, в якій перемелювалися кращі сини і дочки нашого народу, ти випадково взяв лиш одну із сотень тисяч справ. І в кожній із них головною була не суть, не правда, а формальність, безумовне виконання наперед поставленого високим начальством завдання.

Поспішність і неправдивість зшитих «білими нитками» доказів очевидна.

Як відомо, основна частина данинських «націоналістів» була арештована 17 квітня. А вже через шість днів, 23 квітня 1938 року, начальник Лосинівського райвідділу НКВС молодший лейтенант держбезпеки Крепак та начальник Ніжинської оперативної слідчої групи лейтенант держбезпеки Баутін складають у Ніжині «Обвинувальний висновок» усім вісьмом данинцям «в участі в українській націоналістичній, контрреволюційній повстанській організації». Цей документ закінчується словами: «Слідчу справу із звинувачення Зоценка Івана Адрійовича, Кошми Євмена Єлисейовича, Процька Микити Євменовича, Коваля Івана Кузьмовича, Подолянка Василя Маркіяновича, Дворського Якова Миколайовича, Яценка Михея Денисовича, Процька Мيني Івановича направити на розгляд Трійки при Чернігівському облуправлінні НКВС» [12].

Отож допити арештованих, свідків, запити на характеристики із колгоспів, сільрад, паперове оформлення усіх документів – на все це витрачено менше тижня.

Звертає на себе увагу одна промовиста деталь: і обвинувальний вирок, і рішення тієї зловісної «тройки» датується одним і тим же днем: 23 квітня 1938 року. Отож ніякого суду, ніякого права на оскарження його результатів. Збіг день у день підписів обвинувачення і протоколу засідання «тройки» наводить на думку: або «тройка» та «засідала» в Ніжині, або справу вранці передали до Чернігова, а після обіду вона вже була розглянута й затверджена до виконання.

Рішення «тройки», яке оформлялося протоколом №64, було однакове для всіх восьми арештованих: «Розстріляти».

Наказ про виконання цього рішення по кожному з цих воістину безневинних мучеників підписував персонально начальник управління НКВС по Чернігівській області Єгоров. Наведемо для історії мовою оригіналу один із цих восьми наказів справи «данинських націоналістів»:

«Сов. секретно. Серия «Ч».

Коменданту Черниговского СУ НКВД сержанту госбезопасности тов. Филенко

ПРИКАЗАНИЕ

На основании выписки и протокола №64 от 23 апреля 1938 года – заседания Тройки при Черниговском облуправлении НКВД

ПРИКАЗЫВАЮ:

Кошму Евмена Елисеевича, 1891 г. рож., урож. с. Данино Лосиновского р-на

РАСТРЕЛЯТЬ.

Об исполнении составит акт в 3-х экземплярах, который отдать начальнику 8-го Отделения УГБ УНКВД.

Начальник УНКВД по Черниговской обл. капитан госбезопасности Егоров.

5 мая 1938 г. [13].

І так – по кожному із тих восьми прізвищ.

Засудженим на розстріл у цій справі залишалося ще прожити в переповнених такими ж «ворогами народу» камерах Чернігівської в'язниці дев'ять днів. Вирок було таємно виконано 14 травня 1938 року.

Як арешти змінили село

У час читання цих страшних документів не раз думкою повертався в Данину кінець 30-х років. Якою була реакція мешканців на арешти односельців, як ставилася громада до родичів арештованих, як переживали своє горе родини «ворогів народу», чи знали, за що й куди забрали від них синів, чоловіків, батьків?

Питання закономірні. Та в конкретиці віддавна непокірної і волелюбної Данини вони набувають особливого звучання. Адже читач уже знає з попередніх розділів про реакцію цієї сільської громади на раптовий арешт Ніжинським окружним відділенням НКВС – ВЧК-ГПУ на початку грудня 1920 року того ж таки Євмена Кошми – найбільш авторитетного мешканця Данини. Тоді село загуло, як у вулику. Стривожені селяни вимагали від сільради зібрати сход, послати за поясненнями влади гінців до Ніжина. Через зволікання сільради виконати ці вимоги в селі назрівав бунт, «гасити»

який приїхав представник райпродкомісаріату. Втім, правди тоді селяни не почули, а віднайти її вдалося в цій же судовій справі. На Євмена Кошму донесли перші в селі «стукачі» за те, що той назвав червоноармійців, які перейшли від Денікіна на бік червоної армії, бандитами. Один із таких «бандитів», як виявилось, і служив тоді «при посаді» у новій владі в Ніжині. Хто ж про таке мав тоді пояснювати селянам?

Так було на початках становлення радянської влади. Тоді ця влада на низах, що була повністю сформована московською верхівкою, тільки накачувала м'язи, тільки збиралася «закручувати гайки», збивати давній самостійницький норов селянства.

Прошло всього лиш 18 років. А скількох штучних випробувань на міцність зазнало це село! Спочатку з нього вичистили усіх самодостатніх, працьовитих господарів, які свої статки десятиліттями наживали працею біля своєї землі самотужки, до десятигного поту. Отриманий від нової влади ярлик куркулів визначив подальшу долю цієї категорії селянства: їх влада згноїла на численних солонках і сандомирах, а добротне їхнє майно усуспільнила в колгоспи. Згодом вчинили наругу над переданою працями духовністю: позакривали церкви, особливо ті, які були українськими за суттю і мовою богослужб, стародавні ж народні звичаї оголосили пережитками минулого. Насильна і суцільна колективізація та відбирання в українських родин найменших запасів хліба призвели до голодомору 1933 року та нових мільйонів безневинних жертв. Далі в пошуках нового внутрішнього ворога влада ініціювала повсюдні репресії – спочатку на вищих щаблях, а незабаром і на низах. Данинська справа 1938 року – то своєрідне завершення довгого ланцюга антиукраїнських репресій після згортання українізації, що розпочалися ліквідацією УАПЦ та застрашуючою справою так званої «Спілки Визволення України».

Село фізично знекровилося, духовно деградувалося. І тут пророчими вдруге виявилися слова Тараса Шевченка:

*Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли...*

Село онімло. Люди змінилися. Вони перестали довіряти одне одному. Кругом бачилися вороги і недруги. Адже про кожне необережно сказане тобою слово могли тут же довідатися відповідні «компетентні органи». А це завдяки вмילו розставленим ними ж невидимим контролерам громадської думки.

Тепер село виявилось неспроможним на бунт чи, принаймні, гласний протест. У відповідь на раптові арешти односельців громада відповіла дружнім мовчанням. Більше того, страх за себе і свої родини дійшов до такої межі, що данинці стали обходити десятою дорогою обійстя арештованих, наївно повіривши заявам представників влади в те, що то «вороги народу». Найважче переживали трагедію своїх батьків діти, більшість із яких були шкільного віку. Чим могла їх захистити нова більшовицька школа, від початку побудована на примусі, ідеологічній риторичі й фальші?

Родичі в пошуках справедливості

Сьогодні важко сказати, чи єдналися в ту пору лихих випробувань родини арештованих, чи пробували спільно бодай щось з'ясувати про долю своїх годувальників у якихось високих владних кабінетах. Скоріш за все, що такого єднання на початку теж не було. Кожен виживав як міг. І кожен шукав правди по-своєму.

Найімовірніше, що ходили ті згорьовані матері, дружини і сестри поодиноці не один раз до казенних кабінетів у Носівці, Ніжині й Чернігові. Та щоразу поверталися ні з чим. Не добившись правди на місці, деякі з них відважилися шукати її в Москві.

Історія зберегла перші письмові клопотання «на верхи» двох сміливих данинок – Василини Федорівни Яценко та Парасковії Филімонівни Процько. Вони звернулися відразу до трьох високих інстанцій: прокурора СРСР, народного комісара юстиції СРСР та Президії Верховної Ради УРСР.

Першою вирішила добратися до Москви 42-річна Василина Яценко. Будучи неграмотною, вона шукає в Ніжині, можливо й за останні копійки, знаючого писаря,

який 21 липня 1940 року підготував з її слів три однакові листи-клопотання. Можна лише уявити, скільки сліз виплакала ця прибита горем жінка, оповідаючи нескладно і широко свою біду незнайому досі писареві. Щира доброта і надія віють із кожного рядка цього воістину безцінного документа доби. Він не потребує ніякого коментаря, але вартує того, щоб бути вперше оприлюдненим повністю.

Прокурору СРСР

От колхозницы колхоза им. Шевченко Данинского сельсовета Лосиновского р-на Черниговской области Яценко Василисы Федоровны.

О пересмотре дела мужа Яценко Михая Даниловича, арестованного Лосиновским РО НКВД в апреле месяце 1938 г.

Ходадайтво.

Сама лично происхожу их крестьян с. Данино Лосиновского р-на Черниговской обл. Родилась в 1892 году. Неграмотная. Замужняя. Детей 2 девочки, из коих старшей 16 лет. В колхозе работаю со дня его основания 1932 года. Муж мой Яценко Михай Данилович, год рождения, малограмотный, участник гражданской войны в рядах РККА, земледелец с юных лет. До революции имел собственной земли 1,5 га, а после гражданской войны пользовался уже 3 га. В колхоз вступил в день его основания, где выполнял разные работы как по хозяйству, так и по полевым работам.

Прожила я с ним как жена с миром до дня ареста лет 17. Знала его хорошо.

Я в данном случае не берусь его оправдывать в том, что он, может быть, и «да, совершил», и скрыл от меня, но ни в коем случае я не допускаю мысли о том, что он совершил такое ужасное преступление, что ни, ни дети уже третий год не знаем: где он? что он сделал? за что? и на какой срок?

Зная его простой открытый характер и всю его жизнь, я, как честная колхозница, в данном случае могу сказать, что если ему и инкриминировано что-нибудь преступное, то весьма допускаю, что только по оговору его кем-нибудь из-за личных счетов. А по сему убедительно прошу Вас, тов. Прокурор, сообразованно дать надлежащее распоряжение **о пересмотре** дела моего мужа и дать мне возможность при посредстве хотя бы письменной связи облегчить его теперешнюю повседневную жизнь.

Яценко Василиса, неграмотная, а за нее по ее личной просьбе расписался П. Федоренко. 6.XII. 1940 г.

с. Данино () Ходадайтво колхозниц села Данино Яценко Василини Федоровни до Прокурора СРСР про перегляд судової справи її чоловіка від 6 грудня 1940 року [14].

Судячи зі штемпелів, листи колхозниці Яценко з Данини до прокурора СРСР та до наркома юстиції у Москві вже були зареєстровані в тамтешніх канцеляріях 10 і 11 грудня, а в приймальній голови президії Верховної Ради УРСР у Києві – 12 грудня. Отож радянська пошта доставляла у передвоєнну пору кореспонденцію з Ніжина до Москви на день-два швидше, ніж до Києва.

Рівно через два тижні, 21 грудня, три листи-клопотання за такими ж адресами і таким же змістом були відправлені з Данини до Москви та Києва і від імені іншої трудівниці колгоспу ім. Шевченка – Параски Филімонівни Процько, яка просила про перегляд справи її чоловіка Мина Івановича Процька. Будучи неграмотною, вона також звернулася до того писаря, що і Яценко. За іронією долі, всі ці шість листів-клопотань двох трудівниць підписував на їхнє прохання Петро Терентійович Федоренко. Це тодішній голова колгоспу ім. Шевченка, який, як свідок, і давав наперед неправдиві показання у 1938 році проти восьми данинських «націоналістів».

Цілком очевидно, що на кінець 30-х – початок 40-х років центральні партійні й радянські установи були завалені подібними листами-клопотаннями. У серцях сотень тисяч прохачів з усіх кінців колишньої радянської країни все ще жевріла надія на добру звістку з Москви. Але, як улучно сказано в одному класичному радянському фільмі, «Москва сльозам не вірить». Вона й не прагнула розбиратися по суті. Такі листи зазвичай поверталися в республіки з рекомендацією дати заявникам відповіді.

Відповіді заявникам готував помічник Чернігівського обласного прокурора

Прокопенко. 8 лютого 1941 року обласний прокурор Савранський затвердив такий висновок свого помічника:

«Жени осужденных Яценко и Процко послали жалобы на имя Прокурора Союза ССР и Президиума Верховного Совета УССР с просьбой пересмотреть дело их мужей.

Проверкой по существу поданных жалоб путем ознакомления с материалами в деле, в порядке надзора, установлено, что в селе Данино Лосиновского р-на органами НКВД была вскрыта организация, состоявшая из бывших петлюровцев и активных участников автокефальной церкви, существовавшей с 1922 года, возглавляемая осужденным по настоящему делу бывшим попом автокефальной церкви Зоценко И. А.

Яценко Михай Данилович вовлечен в эту контрреволюционную организацию в 1924 году бывшим дьяком автокефальной церкви Никитенко Германом о чем сам Яценко при опросе его как обвиняемого, признался (л.д. 144, 147).

Осужденный Процко Мина Иванович проводил контрреволюционную работу, клеветая на руководителей коммунистической партии, провоцировал на перемену Советской власти, о войне, что Япония заберет Дальний Восток, а Германия заберет Украину, что колхозы ликвидируются (л.д. 160). В принадлежности к Украинской к-р националистической организации сознался (л.д. 157, 158).

Решением б. тройки при Черниговском облуправлении НКВД УССР от 23 апреля 1938 г., прот. №64, Яценка М. Д., Процко М. И. м др., как участников нац. к-р повстанческой организации осуждено высшей мере наказания – расстрелу.

А посему на основании вышеизложенного

Полагали бы:

В жалобах Процко Параскевы Филипповны и Яценко Василисы Федоровны, как не имеющих по мотивам оснований для пересмотра дела – о т к а з а т ь.

Наблюдательное производство по делу прекратить.

Следственное архивное дело по обвинению Яценко, Процко и др направить 1-му спецотделу ЧОУ НКВД для хранения в архиве.

О результатах сообщить жалобщикам» [15].

Тоді, на початку 40-х років, коли на пороги українських домівок уже стукалася Друга світова війна, велика багатонаціональна країна продовжувала жити за законами, створеними більшовицькою верхівкою Кремля репресивної тоталітарної системи, де життя людини нічого не вартувало, де будь-яке інакодумство не просто переслідувалося, а знищувалося в зародку. До стогону душ народних влада продовжувала бути глухою.

Підлість і брехня влади

Ситуація мала змінитися після смерті Йосипа Сталіна 1953 року та XX з'їзду КПРС 1956 року, на якому було засуджено культ особи колишнього вождя-диктатора й визнано деякі перегини політики партії та держави щодо дотримання соціалістичної законності та прав громадян. Про це широко повідомляла центральна й місцева преса. І розпочатому на верхах процесу очищення життя радянських людей від несправедливості й страху повірили на низах. Промінчик надії поселився і в зачерствілі душі численних родичів несправедливо репресованих.

З-поміж тих родичів була одна, яка по-особливому переживала родинну драму. Це – рідна сестра Євмена Єлисейовича Кошми – Парасковія. Від народження Бог обділив цю дівчинку здоров'ям, тому не судилося їй зазнати ні жіночого, ні материнського щастя. Зі своєю безнадійною інвалідністю Параска Єлисеївна жила з дитинства – з лікарень не виходила. Брат Євмен, що був старшим від неї на 21 рік, замінив їй згодом і батька, і матір. Від брата змалку наслідувала і такі його риси характеру як твердість духу, хоробрість і мужність. І це їй знадобилося, коли на багато літ раптом залишилася без рідного опікуна. У час окупації Чернігівщини німцями вся округа знала, що будь-яку інформацію до партизан у ніжинсько-носівських лісах і від них можна було передавати через Параску Кошму. Чи німці їй могли здогадатися, що ця німічна жінка

є єдиним надійним інформаційним посередником на два села – Данину і Шатуру?

Параска Кошма ні на мить не сумнівалася в безневинності брата й не переставала в одиночку шукати його сліди. У березні 1956 року, рівно через 18 років після арешту брата, назвавшись донькою, вона власноруч пише листа на ім'я міністра внутрішніх справ СРСР з проханням «повідомити про судьбу мого батька Євмена Єлисейовича Кошми».

Проїшло кілька місяців напруженого очікування відповіді. Зіпсувавши вконець і до того немічні свої нерви, Параска в чергове потрапляє до Ніжинської міської лікарні з діагнозом «менінгіт». Саме там і знаходить її, напівживу, в середині липня черговий підполковник з Лосинівського райвідділу міліції. Він мав особливе доручення від свого начальника А. Мухи: взяти розписку у громадянки с. Данино Параски Кошми про те, що їй усно повідомлено відповідь на її звернення до міністра.

Виходила якась дикунська ситуація. Районна міліція за вказівкою «зверху» спочатку звертається до Данинської сільради з вимогою письмово повідомити про місце перебування авторки листа-звернення до головного міліціонера країни. Отримавши завірену печаткою і підписом голови та секретаря сільради довідку, що заявниця «дійствительно находится в настоящее время в горбольнице г. Нежин на излечении», посилає туди свого представника за якоюсь розпискою. Ось ця розписка, «вичавлена» на лікарняному ліжку тяжко хворою жінкою олівцем від руки: «Расписка. Дана мной, Кошма Параска Елисеевна, в том, что мне сообщено работником милиции о смерти моего брата Кошмы Евмена Елисеевича. Подпись: Кошма» [16].

Виявляється, від післявоєнної пори і аж до 1959 року порядок спілкування влади з громадянами, які зверталися до центральних державних органів із запитом про долю репресованих, був таким: замість письмових відповідей про результати розгляду звернень їм повідомлялося усно через чергового райвідділу міліції, до того ж обов'язковою була розписка заявника, що відповідь була усно повідомлена.

Тут варто процитувати повністю один блюзнірський документ, народжений у кабінетах КДБ, який засвідчував, що широко розрекламована владою через пресу у середині 50-х років кампанія очищення від перегинів своєї політики залишалася поки що фікцією, й чесну інформацію про долю мільйонів безневинних жертв більшовицького режиму правляча компартія й надалі, як і в 40-х роках, не збиралася розкидати народові. Цитую мовою оригіналу:

«Секретно. Начальнику Лосиновского РОМ МВД ЧО майору милиции тов. Муха. г. Лосиновка.

В связи с поступлением заявления о розыске Кошма Евмена Елисеевича, 1891 г. р. прошу объявить устно под расписку гр. Кошма Параскове Е., проживающей в с. Данино Лосиновского р-на о том, что ее отец Кошма Е. Е. в 1938 г. был осужден к 10 годам ИТЛ (Исправительно-Трудовых Лагерьей. – **Прим. М. Т.**), и отбывая срок наказания, умер в местах заключения 23 марта 1944 г. от склероза сердца.

Расписку об объявлении прошу выслать нам.

И. о. начальника УАО УКГБ Черниговской области Горьачев.

15 июля 1956 г. г. Чернигов» [17].

Чи не закипатиме кров у жилах від читання такого документа? Як можна цьому йняти віру? Проїшло вже майже двадцять років, як за наказом влади цю безневинну людину розстріляла трійка якихось тупих і озвірилих циніків. Саме стільки часу родина цього мужнього чоловіка оббивала пороги високих кабінетів розжирілих і безсердечних начальників. І тепер один із таких посилає свого підлеглому донести згорьованій хворій жінці цю мерзенну брехню: про виправно-трудова табори, про діагноз, про смерть у 1944 році – через шість років, як цю людину вже тупо розстріляли. Та ще й брати розписку про таке повідомлення.

Чи не є це вища міра цинізму й зневаги до свого народу? Хто придумав таку наругу над пам'яттю мільйонів жертв комуністичного режиму, за чиєю вказівкою «благословлялася» ця мерзенна й повсюдна владна брехня?

Збережені документи в цій справі дають можливість простежити народження цілого ланцюга цієї брехні, початки якого ведуть, звичайно ж, до кремлівських кабінетів.

Після смерті Сталіна влада вже не могла тримати за сімома замками таємниці свого нечуваного в історії світової цивілізації за масштабами беззаконня, що чинилося іменем ленінсько-сталінської партії та її вождів упродовж 20-30-х років. Але й до кінця визнати його та добратися до коріння цього беззаконня з метою його викорінення для не повторення у майбутньому вона теж не змогла. Виходила така собі напівправа-напівбрехня, в яких заплутувалися і численні представники цієї влади на місцях, і нові мільйони простих громадян.

«Просимо роз'яснити, як повідомляти про результати розшуку інформації у судових справах репресованих ініціаторам-заявникам» – службові запити такого змісту на офіційних бланках обласних відділів тодішнього КГБ (Комитету Государственной Безопасности) звідусіль посипалися до Москви від середини 50-х років. Потреба в таких рекомендаціях виникала з двох причин:

Перша. Таких смільчаків, як ті три перші жіночки з Данини, які стали писати листи-звернення в кілька центральних інстанцій одночасно, ставало все більше. Друга. На виконання постанови Ради Міністрів про компенсацію матеріальних витрат жертвам і сім'ям потрібно було подавати до відповідних органів свідоцтва про смерть родичів заявників. Їх досі ні в кого не було.

Це й спонукало ЦК партії дати вказівку союзному КГБ підготувати і розіслати на місце 24 серпня 1955 року документ за номером 108сс. Додані до цифр два «с» означало – «совершенно секретно». Ось зміст таких рекомендацій районним відділам КГБ, які надійшли із Москви:

- на основі отриманих з архіву даних зареєструвати в ЗАГСі конкретного виконкому Рад і в обласному архіві свідоцтво про смерть;
- дату смерті розстріляним у 30-х роках вказувати в проміжках між 1943-1944 роками;
- місця смерті зазначати так: «під час відбування покарання у виправно-трудових таборах»;
- виставляти різні діагнози причин смерті (для прикладу, сердечна недостатність, виразка шлунка, цироз печінки, уремія);
- подавати інформацію в усній формі; для цього викликати заявників до райвідділів міліції (раніше до них їздили чергові міліціонери. – Прим. М. Т.) і оголошувати усно, що його батько (син, брат) помер від такого-то діагнозу;
- брати письмову розписку про оголошену інформацію; розписку в обов'язковому порядку направляти в обласне відділення КГБ;
- разом з інформацією про смерть повідомляти заявника, що таку довідку він може отримати в обласному суді [18].

На основі цього таємного документа в обласних відділеннях КГБ були розроблені різні варіанти спеціальних бланків: на запит до центрального архіву в Москві, на повідомлення до районних відділень ЗАГСів та міліції, на повідомлення заявникам. Працівникам цих установ залишалося лише заповнювати прізвища та адреси заявників і ту напівправдиву інформацію, яка регламентувалася роз'яснювальним листом московського КГБ з грифом «цілком таємно».

Вистраждана реабілітація

Звичайно, що прості люди не були посвячені в тонкощі нової гри правлячої ком-партії в дозовану демократію з масами. З новими силами, новими надіями і новим колом пошуків правди пішли наприкінці 50-х років не дружини й матері, а діти репресованих. Вони вже не шукали, як їхні неграмотні матері, казенних писарів, багато що розуміли в цьому житті і здатні були й далі захищати честь своїх родин.

З-поміж таких дітей першим порушив мовчання син Якова Миколайовича Дворського Федір. У 1938 році, коли арештовували батька, Федору було дев'ять років. Він і його п'ятеро братів та сестер сповна відчули на собі, що таке бути сином чи

донькою ворога народу. Незважаючи на відому фразу Сталіна про те, що син за батька не відповідає, насправді відповідати невідомо за що їм доводилося кругом і всюди: в школі, в армії, в час влаштування на роботу чи вступу до інституту. Не випадково багато хто з таких дітей вимушено полишали село і їхали шукати кращої долі подальше від дому, де, можливо, менше лізтимуть у душі всілякі комсорги чи партогри. Однак ці дорослі діти ще не знали, що при написанні заяв на влаштування на роботу чи навчання їхні молоді життя повсюди супроводжуватиме 16-й пункт кадрової анкети про судимість, арешти чи репресії батьків.

Син репресованого Федір Якович Дворський після армії не залишився в селі. Виїхав аж у Ворошиловградську область, на шахти. Звідти й написав у жовтні 1957 року ось цього листа до Москви, якого переправили для розгляду до прокуратури Чернігівської області. Вчитаймося, вдумаймося в зміст цих слів, які не можуть не обпікати душі сучасного читача. Неважко уявити, як давалися вони авторові:

«Прошу Вас пересмотреть дело нашего отца, Дворского. Быть может он осужден так, как многие в то время безневинные люди. После рассмотрения сообщите мне результат, так как мы, дети Дворского Я. Н., уже взрослые люди. Отслужили, а некоторые еще служат, в Советской армии, самостоятельно работаем на разных отраслях производства нашей страны. Но мы не можем участвовать в общественных мероприятиях, которые направлены на построение коммунизма в нашей стране СССР, так как на нас наложено черное пятно в связи с арестом нашего отца.

Мы родились, выросли и воспитались при Советской власти, хотим жить и трудиться на благо нашей Родины СССР с чистыми чувствами в душе, не думая о том, что нас подозревают и не доверяют... Кроме того, наша социалистическая система даст мне право думать, что сын за отца не отвечает. А поэтому убедительно прошу Вас освободить нас от этого позорного пятна (которое так много помешало в жизни) путем оправдания нашего Отца.

Судя по рассказам, наш Отец был активный борец за Советскую власть. Он с малых лет остался и рос без отца и испытал все горечи жизни в то время... Наш Отец добровольцем ушел в молодую тогда Красную Гвардию, во время коллективизации занимал руководящие должности...

Нам ничего неизвестно о нем с тех пор, как его арестовали...» [19].

Відповідь на своє звернення молодий шахтар із чернігівської Данини просив прокуратуру СРСР написати йому за його новою адресою: м. Ворошиловськ (пізніше – Алчевськ. – **М. Т.**) Ворошиловградської області, Нове місто, проспект Миру, 44, кв. 55.

Син іншого репресованого Євмена Єлисейовича Кошми Василь був старшим від Дворського Федора на 13 років і мешкав після армії у Данині. Цілком вірогідно, що вони листувалися між собою і домовилися відправляти листи щодо реабілітації батьків майже одночасно. Як би там не було, але звернення Василя Євменовича Кошми зареєстровано в Москві на тиждень пізніше від його земляка Дворського.

І сталося неймовірне. Цим листам, як прийнято говорити, «дали хід» куди більший, ніж попереднім зверненням селянок із чернігівського села. Прокуратурою СРСР, нарешті, приймається рішення про перегляд «данинської справи».

До 1955 року ця справа, як і всі, що стосувалися мільйонів репресованих у 30-х роках українців, зберігалася в Москві з грифом «цілком таємно». Видавали їх лише за вказівкою самого генерального прокурора СРСР і на підставі звернення відповідних відділів КДБ з областей. Підтвердженням цьому є ось цей лист, надісланий із Чернігівського облуправління КДБ до Москви на адресу начальника обліково-архівного відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР Плетньова:

«Секретно. По указанию Генерального прокурора Союза ССР нами проверяются материалы о правильности осуждения в 1938 году группы лиц, осужденных бывшей тройкой УНКВД по Черниговской области к высшей мере наказания... Прошу дать указание выслать нам архивно-следственное дело Зоценко И. А. для составления обзора и приобщении его к материалам проверки» [20].

Після отримання з Москви таких справ слідчі з Чернігова їхали на місце.

...Данина знову стрепенулася і затаїлася після того, як у жовтні 1958 року сюди приїхала група слідчих «аж із самого Чернігова» на чолі із лейтенантом Матвеевим і стала викликати на повторні допити тих, хто свідчив у справі місцевих «ворогів народу» трохи більше 20 років тому.

Щоправда, викликали не всіх. Із 13 мешканців села, які свідчили проти своїх земляків у квітні 1938 року, в селі проживало тільки п'ять, які й були передопитані. Не виявилося якраз найбільших обвинувачів, які були приїжджими. Колишній голова сільради Цинковський, який тоді написав на кожного арештованого прямо такі «вбивчі» характеристики, виїхав із села якраз напередодні війни. Згідно з довідкою, наданою Парафіївською сільрадою, Цинковський із сім'єю виїхав 1950 року із Парафіївки на постійне місце проживання до Магнітогорська, де й помер 1956 року у віці 51 року. Невідомим виявилося місце перебування колишнього директора Данинської школи Желюка (поливив село ще до війни), як також і Григорія Процька (виїхав по війні). Свідок Савищенко загинув на війні, Григорій Свирид помер у госпіталі, а Лаврентій Дворський, Юхим Кугут на той час були померлими.

Цікаво, як вели себе цього разу свідки П. Т. Федоренко, В. Д. Дворський, К. Є. Парохня, П. С. Петрик і К. Є. Холявка? На передопиті кожному задавалося три питання:

- чи знаєте ви особисто засуджених у 1938 році?
- чи допитувалися ви тоді в цій справі?
- чи підтверджуєте ви свої попередні свідчення?

Часи все ж були інші, тому у відповідях на ці запитання люди були розкутіші й впевненіші. Дехто на початку заперечував, що допитувався раніше. Втім, при показанні слідчим протоколу допиту 1938 року, стверджував, що забувся про це. Скажімо, свідок Петро Самойлович Петрик, заперечуючи сказане ним у 1938 році, пояснив, що давав тоді показання в стані «випившого». Втім, цього разу він, як й інші свідки, характеризував арештованих із позитивного боку. Лише один Петро Терентійович Федоренко, колишній голова колгоспу ім. Шевченка, на той час зберіг у своїх відповідях різко критичну тональність, зокрема щодо Якова Дворського. І то не в конкретиці його політичної, а господарської діяльності: знову наголошував на розтраті сільрадівських коштів, на пиятиці в робочий час. На жаль, і цього разу аргументи його свідчень були не конкретними: чув, що по селу ходив поголос, сам особисто не бачив. У цілому ж більшість свідків при повторному допиті заявляли, що вказані в протоколах їхніх допитів 1938 року факти, які характеризують звинувачуваних як антирадянщиків, вони не називали, ті факти були сфальсифіковані слідчими.

Крім повторно допитаних, слідчі викликали на допити й інших мешканців села, які добре знали арештованих, але не проходили як свідки у справі 1938 року. Серед таких – учитель Данинської школи Артем Андронович Штиволока, 1901 року народження та колгоспники колгоспу «Дружба» Векла Сергіївна Мозгова (з 1899); Марія Іллівна Дворська (1915); Сидір Федорович Процько (1883), Іван Трохимович Кичко (1901), Семен Арсенович Хлібик (1890), Василь Філімонович Мозговий (1904), Антон Олексійович Романченко (1897).

Слід віддати належне вчителю Штиволоці та вище переліченим рядовим колгоспникам: ніхто з них не покрив кривдами та десь почутими вигадками своїх свідчень. Червоною ниткою їхніх тверджень було: нічого антирадянського в житті й діях цих людей назвати не можемо. Про Кошму і Дворського чи не всі говорили, що вони були добрими і знаючими керівниками.

Зовсім у іншій тональності написані й характеристики засуджених, подані у 1958 році сільрадою. Тут уже немає зведення тодішніми керівниками села рахунків, обізнаності, спекулювання на темі куркульства, ледарства, пияцтва. Кожна характеристика закінчується словами: «Від квітня 1938 року і по сьогодні сільській раді його місце перебування невідоме».

У питанні перегляду справи данинських націоналістів 1938 року чернігівські слідчі працювали в селі 15-16 жовтня 1958 року. А вже 27 жовтня того ж року начальник

КДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернігівській області полковник Козачок підписує підготовлений його працівниками висновок по архівно-слідчій справі №1304. Ось витяг із цього висновку (в перекладі автора з російської):

«Вивченням архівно-слідчої справи і матеріалів додаткового розслідування встановлено, що звинувачені мешканці с. Данини Зоценко І. А., Кошма Є. Є., Процько М. Є., Коваль І. К., Подолянка В. М., Дворський Я. М., Яценко М. Д., Процько М. І. були арештовані і засуджені безпідставно.

Доказом вини звинувачених були зізнавальні свідчення окремих засуджених, показання осіб, які проходили з інших справ, і неконкретні, такі, що викликають сумнів, показання свідків [...]. Таким чином як у процесі попереднього слідства, так і в процесі перевірки справи достатніх даних про причетність звинувачуваних з даної справи до антирадянської організації і проведення ними антирадянської діяльності не добуто» [21].

Цей висновок дав підстави прокурору Чернігівської області В. Москаленку подати до президії обласного суду протест із пропозицією прийняття такого рішення:

На основі викладеного та керуючись Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 року, прошу:

Рішення Тройки при Чернігівському облуправлінні НКВС УРСР від 23 квітня 1938 року щодо Зоценка Івана Андрійовича, Кошми Євмена Єлисейовича, Процька Микити Євменовича, Ковалю Івана Кузьмовича, Подолянка Василя Маркіяновича, Дворського Якова Миколайовича, Яценка Михея Даниловича і Процька Миколи Івановича відмінити і справи на них провадженням припинити за недостатністю зібраних доказів [22].

Останню крапку в цій більш ніж 20-річній історії поставив Чернігівський обласний суд, надіславши 13 грудня 1958 двом заявникам-данинцям – у Данину й Алчевськ – довідки про реабілітацію їхніх батьків, а також усіх тих восьми данинців, які проходили у так званій антирадянській націоналістичній справі. У цих листах подавалася коротка інформація про права й пільги щодо реабілітованих та членів їхніх сімей, які передбачено постановою Ради Міністрів УРСР від 8 вересня 1955 року.

Правда перемагає

У цій обсяговій справі залишилися нерозглянутими численні листи рідних, здебільшого синів і доньок цих восьми українських патріотів, які вони писали в різні обласні, республіканські й всесоюзні інстанції упродовж 1958-1959 років. Лише син Євмена Єлисейовича Кошми, унаслідуювши від батька його краді бійцівські риси характеру, написав близько трьох десятків таких листів. Це здебільшого скарги на бюрократизм і бездушність, цинізм і грубість, зверхність і відчуття безкарності всіх тих, хто сидів тоді у високих державних кабінетах і продовжував ревно служити не своєму народові-годувальнику, а тій же компартії, яка й після розвінчування культу особи Сталіна не перероджувалася, а вироджувалася, перетворювалася в нового тоталітарного монстра.

Формально реабілітувавши безневинно убієнних репресованих і декларувавши пільги їхнім родичам, ця партія в особі її провідників на місцях робила все, аби ті копіячені пільги згорьовані селяни, якщо й отримували, то через численні приниження, ходіння по кабінетах у пошуку чергових довідок та підтверджень. Чого вартує, скажімо, історія з коморою, яку після арешту забрали з двору господаря Кошми й поставили в колгоспі. Аби не повертати її законному спадкоємцю, на руках якого були зібрані упродовж місяців численні папери-дозволи, районна влада рекомендує правлінню данинського колгоспу... оформити заднім числом папір на нібито-то понесені витрати на ремонт цієї комори, який «потягнув» рівно на суму її первинної вартості.

Усі ці листи, як й інші документи справи, безумовно, заслуговують того, аби їх видали окремою збіркою. Це суворий і сильний документ доби, який звучить суворим обвинувальним вирокком усій аморальній і по суті антинародній комуністичній системі.

Такі матеріали, які пролежали в недоступних архівах десятиліття, мають пізнати й глибоко осмислити не лише родичі, спадкоємці репресованих, а й всі, нині суцї в Україні, – старші і молоді. Одні – для того, щоб повернутися з вибіркового безпам'ятства, відділити завбачливо утрамбовані владою товстими шарами ідеологічної половини зерна правди. Інші – для того, щоб гіркі житейські уроки дідів і прадідів передати своїм дітям. Саме вони перед світлою пам'яттю своїх чистих душею і світлих у своїх намірах попередників нізащо не повинні допустити повторення нової національної біди.

1. Дело по обвинению – Зоценко Иван Андреевич, Кошма Евмен Елисеевич, Процько Никита Евменович, Коваль Иван Кузьмович, Подолянко Василий Маркиянович, Дворский Яков Николаевич, Яценко Михайл Данилович, Процько Мина Иванович. – Державний архів у Чернігівській області. – Ф. Р8840. – Оп. 3. – Од. зб. 3915. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 344 арк.; Т. 2. – 121 арк.

2. Там само. – Ч. 1. – Арк. 1-2.

3. Доповідна записка начальника Лосинівського райвідділу НКВС Курочки від 12. 07. 1937. – Там само. – Арк. 175.

4. Там само. – Арк. 114.

5. Там само. – Арк. 126-127.

6. Там само. – Арк. 144-145.

7. Там само. – Арк. 150-151.

8. Там само. – Арк. 153-154.

9. Там само. – Арк. 38-40.

10. Там само. – Арк. 88.

11. Там само. – Арк. 156.

12. Обвинительное заключение по обвинению Зоценко И. А., Кошмы Е. Е., Процько Н. Е., Коваль И. К., Подолянко В. М., Дворського Я. Н., Яценко М. Д., Процько М. И. в участии в украинской националистической, контрреволюционной повстанческой организации». – Там само. – Арк. 162-168.

13. Приказание Коменданту Черниговского СУ НКВД сержанту госбезопасности тов. Филенко // Там само. – Арк. 184.

14. Ходатайство колгоспниці села Даніно Яценко Васи́лини Федорівни до Прокурора СРСР про перегляд судової справи її чоловіка від 6 грудня 1940 року. – Там само. – Ч. 2. – Арк. 198.

15. Заключение помощника прокурора Черниговской области по жалобам Яценко и Процько от 8 февраля 1940 г. // Там само. – Арк. 211-213.

16. Расписка Кошмы Параски о получении сообщения от работника милиции о смерти брата. – Арк. 15.

17. Письмо начальнику Лосиновского райотдела милиции от 15 июля 1956 г. // Там само. – Арк. 5.

18. Заключение Управления КГБ по Черниговской области от 2 марта 1959 г. – Арк. 94.

19. Лист сина репресованого Дворського Я. М. – Федора до Прокурора СРСР від 10 жовтня 1957 року // Там само. – Арк. 215-217.

20. Письмо Черниговского облуправления КГБ начальнику учетно-архивного отдела КГБ при СМ СССР от 31 мая 1955 г. // Там само. – Арк. 120.

21. Заключение по архивно-следственному делу №1304 от 27 октября 1958 года // Там само. – Арк. 312-316.

22. Протест Черниговской областной прокуратуры на решение Тройки при Черниговском облуправлении НКВД УССР от 23 апреля 1938 года // Там само. – Арк. 318 – 321.

Mykola TYMOSHYK
**THE ECHO OF KHARKIV PROCESS OVER LUL (THE LEAGUE OF UKRAINE
LIBERATION) IN THE DEPTH OF CHERNIHIV REGION:**

About the trial over the so called «anti-Soviet Ukrainian national counter-revolutionary rebellious organization» in Danyna (Losynivka district, Chernihiv region)

The author presents the information about the simulated by NKVD case about anti-Soviet Ukrainian national counter-revolutionary rebellious organization in the village of Danyna which has never been published before.

The author has studied two-volume rare archive document which proves that the case was a total fake and shows cynicism of the Soviet power as for the dissention and national identity of the Ukrainians after the famishment of 1933.

The article gives the description of the actions preceding the trial, mainly arrests, expropriation of public property, the way compromising materials were collected, interrogations, imprisoning in one-man cells, promises about clemency. It also describes the behavior of witnesses who were also forged, because almost all of them were either the representatives of the Soviet power or those who supported them. All that led to the tragic denouement: eight guiltless peasants and their minister Rev. Ivan Zotsenko were executed due to the decision of the ominous «triplet».

Next subdivisions of the research such as «Relatives in search of justice», «Meanness and lies of the authorities», «Endured rehabilitation», «The truth wins» contain a lot of unknown facts.

Conclusions state that archive documents alike should be studied not only by relatives or heritors of those repressed but by all the Ukrainians both young and old just not to forget the events of the past and to remember those who died in vain as well as to tell such stories to their own children and grandchildren.

KEY WORDS: arrests, repressions, expropriations, secret organizations, Petliura's adherents, village nationalists, Ukrainian Autocephalous Church, rehabilitation, search of truth, Soviet power.

Віктор Міщанин

ЛИСТИ ІЗ СОРОК ПЕРШОГО (фронтові трикутники опішненського гончаря Івана Сердюка до своєї сім'ї)

У статті подано короткі біографічні дані про опішненського гончаря Івана Сердюка та його братів-гончарів Петра й Василя. Наведені мовою оригіналу сім листів червоно-армійця Івана Сердюка до своєї сім'ї, написані ним за тиждень до початку німецько-радянської війни та в перші її два місяці.

Ключові слова: гончар, війна, листи.

Іван Сердюк народився 14 жовтня 1909 року в містечку Опішному Опішненської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії в гончарській сім'ї Сергія й Олени Сердюків. Окрім нього, в батьків було ще вісім синів. Живими залишилися троє: Василь, Іван і Петро. Решта разом із батьками померли під час Голодомору 1932–1933 років.

Іван Сердюк навчився гончарювати у свого батька, разом з яким до колективізації виготовляв різноманітний глиняний посуд. 1931 року одружився з Уляною Іларіонівною Ветошко (1908 р. н.). Їхні діти: сини Микола (1934 р. н.) і Леонтій (1934 р. н., помер у віці 9 місяців), дочка Марія (1939 р. н.). У 1930-х роках працював гончарем у цеху №2 Опішненської артілі «Художній керамік», а перед війною став працювати в конторі. Був активним учасником художньої самодіяльності.

Брати Івана, Василь (1904–1969) та Петро (1912–1972) Сердюки, також були опішненськими гончарями. Роботі за кругом навчилися в батька.

Сім'я Василя Сердюка: дружина Мотрона Павлівна, дочки – Антоніна (1930 р. н.), Марія (1939 р. н.).

Гончарював до 1941 року. Потім був на фронті. Повернувшись додому, кілька років гончарював удома, оскільки на фронті втратив пальці руки й працювати за кругом було важко. Пізніше трудився лісником.

Сім'я Петра Сердюка: дружина Христіна, сини Григорій (1936 р. н.) та Іван (1938 р. н.), дочка Марія (1939 р. н.).

Був учасником Другої світової війни. Гончарював увесь час одноосібно аж до кінця 1960-х років. Виготовляв різноманітний глиняний посуд, переважно неполив'яний. Причин цього було дві: складність у діставанні свинцю та переслідування з боку фінвідділу за полив'яні вироби. Поливати посуд доводилося крадькома. Вихопивши з горна ще гарячі полив'яні вироби, їх відразу намагалися сховати. Для продажу продукції в Полтаві й Карлівці наймав машину. Мав найняту квартиру, де залишав посуд, а потім дружина їхала продавати [10].

У першій половині 1930-х років Іван Сердюк служив у Робітничо-селянській червоній армії (РСЧА). Службу проходив, очевидно, або в самому м.Тирасполі, або поблизу нього. Підстави говорити про це дає посвідчення «О награжденни значком Готов к труду и обороне» за №21133, видане Івану Сердюку військовою частиною №1487

© Міщанин Віктор Данилович – науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук.

02.11.1933 року в м.Тираспіль [11]. Після служби, за словами доньки Марії Марехи, він проходив щорічну «перепідготовку» в с. Яреськи, оскільки був офіцером [10]. Але архівні відомості свідчать про те, що Іван Сердюк був сержантом [9]. Він брав участь у «визвольних походах» Червоної армії в Західну Україну (1939) та країни Балтії: Естонію, Латвію, Литву (1940). Був учасником радянсько-фінської війни [10]. У березні 1941 року закінчив у Києві 20-денні курси ПСО та ППХО при Укрхудожпромсоюзі [12], а в травні 1941 року його в черговий раз призвали на збори в с. Яреськи. Вони мали тривати 45 діб, але 22.06.1941 року почалася німецько-радянська війна, й Івана Сердюка вдома більше ніколи не бачили. За тиждень до її початку, 14.06.1941 року, він написав дружині листа з місця зборів*:

«Здрастуй моя дорогая Уля! письмо я твое получил, за яке я тебе дуже благодарю.

Разом з цим пиридаю тобі свій горячий привіт і цілую тебе так як і ти мене цілуєш через письмо. Одно плохо, що з Марусею таке діло. Ну я тожи думаю, що то ще нидужи страшне. Передаю я їй палкий свій поцилунок и поцилунок синку Колі. [...] нима грошей потому, що довго за свої кормився. То я тобі должин сказати, що з одного боку це так, а з другого те, що нидужи, що купував бо ни було чого. то приходилося як небудь. трохи просив а то так. а трохи і купував. Так, що в мени гроші трохи осталося. Крім того я получил зарплату 75 крб. Так, що по міні дорогая Уля не журися я живу на всю губу як кажуть. Хотя ця губа і прикушена коротко.

Дорогая Уля! а всежи попало в таку мені батерею, що против других багато легши я за це благодарю Бога.

Як би мені в стрілках бути то булоби з мойими ногами дуже плохо.

Вобицм занимаемся не більше як шість часов а то все время около дому. хотя і нисвободний ну за те на месті. Ти мене Улю питаеш, чи Андренко зо мною то я тобі должин сказати, що ни всих таке «счастя» як у мени. Андренко дома, а Панов зо мною в одному полку піддержує мене хлібом бо він роби на пікарні, а ми к твоему сведению получаем хліба буханка на 16-чоловік на раз поїсти тобто по 150 грам. Та до хліба миску каші. Така як у нас залізненка на 8-чоловік. От наша їда. Вобицм крихот на столі нимає коли повстаєм но дают по 3 раза в день. На обід щей борщ по тів мисочки.

Я тобі должин сказати, що ти дорогая Уля думай як дома жити а я тут проживу. Мені вже ни привикати до цього і знаю яким путем обійти щоб голодним ни бути.

Дорогая Уля! мені щось кажуть таке що я нибуду сорок п'ять днів. Должні б раниши пустити.

Так я придбачаю по своїй обстановці. Новостів особих нимає. Трохим коло мени і Іван Мирній Дмитро Маєрів, і всі опішняни недалеко. Хотя в мойй батереї і нимає з району дажи з Опішнянського нікого.

Передай привіет всім сестрам і зятям і мойим братам. Перекажи їм, що писма можни і ни напишу ні до кого. бо пошти, що ни маю великого часу для цього а по друге нимає чого писати.

Ти мені пишши, що купиши порося то дивися як, що е в тебе за що то купиш. Хорошо що я і нибрав більш грошей. Вобицм мені платят по п'ять рублів у сутки поки буду поки для мени грошів і хвати.

С тем до свидания остаюся жив здоров уже в ботинках каженних і пілотке а білье свое но хорошо, що в мени военни білье я міняю на складі так як і всі кадрові а останні сами стирают. Жилаю Вам хороших успіхів у Вашій жицні, як би тіко мені нидовго бути та вернутися додому, щоб застати тепла.

Об виході з артілі я бросив і думати. Бо в Армії січас ні защо ни останушь. Цілую крепко. Ваш батя і твій Ваня.

/підпис/ Жду ответа.

Дуже скучив!» [2].

Наступний коротенький лист написано на другий день від початку війни, перед відправкою на фронт: 23.06.1941 року.

* Мову оригіналу збережено.

«Здравствуй дорогая Уля! Мой тяжолый к тебе привет і моим деткам которим я видил возможно последний раз. Уливаюсь слезами и немогу тебе передать моего чувства но близка душа моя к твоей она скажет тебе восне, Дорогая Уля! письом до мени больши не пиши пришил последний час, последний слова сказани за 2000 год назад. Потичот і ещо раз потичот [...] кров Вам наверно извесно об чем я пишу. Цилую я тебе возможно последний раз, живи дорогая і [...] моими потретами и детками.

Досвидания твой довго незабутний Ваня.

Я грузуся на станциі в белый свет» [3].

Десь через місяць перебування на фронті Іван Сердюк був поранений. Про це він коротенько повідомляв рідних у листі, написаному прямо на поштової карточці, відправлений зі станції Тула 01.08.1941 року:

«Здраствуй Уля!

Я жив здоров, еду с фронта в госпіталь, коротче говоря миня визут.

я ранен, пишу из станциі Тула.

Передаю привет Коли и Маруси, чтобы дождали миня домой возможно увидимся. привет всем остальним. Адрес напишу с места

Твой Ваня» [4].

Прибувши в госпіталь, Іван Сердюк, як і обіцяв, 04.08.1941 року написав листа, де зазначив адресу свого нового місцеперебування:

«Здрастуй дорогая Уля! Передаю я тобі привет, і цилую тібя очинь крепко. цилую Колю і Марусю і жилаю Вам всем хорошей жизни. А моя жизнь следующая:

Я бил на самом упорном фронте т.е. «Смоленском направлении», миня 28.7.41 г. ранили и 3.8.-41 г. я уже в госпитале на ст. Никольск Тамбовской обл. Мне моя дорогая очинь здесь против фронта хорошо ми находимся в доме отдыха [...], культурно обра- щаются и хорошо кормят, Вобщим яби сказал; что создани для нас условия те, что я ище на жизни не испитивал на себе. Вобщим очень хорошо. О том как біло на фронте я знаю Вас більше всего интересуєт, но писать нет надобности. фронт как и вообще фронт и война как и вообще война, это [...] извесно с газет. О том, что я перенес, какие для миня били [...] это я смогу только когда лично если это будит возм... если нам т.е. мне с Вами придется видится. Передай привет всем кто еще дома з наших родних а так же передай привет в завод и контору.

Мой адрес:

Тамбовская область

ст. Никольск

Ю.В.Ж.Д. Госпиталь [...] Калинина» [5].

Через день, 06.08.1941 року, Іван Сердюк написав ще одного листа на рідну Полтавщину:

«Здравствуй дорогая многоуважаемая Уля! передаю я тобі свій горячий привіт і привіт синку Коли і доці Марусі і жилаю я Вам хорошої жизни.

Я Вам писав письмо [...] но ни знаю чи я його вкинув і по этому я решился писать Вам письмо. Теперь я прошу тебе дорогая Уля, пропиши мені всі свої новості. пропиши коли забрали Петра як що знаєш то де він. чи Василь ще дома та Назар, пропиши як живе Демид А. Алеша чи е у них в хаті евакуйровані люди чи нима. Як там живе паця і тепер я тобі должин сказати, що положение [...] як, що е в Вас гроші то старайся купити хліба в першу чергу, а все остальне одложи в другу чергу, бо з хлібом буди дело плохо я це [...] я бачив в городі Тула.

Так що як що нимає грошів то лучши що небудь продай а як що [...] то хліба купи. [...] я голоду низнав 33 годі а це на фронті узнав. А я жи думаю, что хотя позно а додому можи буду, а возможно мої рани залічут так, що обратно пойду на фронт. од этого неисклю- чена возможность. Дорогая Уля, много я знаю тибя интересуєт моя фронтовая жизнь і жизнь данного время. но в писме низя всего розказати, а второе то, что мне тяжело писать рани мои ніскільки еще не заживают я очень слаб по состояниє мое нормальное

ето пока внов собирется кров пока поотходят фронтовые зашпори а то все хорошо.

Передай привет Димиду А, Натe Р і сину Мишку. Алеші Д. Паше Ф. і Варке Д. и Назару еслі дома и передай им благодарность за то что в песнях они мне пожилали рани не большой.

Об моих товарищах опішнянских Чабан Иван Иванов ещо живой и Мареха Трохим Мирний Иван Чабан Дмитро после одного боя я их не віділ і незнаю живі они ілі нет но в бітих не бачив.

С тем до свидания, остаюсь жив здоров. Пиши ответ поскорей, ещо прошу попроси хто имеет возможность пуцай пишут до меня писмо дай тому адрес, бо я не писатиму на верно ни дают по тому, что мне плохо писать я без [...]руками, а мне хочится писма получать, бо скучно сутки в сутки лежать без дела.

До свидания дорогая Уля.

еще раз тебе говорю что про мені не журися а живі з детками хорошо а я ни где не пропаду.

Твой Ваня и ваш Коля и Маруся батя.

/підпис/» [6].

18.08.1941 року опішненський гончар Іван Сердюк отримав листа з рідної домівки. А через день, 20.08.1941 року, написав відповідь рідним:

«Здравствуй дорогая Уля!

Письмо я твое получил за яке дужи і дужи дякую, письмо від вас ішло 7 днів получил я його 18-го і думав уже, що на pewno мої писма до Вас нидоходят, і я риишився послати телеграмму в які тебе відзиваю до себи но тпер бачучи, що 20 ти число і Вас нимае та плюс до цього слухаю радіо кожни утро і с того вирішив і що Вам на pewno вже нимае можливості приїхати одно возможно через [...] а друге страшно іхати коли половина України забрана німцим, то мабуть іхать [...] щоб чого поганого нислучилося в дорозі хотя ти себе гляди в жизни щоб дітки ни були круглыми сиротами, бо я ни знаю ще шо зо мною буди. Хотілося конечно хотя ни жити а хоч побачитися ще раз із Вами а такжи із усіми друзями в крайнім случаі думав і вирішив, що будь що а стобою побачуся ну коли враг день за днем бере город за городом то дужи трудно я конечно нимогу сказать; яка моя буди судьба після вилічіння чи я гож буду на фрон чи мене пустят додому хотя на время [...] це время пройди на мою думку днів 25-30. а за це время на pewno до Вас нибуди можливості доїхати хотя і будут для мене роздані такі умови. Я вже тобі писав що ми з Мельником у месті. якось так на нашу долю випало і ми разом і Вас з Верою визивали. Передай привет всім сестрам і зятям передай їм, що я вже хожу по садку в свободни время от [...] рани мої заросли обидьві нимае [...] начала зростати кость, боль іще [...] все загіпсовани хожу безопасно плохо що часто приходится просить щоб хто звирнув цигарку і кожни утро облив руку здорову. Передаю тобі свій горячий поцолунок такий котрий я думав тобі отдать тогда когда ти должна была прихатъ ко мне. Ещо привет и поцелунок Колі і Марусі і жслаю Вам часливой жизни. Хорошо жить мене низабывают [...] должно битъ дастъ Бог виздоровлю приїду додому і хотя одна рука буди каліка якось будим жить. Звиняй що погано написав [...] лучши ніяк.

Писав твій Ваня. /підпис/» [7].

Останній лист, який сім'я отримала від Івана Сердюка, був датований 26.08.1941 року.

«Здравствуй дорогая Уля! передаю тобі свій привіт. сообщаю телеграму я получил через три часа о том, что Ви приехать не можити, поблагодарі всем за письмо бо [...] неможу дать за неіменіям бумаги, я получил 10 писем, четверо от тібя от Сохвіі Чабановой і от Усті Чабановой от Димида А. от Алеші Д. от Петра С. і от Демченка М.Ол. все миня спрашуют коли я бачив послідній раз іх, то я говорив: що я іх послідній раз бачив як мене ранило т. е. 28.7.41 г. і більше я іх бачить ни можу. Дорогая Уля! Ти пишеш що приїжай додому долічуватся то я б дужи був рад аби мене пустили, но поки нікого ни пускают і на pewno нам побачится трудно як, що в німця будут успехи в войні бо можи перерізатъ дорогу, а я передбачаю що еше з місяць прийдится лічится рани мої зажили

уже нимає но кость которая вбита і покалічена начала тільки зростатся рукою дажи ни вдержу можи і вообщє стани робити тільки два пальці остальні мертві, не знаю на-верно [...] вообщє небудуть действовать [...] мне не говорят ні да ні нет. рука ета вообщє сантиметров на несколько тонша а пальци амертвленни, остальное все хорошо. Німецькі самолети стали посіщать. Побомбілі город Мічурінск 8 клм от госпітала ожидаем какой нібудь смени в нашей жизни.

Дорогая Уля! трудний момент чтобы нам увідітся хотя я і не гожд буду опятъ на фронт.

Очїнь миня засмутило то, что Петя пошол проливать свою кров так как пролив я. Возможно івакуїроватимут Вас із дому то еслі будіт возможность останея то оставайся дома. [...] говоріть не могу. До свиданія. Цілую Вас крепко. Колю за то что будет жинітся а Марусю за то, что годует уже хлебом, а тибя за то, что дужи любиш і скучила.

Жду ответа Ваня.

Благодарность за письмо і прївет Димиду А. і Алеші.

/Підпис/» [8].

Цей фронтовий трикутник надїшов до Опішного 02.09.1941 року (за поштовим штемпелем). На превеликий жаль, для сім'ї Сердюків він виявився останньою вісточкою від їхнього чоловіка й батька. Невідомо, чи отримав Іван Сердюк відповідь на цього листа, адже, як свідчать документи, 03.09.1941 року він вибув у «*батальйон выздоравливающих*» [9]. Це могла бути для нього остання вісточка з дому, оскільки незабаром, на початку жовтня 1941 року, Опішнє було окуповане німецькими військами. Подальша доля Івана Сердюка так і залишилася до кінця не з'ясованою. Очевидно, після довготривалого лікування опішненський гончар знову попав на фронт, де, за спогадами його доньки Марії Марехи, пропав безвісти в боях за Білорусію в грудні 1943 року [10]. Натомість, у «*Книзі Пам'яті...*» про Івана Сердюка зазначено іншу інформацію: «*Сердюк Іван Сергійович. 1909 р. Мобілізований у 1941 р. Рядовий. Загинув: гр. 1944*» [1, с. 344].

На початку 2002 року я звернувся із запитом про Івана Сердюка в Архів воєнно-медичних документів Воєнно-медичинського музею Міністерства оборони Російської Федерації. Звідти отримав таку відповідь: «*Ком. отделения 712 сп сержант Сердюк Иван Сергеевич, 1909 г.р. на фронте Великой Отечественной войны получил 28 июля 1941 г. сквозное пулевое ранение левой кисти с повреждением костей, по поводу чего находился на излечении в ПМП 196 п. с 28.07.41, а с 03 августа 1941 г. ЭГ 2674 /Никольское, Тамбовской обл./ из которого выбыл 03 сентября 1941 г. в батальйон выздоравливающих. Примечание: Место призыва не указано. Адрес родных: Полтавская обл., с.Опошнє. Сведениями о дальнейшей судьбе не располагаем*» [9].

Волею долі не судилося Івану Сердюку виконати свою обіцянку-надїю: «*Виздоровлю, приїду додому і хотя одна рука буди калїка, якось будим жить*» [7]. Опішненська гончариха Уляна Сердюк так і не діждалася з фронту свого гончаря. А пам'яткою про чоловіка й батька для дружини й дітей на десятиліття залишалися його фронтові трикутнички, «*зачитані*» за цей час до дірок. Шістдесят років рідні берегли ці листи, а на початку 2000-х донька Івана Сердюка – Марія Мареха – передала їх у Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

1. Книга Пам'яті України. Полтавська обл. : Диканський район, Зінківський район, Карлівський район. – Полтава : Полтавський літератор, 1996. – Т. 4. – 968 с.

2. Лист Івана Сердюка до дружини від 14.06.1941 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 5-6.

3. Лист Івана Сердюка до дружини від 23.06.1941 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 11.

4. Лист Івана Сердюка до дружини від 01.08.1941 року // Національний музей-

заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 2.

5. Лист Івана Сердюка до дружини від 04.08.1941 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 10.

6. Лист Івана Сердюка до дружини від 06.08.1941 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 9.

7. Лист Івана Сердюка до дружини від 20.08.1941 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 8.

8. Лист Івана Сердюка до дружини від 26.08.1941 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 7.

9. Справка с Архива военно-медицинских документов Военно-медицинского музея Министерства обороны Российской Федерации. 29.03.2002 // Приватний архів Віктора Міщанина.

10. Спогади Марехи Марії Іванівни, 1939 р. н. Опішне, Полтавщина. 2001 // Приватний архів Віктора Міщанина.

11. «Удостоверение О награждении значком Готов к труду и обороне». 02.11.1933 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 3.

12. «Удостоверение» про закінчення курсів начальників ПСО та ППХО. 29.03.1941 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 248. – Арк. 4.

В статье подаются краткие биографические данные опошнянского гончаря Ивана Сердюка и его родных братьев-гончаров Петра и Василия. Приведены на языке оригинала семь писем красноармейца Ивана Сердюка к своей семье, написанные им за неделю до начала немецко-советской войны и в первые её два месяца.

Ключевые слова: гончар, война, письма.

Viktor Mishchanyn

Letters from 1941 (The Opishne Potter Ivan Serdyuk's «Triangles» from the Front to His Family)

Ivan Serdyuk was born in 1909 in the town of Opishne in the Opishne volost of the Zinkiv District of the Poltava Government (now the Opishne village council of the Zinkiv District of the Poltava Region) in the Serhiy and Olena Serdyuks' pottery family. Until his marriage, he lived and made pots together with his father. In the 1930s, he worked as a potter in the Opishne co-operative association Art Ceramist. His two brothers, Petro and Vasyl, were potters too.

In the early 1930s, Ivan Serdyuk served in the Workers' and Peasants' Red Army (RKKA). After the military service, he had to attend a retraining in the village of Yaresky every year. He was a participant in the «liberation» campaigns of the Red Army into Western Ukraine (1939) and Baltic States: Estonia, Latvia, Lithuania (1940), took part in the Winter War.

In May 1941, he was again called out for muster into the village of Yaresky for 45 days. The Soviet-German War began on 22 June 1941, and Ivan was not seen at home anymore. Seven letters written by him a week before the war, on the second day of the war, on the way into the hospital after the injury, and from the hospital remained as a memory for his relatives about their husband and father for decades. Now they are kept in the National Archives of Ukrainian Pottery of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne.

After the long medical treatment, Ivan Serdyuk was again sent to the front where he fell in battle. But the exact date and place of his death are unknown to this day.

Key words: potter, war, letters.

ФОТОАЛЬБОМ ЯК СКАРБНИЦЯ ПАМ'ЯТІ ТА ЗАСІБ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті на прикладі архівної колекції ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного проаналізовано фотоальбом як спосіб збереження інформації, демонстрації та інтерпретації фотодокументів.

Ключові слова: фотодокумент, фотоальбом, типологія фотоальбомів, історичне джерело, біографія, самопрезентація, візуальна оповідь.

Однією із форм побутування фотознімків у культурному просторі є фотоальбом. Перший у світі фотоальбом з'явився 1840 р. Його автор – англійський учений, винахідник негативно-позитивного способу створення фотознімків Вільям Генрі Фокс Талбот.

Спочатку фотоальбоми мали вигляд невеличких книжечок, в які вкладалися фотознімки. З часом урізноманітнювалися їхній формат, матеріал обкладинки, кількість розміщених фотографій, кількість аркушів, спосіб їхнього кріплення та матеріал. З кінця XIX ст. фотоальбом стає важливим атрибутом аристократичних віталень і салонів, обов'язковим предметом демонстрації. З'являються альбоми-підношення: наприклад, до ювілею якось навчального закладу чи військової частини, здебільшого полку, його попечителю, почесному шефу (інколи робилося підношення командиру) дарувався фотоальбом зі світлинами буднів і свят, якихось пам'ятних моментів, фото офіцерів, викладачів, учнів чи студентів тощо.

З розвитком і поширенням фотосправи, появою любительської фотографії у 20–30-х рр. XX ст. фотоальбом входить у побут широких кіл міського населення і частково сільського (тут переважають настінні фотоколажі), фотолітописи своєї діяльності у вигляді фотоальбомів створюють різні установи й організації.

Попри формальні зміни протягом багатьох десятиліть фотоальбом продовжує виконувати дві основні функції: зберігати інформацію («пам'ять») і бути засобом комунікації.

Мета нашої розвідки – на прикладі колекції документів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного проаналізувати фотоальбом як спосіб збереження інформації, демонстрації та інтерпретації фотознімків.

З погляду архівознавства фотоальбом є монодокументом і розглядається як одна одиниця обліку. Фотознімки в альбомі нумеруються у валовому порядку (зліва направо, зверху вниз), номер ставиться біля кожного фото. Для кожного альбому створюється внутрішній опис, в якому вказується архівний номер (одиниця обліку), назва альбому, кількість знімків, анотується зміст кожної фотографії, зазначається місце, дата та автор зйомки.

Альбомна колекція ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного складається із 196 альбомів, які містять понад 14 тисяч 868 фотознімків. Хронологічні межі, представлених в альбомах світлин: 1890-і рр. – 2000-і рр. У жанровому відношенні – це портрети (плечові, поясні, на повний зріст), групові, події, «ситуаційні», видові фотографії; зняті у студії та на природі, виконані як професійними фотографами, так і аматорами. Одні альбоми укладені лише професійними або любительськими світлинами, інші містять як перші, так і другі.

Поряд із цінністю контентної інформації окремих знімків не менш важливим є дослідження фотоальбому як певної цілісності, своєрідної структури, яка (незалежно

© Касян Людмила Григорівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

від змістового наповнення) зберігає, демонструє та трактує інформацію. Дослідники неодноразово вказували на спорідненість підходів до інтерпретації фотографій та рукописних чи друкованих текстів. Так, М. Емісон і Ф. Сміт зазначають: «Фото необхідно трактувати так само, як і рукописи або друковані документи, тобто їх потрібно вважати текстами, значення яких маємо відкрити так само, як відкриваємо значення інших текстів» [7, с. 39].

Учені [1; 3; 4]. пропонують розглядати фотоальбом як текст природною мовою, в якому присутні три головні ознаки, визначені Ю. Лотманом: «1. *Вираженість*. Текст зафіксований у певних знаках і в цьому сенсі протистоїть позатекстовим структурам. <...> 2. *Відграниченість*. Тексту властива відграниченість. У цьому плані текст протистоїть, з одного боку, всім матеріально втіленим знакам, які не входять до його складу, за принципом включення – не включення. <...> 3. *Структурність*. Текст не є простою послідовністю знаків у проміжку між двома зовнішніми межами» [6, с. 60–61].

Поділяємо цю думку, оскільки, на наш погляд, фотоальбом як і «будь-який текст володіє механізмом, завдяки якому він може розглядатися і як група самостійних текстів (*що виявив тематичний аналіз фотодокументів*. – **Л. К.**), і як певний єдиний текст більш високого рівня («*фотоматеріал кожного із ста дев'яноста шести проаналізованих фотоальбомів об'єднується за хронологічним або тематичним принципом (а частіше тим і тим) та внутрішнім нарративом*. – **Л. К.**), і як частина якогось тексту вищого порядку» [5, с. 105] (*як явище фотоальбом може розглядатися як складова «загального тексту культури»*. – **Л. К.**).

Фотоальбом може бути монотематичним і політематичним. У монотематичному фотоальбомі простежується єдина тема, наприклад: найкращі виробничниці Тернопільщини; архітектурні перлини Києва; діяльність колишніх вояків дивізії «Галичина» в еміграції. У політематичному присутні кілька тем. Вони можуть реалізуватися за хронологічним принципом в окремих чітко розмежованих частинах-розділах (наприклад, у фотоальбомі філії товариства «Просвіта» в м. Жовкві присутні такі теми: «Перший змаг просвітянських хорів, оркестрів і гуртків Жовківщини. 14/7 1935»; «В 30-ліття існування філії «Просвіти» в Жовкві. 23.VIII. 1936»; «10-денний освітній курс філії «Просвіти» 23.XI–3.XII 1936») (A-7) – і далі в дужках вказуємо архівний номер фотоальбому – *одиночку обліку*. – **Л. К.**), але при цьому бути зв'язаними між собою (одні й ті ж персонажі, спільні локуси і т. п.) й жорстко інтегрованими в загальну тему – діяльність Жовківського товариства «Просвіта». А можуть проявлятися на одній чи кількох сторінках (засобом «семіотизації» теми є поряд розміщені світлини) і бути відносно автономними «фрагментами» у загальному альбомному тексті, мікротемами у загальному нарративі, наприклад: «візит Головного Отамана УНР, президента УНР в екзилі А. Лівичького до м. Шалет» (A-178); «поет Василь Куриленко» – три фото митця різних років та світлина його нареченої Марусі Тимканич, розміщені на сторінковому розвороті у фотоальбомі Олени Теліги (A-168). Тематичну зв'язність посилює зображення представленого в альбомі фото Марусі Тимканич як деталі інтер'єру кімнати Куриленка на одному із трьох згаданих портретів; «заняття у школі українського танцю Василя Авраменка» (також фотоальбом О. Теліги, A-168). Чотири фотографії на розвороті двох сторінок (послідовне вертикальне розміщення із прочитанням згори вниз).

Важливим елементом текстового простору фотоальбому є вербальний компонент: підписи до окремих фотографій, написи-заголовки до кількох знімків на одній сторінці чи кількосторінкового розділу, написи на альбомному форзаці та першій сторінці. Підписи до зображень можуть бути лаконічними і розлогими, міститися як на зворотному боці фотографії, так і на лицьовому (переважно кутове розміщення), безпосередньо на альбомній сторінці під фото, на картонній картці, наклеєній під світлиною. Вони переважно закріплюють візуальне повідомлення, іноді доповнюють його інформацією, яку неможливо передати невербально, несуть певну модальність, емоційну конотацію, характеризують взаємини: «Командири Красной Армии со своими семьями во время отдыха в Боровом. 1924» (A-125); «Занятие на стрелково-тематических курсах усовершенствования комсостав РККА «Выстрел-2» 1926» (A-125); «Злучені хори читальень «Просвіти» Жовківського повіту при відспівуванні пісні-молитви «Боже Великий» на повітовому святі філії «Просвіти» в Жовкві. Співає 650 членів хорів при співучас-

ті трьох оркестрів. 12/7 1935» (А-7); «1915 год. Я прощаюсь с 10-й Кавалерийской дивизией по случаю назначения меня командиром III корпуса» (А-37); «Великодна субота 30/IV/1932 6 год. В день приїзду Оленочки з Варшави село Želazna» (А-169); «Поетическая тройця! Цікаво, якими ми зустрінемося ще через 3 роки?» (А-168); «Тобі Миша, мойому учителєві» (А-168); «Любим Муму й Михайлові на добрі спогади» (А-168); «Величний Мум терпить експерименти початкуючого фото-мужа» (А-168); «Я оглянув автобуси, які ви робите на вашому заводі, – вони мені подобаються, – так сказав М. С. Хрущов на мітингу львівських автобусобудівників у кузовному цеху» (А-134).

На форзацах та перших сторінках зазвичай указується мета створення альбому, його призначення, адресант і адресат цього «своєрідного послання». Останній може бути не лише конкретною особою, а й збірним образом (нащадки, молодь, майбутні учні, солдати, співробітники і т. п.): «Високошановному товаришу Івченкові від Драматично-музичного товариства імені Івана Котляревського в таборі полонених українців Фрейштатт в знак вдячності за працю в товаристві при вельми тяжких обставинах полону в неволі. 23 липня 1918 року Фрайштатт Горішня Австрія» (А-182); «Дорогому товаришу Д. С. Коротченко от колектива робочих и служащих совхоза «Киевская овощная фабрика». Январь 1964 года (А-142)»; «На спомин молодим; в науку освітянам, новим – робітникам (далі нерозбірливо. – Л. К.)!» (А-7). Іноді підписи біля фотографій повністю відсутні, лише на форзаці чи першій сторінці характеризується загальний зміст фотоальбому: «Життя на інтернації в польських таборах решток армії У.Н.Р. Від 22/ХІІ 1920 року до серпня 1922» (А-180). Адресантом також може бути як особа, конкретна персоналія, так і якась спільнота (товариство, громада, організація і т. п.). Ще одним учасником цієї візуально-вербальної комунікації стає будь-хто, хто розглядає фотоальбом.

Укладач фотоальбому, впорядковуючи і комбінуючи фотографії (які є будівельним матеріалом, як слово у природній мові), створює текст, який своїми засобами вибудовує «власну реальність» і має сюжет. Саме сюжет і «фігура» укладача, на нашу думку, стають основою для виокремлення різних типів фотоальбомів.

На сьогодні однією із найпопулярніших типологій є класифікація «домашніх» фотоальбомів американських дослідників А. Волкера та К. Р. Молтона [8, с. 159]. Вони виділяють: 1) родинний альбом; 2) альбом, що розповідає про подію; 3) біографічний альбом; 4) альбом про хобі укладача.

Дослідниця любительської фотографії О. Ю. Бойцова [2], підтримуючи слушність такого поділу, зазначає, що типологія фотоальбомів може бути найрізноманітнішою, існує безліч гібридних видів, наприклад: сімейно-біографічний чи біографічно-сімейний фотоальбом.

Результати вивчення масиву фотоальбомів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного дають нам підстави виділити наступні види:

I. За сферою створення та функціонування:

1. **Приватний фотоальбом** (створений окремою фізичною особою (особами), яка керується приватними особистими інтересами, побутує в особистому приватному просторі);

2. **Офіційний фотоальбом** (створений юридичною особою, упорядковується від імені органів державного управління, державних установ, організацій, військових підрозділів, різних суспільно-громадських, культурно-освітніх, військових, територіальних об'єднань для виконання певних завдань. Побутує у державно-управлінській, суспільно-громадській сферах).

II. За автором-упорядником:

1. **Персональний фотоальбом** (творцем-укладачем фотоальбому є окрема особа);

2. **Колективний фотоальбом** (творцем-укладачем фотоальбому є (в широкому розумінні) певна спільнота, колектив (процесуально-технологічно це може робити і якась одна визначена особа, але лише від імені спільноти та при узгодженні матеріалу з іншими членами колективу).

III. За сюжетом:

біографічний;

родинний;

подієвий;
альбом про хобі;
видовий.

Коротко зупинимося на окремих фотоальбомах з погляду їхньої типологічної належності. Приватні фотоальбоми візуалізують переважно особистісну історію, виступають засобом збереження автобіографічної, родової пам'яті, окреслюють близьке і відносне вузьке коло спілкування, часто інформують про інтимний простір. Історичні події державного і суспільного порядку представляються лише через призму особистої участі чи дотичності. У цих фотоальбомах переважають любительські світлини. Вони майже завжди персональні, їхнім укладачем є окрема особа. З колективних альбомів приватними є сімейні фотоальбоми, фотоальбоми невеликих добровільних неофіційних товариств («другої родини»), які не мають статусу юридичної особи. Зразками цього виду є родинні альбоми Олени та Михайла Теліг (А-168, А-169), особистий альбом генерала О. Ф. Келлера (А-37), командира Червоної армії О. Я. Лаптенка (А-125), фотоальбом інтернованого прапорщика російської царської армії Пентилуса (А-177), фотоальбом фотографічного товариства «Світло» (А-80) та ін.

Офіційні фотоальбоми призначені для демонстрації широкому колу осіб і відбивають офіційний (з ідеологічного чи управлінського боку) погляд на певне явище, особу чи подію. Укладаються чітко обумовленими знімками, переважно професійними. В оформленні сторінок фотоальбому часто використовуються печатки установ чи організацій, підписи керівників, витяги із офіційних документів. Укладачем цього виду фотоальбомів зазвичай є юридична особа. До офіційних фотоальбомів, наприклад, належать: «Портрети царської сім'ї» (А-118), «Голови Президії Верховної Ради УРСР» (А-153), «9-й Гусарський Київський полк у його побутовому і стройовому житті» (А-78), «Життя української громади в місті Шалет» (А-178, А-179), «Альбом філії «Просвіти» в Жовкві» (А-7), «Перевишкіл старшин і вишколи вояків стрілецької дивізії СС Галичина» (А-192), «Житлове і соціально-культурне будівництво у Ровенській області за роки Х-ї п'ятирічки» (А-144), «Відгодівельні майданчики великої рогатої худоби в господарствах Дніпропетровської області» (А-144), «Президент Федеративної Народної Республіки Югославії Йосип Броз Тіто в м. Києві» (А-129), «Жінки ХТЗ в боротьбі за виконання рішень XXII з'їзду КППС» (А-107), «Фотоальбом виробничих об'єктів Ялтинського будівельного управління за 1957 р.» (А-65), «Луганський тепло-вобудівельний завод імені Жовтневої Революції» (А-147) та ін.

Біографічний фотоальбом є візуальною версією біографії або автобіографії, відповідно – презентацією якоїсь особи іншим або себе іншим та собі. Візуальна інформація слугує для оживлення спогадів. Презентує особливості зовнішності, предметне, інтер'єрне, особистісне оточення, передає диспозиції особи. Біографічні альбоми можуть висвітлювати життєвий шлях від народження, а можуть подавати лише якийсь його відтинок. Зразком приватного біографічного альбому є фотоальбом командира Червоної армії Олександра Яковича Лаптенка (А-125). Він висвітлює окремий період з життя власника 1915–1934 рр. Фото портретні, групові розміщуються у хронологічному порядку. Відтворюються вікові зміни зовнішності, особливості служби, місць дислокації його військових підрозділів, навчання, відпочинку, коло товаришів по службі і т. п. Характерним для цього альбому є самопозиціонування автора через розміщення фото. Фотоальбом починається портретними знімками Лаптенка 1922 р., саме як червоноармійця, і далі фото розміщуються хронологічно, лише в кінці, на периферії альбомного тексту як окрема тема долучаються світлини 1915 р. зі школи прапорщиків Російської царської армії та фронту Першої світової війни.

Біографічним може бути не лише персональний приватний фотоальбом, а й офіційний колективний. Своєрідною біографією можна вважати фотоальбоми окремих установ чи підприємств, наприклад, фотоальбом «Петровські державні заводи і рудники «Південталь». Єнакієве» (1924 р.) (А-4). Він демонструє історію (біографію) заводу, містить фото устаткування та продукції різних років, керівного і робітничого складу, інтер'єрні та екстер'єрні види.

Родинний альбом представляє образ сім'ї, який конструюється за допомогою світлин. Розповідає про представників різних поколінь, сімейні справи і події. Він

стає засобом родинної ідентифікації та збереження родової пам'яті. Виявляє рівень згуртованості членів сім'ї (наявність чи відсутність групових родинних світлин, фото окремих представників родини (ближчих, дальших родичів), їхню частотність і т. п.), родинне коло спілкування (друзі родини), рівень родинних стосунків (через дарчі написи, підписи до фото, розміщення осіб на знімках і т. п.).

Родинними, точніше родинно-біографічними є фотоальбоми (А-168, А-169) Олени та Михайла Теліг. Фото 1926–1933 рр. висвітлюють подебрадський та варшавський періоди життя родини, перебування в с. Желязна Жондова, а також містять окремі портретні та групові фото Олени та Михайла за минулі роки (1919–1925 рр.). Сімейне життя презентується «подієвими, побутовими» знімками (часто фіксується інтер'єр помешкання, екстер'єр будинку), знімками (портретними та груповими разом з друзями та родичами) з відпочинку, відзначення родинних свят, різних громадських заходів. Містяться світлини друзів, батьків Олени і Михайла, сестри, братів, племінників.

За сюжетними перипетіями, способом конструювання візуального образу, представленими видами знімків, інтенцією «бути видимим», зафіксувати свою групову ідентичність, закріпити родову, колективну пам'ять до родового типу фотоальбому можна віднести офіційний колективний фотоальбом української громади міста Шалет (Франція) (А-178). Українська громада (умовна родина) представляється через: професійні та любительські портрети членів громади та її очільників, колективні сімейні знімки окремих родин (чоловік з дружиною, подружжя з дітьми), групові знімки дорослих та дітей (на вулиці, на дозвіллі, під час занять), фото важливих індивідуальних та загальних громадських подій та свят (весіль, похоронів, будівництва громадського будинку, колективних святкувань нового року, відзначення роковин Т. Г. Шевченка, спільних розважальних поїздок, зібрань громади, засідань громадського правління, візитів визначних осіб (головного отамана УНР, президента УНР в екзилі А. М. Лівницького, публіциста, критика і видавця Д. Донцова, письменника У. Самчука та ін.), участь представників громади у діяльності емігрантських організацій, зокрема Союзу Українських емігрантських організацій у Франції), створених українською громадою культурних та господарських «об'єктів» (богослужіння в громадській церкві, діяльність громадського театру, школи, пластового табору, громадської їдальні, господарського дому, «чорного» двору з відгодівлі свиней і т. п.). Альбом також містить світлини, які зафіксували події, що безпосередньо у Шалеті не відбувалися, але вони є ідентично знаковими для українського діаспорного середовища: головний отаман УНР С. В. Петлюра в таборі інтернованих в Каліші (Польща), його похорон у Парижі, посмертна маска Петлюри, вітрина видавництва «Алькан» у Парижі з книгою Евена про Україну.

Подієвий альбом може представляти якусь одну конкретну подію і бути своєрідним репортажем, звітом. Візуальна історія у такому альбомі розгортається за лінійною структурою і типовим розгортанням сюжету: зав'язка, перипетії, кульмінація, розв'язка. Так побудовані, наприклад, фотоальбоми «Сільськогосподарська та кустарно промислова районна виставка в м. Макарові, влаштована Київським окружним земельним управлінням» (1924 р., А-25), «Здвиг «Соколів» і «Січий» (1910 р., А-98), «Микита Сергійович Хрущов на Львівському автобусному заводі» (1959 р. А-134). А може присвячуватися події загальноісторичній (I Світовій війні, післявоєнній відбудові промисловості), тоді фотоматеріал розміщується за мозаїчним принципом, реалізується кілька мікротем. Такими є фотоальбоми «Війна 1914–15–16 рр.» (1914–1916 рр., А-37), «Українські січові стрільці в світовій війні. 1916 р. Фронт над Стропою» (1916 р., А-87), «Архіви України у Великій Вітчизняній війні» (1943–1945 рр., А-9).

Хобі-альбом розповідає про захоплення його упорядника. У нашій архівній колекції таким є «Театральний альбом» прапорщика Пентилуса. Альбом містить окремі світлини професійних акторів та світлини самодіяльних акторів у образах персонажів, фрагменти аматорських вистав, фото театральних декорацій. Світлини іншого змісту у альбомі відсутні.

Видові альбоми містять пейзажні фото, видові світлини населених пунктів, унікальних чи визначних споруд. Можуть присвячуватися як окремому географічному пункту чи регіону, так і окремій темі. Такими, наприклад, є «Види Києва» (80-і рр. XIX ст., А-11; 90-і рр. XIX ст., А-10), «Види Кавказу» (1908 р., А-121; 1910 р., А-120),

«Херсон» (1968 р., А-126), «Альбом видів «Почаївської Успенської Лаври» (початок ХХ ст., А-90) та ін.

Проведене нами дослідження свідчить про значні інформативні можливості фотоальбому як архівного монодокументу й історичного джерела.

Подальше вивчення цієї теми нам вбачається досить продуктивним, оскільки окреслено лише загальне поле наукового пошуку, який може розвиватися і в напрямку детального вивчення окремих тематичних груп фотодокументів, уміщених у фотоальбомах, і дослідження типологічних видів фотоальбому, і специфіки побутування фотоальбому в різних середовищах.

1. Арнхейм Р. О природе фотографии [Электронный ресурс] / Р. Арнхейм // Новые очерки по психологии искусства. – М.: Прометей, 1994. – С. 119–132. – *Режим доступу:* http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/arnh. – Назва з екрана.

2. Бойцова О. Структура фотографического сообщения (на примере любительской фотографии) / О. Бойцова. – [Электронный ресурс] – *Режим доступу:* <http://kogni.narod.ru/boitsova.htm>. – Назва з екрана.

3. Бойцова О. Фотоальбом как текст / О. Бойцова // Визуальные аспекты культуры: Сб. науч. статей. – Ижевск, 2005. – С. 146–164.

4. Власова Т. Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных фотоальбомов / Т. Власова // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Сб. науч. ст. Под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 123–145.

5. Лотман Ю. М. Текст как динамическая система / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Структура текста – 81. Тезисы симпозиума. – М., 1981. – С. 104–105. – *Режим доступу:* <http://www.philology.ru/literature1/lotman-81.htm> – Назва з екрана.

6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб., 1998. – С. 59–66. – *Режим доступу:* <http://www.ruthenia.ru/lotman/papers/sht/3.html> – Назва з екрана.

7. Emmison Michael, Smith Philip. Researching the Visual. London: Sage. 2000. / Michael Emmison, Philip Smith. Цит. за вид. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования : учебник [Электронный ресурс] / П. Штомпка ; [пер. с польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский]. – М.: Логос, 2007. – 168 с. + 32 с. цв. ил. – *Режим доступу:* http://socioline.ru/files/5/84/piotr_sztompka_socjologia_wizualna_2007.pdf. – Назва з екрана.

8. Walker A., Moulton R. K. Photo Albums: Images of Time and Reflections of Self / A. Walker, R. K. Moulton // Qualitative Sociology. Summer 1989. Vol. 12. N 2. P. 155–182. – [Электронный ресурс] – *Режим доступу:* <http://fondknig.com/main/115594> – Назва з екрана.

Людмила Касян. Фотоальбом как сокровищница памяти и средство презентации информации.

В статье на примере архивной коллекции ЦКФФА Украины им. Г. С. Пшеничного проанализировано фотоальбом как способ хранения информации, демонстрации и интерпретации фотографий.

Ключевые слова: фотодокумент, фотоальбом, типология фотоальбомов, исторический источник, биография; самопрезентация, визуальный нарратив.

Lyudmila Kasyan. Photo album as a memory storage and presentation of information.

A photo album as a sort of information storage, demonstration and interpretation of images is analyzed in the article. The documents of Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi are used as examples here.

Keywords: photographs, photo album, typology of photo albums, historical source, biography, self-presentation, visual narrative.

ЮВІЛЕЇ

УДК94(477)

Володимир Половець

●

ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ ЛИЗОГУБ (1851 – 1928) (до 165-річчя з дня народження)

Стаття присвячена Федору Андрійовичу Лизогубу – українському політичному і громадському діячеві та меценату, голові Ради Міністрів Української держави та одночасно міністру внутрішніх справ цього уряду. Розпочавши службу колезьким регістратором, він, завдяки своєму таланту та організаторським здібностям, доріс до дійсного статського радника, а після Лютневої революції 1917 р. активно співпрацював з Українською Центральною Радою та гетьманом П. Скоропадським.

Ключові слова: Седнів, Лизогуби, дворянство, земство, революція, держава, еміграція.

Ф. А. Лизогуб, український громадський і державний діяч, народився 6 жовтня 1851 р. в містечку Седневі на Чернігівщині. Походив зі старовинного козацько-старшинського роду Лизогубів, що мали землі в Полтавській і Чернігівській губерніях. Батько – Андрій Іванович, український дідач, близький знайомий Тараса Шевченка, власник маєтку в Седневі, де восени 1846 і 1847 рр. гостював поет, належав до кола небагатьох осіб, які листувалися з поетом на засланні, клопотав про полегшення участі перед урядом, допомагав матеріально. Мати – Надія Дмитрівна Дуніна-Борковська, представниця старовинного дворянського датсько-польського роду Дуніних-Борковських, який не поступався Милорадовичам в іменитості й заможності. Це була найдавніша родина XII ст. і походила від датського знаменитого шляхетства. Дуніни-Борковські мали родинні зв'язки з багатьма старовинними шляхетними родинами України – Волконськими, Галаганями, Лизогубами, Марковичами, Міклашевськими, Милорадовичами, Полуботками та Скоропадськими (1, с. 156; 361).

У сім'ї було троє дітей. Старший, Ілля став чиновником Міністерства юстиції, дійсним статським радником, Дмитро був революціонером-народником, одним з організаторів «Землі і волі», прихильником терористичних методів боротьби, страчений за замах на Олександра II, найменший серед них – Федір. Дитинство Федора пройшло не тільки в м. Седневі, але й на французькій землі. Справа в тому, що його батько, Андрій Іванович, працюючи у Чернігівському губернському комітеті з підготовки реформи 1861 р. одночасно з членами комітету Г. Галаганом та В. Тарновським, тяжко захворів і за порадою лікарів, з метою поправити власне здоров'я, разом із сім'єю виїхав до Франції, в м. Монпансьє, де були необхідні умови, щоб сини здобули належну освіту (2, с. 19). Старші сини закінчили місцевий коледж, а Федір, навчаючись там, отримав можливість познайомитися з кращими зразками європейської освіти й культури і продовжив навчання в Петербурзькому реальному училищі. Здобувши агрономічну освіту, Федір Андрійович зосередився на зміцненні седнівського маєтку. За свідченням джерел, у другій половині 90-х рр. XIX ст. тут було майже 2 тисячі десятин землі Городянського повіту, а також до маєтку належало кілька хуторів

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Лохвицького повіту Полтавської губернії, діяв завод по виробленню цегли і клінкерної плитки (3, с. 49). Одночасно зі зміцненням матеріального становища, зростав і авторитет Ф. Лизогуба серед дворян губернії. У грудні 1883 р. він був призначений помічником секретаря з'їзду мирових суддів Чернігівської судово-мирової округи, а в квітні 1884 р. Указом Сенату Ф. Лизогубу надано чин колезького регістратора (в. зв. підпоручик). У цьому ж році на дворянських виборах він був обраний депутатом в Чернігівські дворянські депутатські збори Городнянського повіту, де пропрацював до травня 1887 року. Кандидатом на посаду предводителя повітового дворянства по Городнянському повіту його обрали в тому ж 1887 році. На земських виборах Городнянського повітового земства в 1889 р. Ф. Лизогуб був обраний в почесні мирові судді по Городнянському повіту. З 1888 р. Ф. Лизогуб – предводитель дворянства Городнянського повіту, пропрацювавши на цій посаді до 1897 р. Височайшим Указом по цивільному відомству Федору Андрійовичу за зразкову службу було надано чин статського радника (в. зв. полковника) і призначено почесним мировим суддею Лохвицького повіту. На цій посаді він пропрацював до 1903 р., після чого був обраний головою Полтавської губернської земської управи. У грудні 1903 р. йому надано чин дійсного статського радника (в. зв. генерал-майора). Полтавське земство Ф. Лизогуб очолював до 1915 р. (4, с. 156).

Перебуваючи на високій земській посаді, Федір Андрійович ініціював спорудження у Полтаві нового будинку земства в національному стилі, пам'ятника І. П. Котляревському до 100-річчя з дня народження, сприяв відкриттю місцевих музеїв, матеріально підтримував школу художніх промислів у Миргороді. Великого значення він надавав листуванню з провідними українськими громадськими і культурними діячами (зокрема з М. С. Грушевським) щодо збору коштів на відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку (5).

У 1915 р. Федора Андрійовича призначили членом Ради земельного самоврядування й начальником канцелярії при намісникові Кавказу – великому князі Миколі Миколайовичу. Після Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії Ф. Лизогуб займав посаду завідуючого департаментом іноземних підданих Тимчасового уряду. На цій посаді він був обраний головою комісії, що розробляла новий порядок розгляду прохань іноземців про прийняття їх у російське підданство. Тоді ж він вступив до партії октябристів (4, с. 156).

Після більшовицького перевороту 1917 р. в Петербурзі повернувся до Києва, де займав посаду консультанта із земельних питань при Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського був призначений міністром внутрішніх справ в уряді М. Устимовича, а з травня по 14 листопада 1918 р. – Головою Ради Міністрів Української держави і міністром внутрішніх справ України (до липня 1918 р.). На посаді глави уряду Української держави Ф. Лизогуб немало зробив для того, щоб досягти помітних успіхів в розбудові державності, ствердитися на міжнародній арені та стабілізувати фінанси й економіку. До співпраці в уряді він залучав представників партій національно-демократичного напрямку, особливо Українського національно-демократичного союзу. З участю Федора Андрійовича проведена велика організаційна робота по створенню постійної штатної структури та підрозділів Сухопутних військ Української держави, реформуванню Військово-Морського флоту, відновленню Українського козацтва та органів Державної варті.

Помітний слід залишив Ф. Лизогуб і в дипломатії, незважаючи на те, що не всі його ініціативи підтримувалися сучасниками. Так, політично скандальною була його заява про готовність піти на федеративні відносини з Росією у серпні 1918 р. Ця ініціатива гостро критикувалася Українським національно-демократичним союзом. І тим не менш, Міністерство закордонних справ уряду Ф. Лизогуба протягом майже 8 місяців діяло досить активно. За цей короткий час Україна мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах світу, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульських представництв з 24 держав (8, с. 117).

У серпні 1918 р. Ф. Лизогуб очолив офіційну делегацію до Німеччини, яка мала

вирішити питання міждержавних фінансових і торговельних угод та підготувати візит гетьмана П. Скоропадського до Берліна. Дотримуючись ліберально-консервативних поглядів, він був прихильником поступової українізації державно-політичного життя, висловлювався за єдину українську православну Церкву, виявляв готовність до реформ, але категорично відкидав різні соціалістичні експерименти.

Особливо вражаючими були досягнення уряду Ф. Лизогуба у створенні системи освітніх закладів. У більшості шкіл запроваджено викладання української мови та видруковано кілька мільйонів примірників українських підручників. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, у тому числі в сільських районах. У містах Києві та Кам'янцю-Подільському відкрито два нових українських університети; засновано національний архів, національну бібліотеку в понад 1 млн томів; відкрито першу Українську Академію Наук, перший молодіжний національний театр, художню галерею та інші перші національні установи. Звичайно, ідею українізації подавав гетьман П. Скоропадський, але всю організаторську роботу виконував уряд (6).

Після опублікування гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. «Грамоти Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України» і проголошення федеративного союзу України з майбутньою небільшовицькою Росією Ф. Лизогуб склав свої повноваження і виїхав за кордон.

Одружений був з Олександрою Федорівною Левиць, теж походженням зі старовинного дворянського роду. У сім'ї виховувалося троє дітей: Олена (1890), Єлизавета (1892) та Віра (1897). За державну і громадську діяльність Ф. Лизогуб був нагороджений двома орденами Св. Володимира (3 і 4-го ступеня), двома орденами Св. Станіслава (1-го і 2-го ступеня), орденом Св. Анни (2-го ступеня) та медалями (6).

У своїх спогадах про перебування на посаді гетьмана України П. Скоропадський писав: «Голова ради міністрів, Федір Андрійович Лизогуб, належить до відомого в історії України роду, члени якого відігравали у нас далеко не другорядну роль. Невеликого росту, з сідиною, доволі коротко постриженою борідкою, вихований з м'якими манерами, він справляв дуже сприятливе враження, особливо на іноземців тим більше, що добре говорив по-французьки і тим самим він легко входив з ними в безпосередній контакт (7, с. 168).

Характеризуючи свого голову Ради Міністрів, гетьман зупиняється на недоліках в його поведінці і методах діяльності. Зазначається, що Федору Андрійовичу притаманна була певна зарозумілість та образливість. Одночасно він був людиною, схильною до похвали, чим неодмінно користувалися його товариші по роботі. Тим не менш, гетьман, виходець із сім'ї, де з великою повагою ставилися до земської діяльності, мав, як він говорив, деяке перебільшене уявлення про організаторські здібності діячів цієї галузі. Земці для нього були людьми широких горизонтів і великого суспільного розмаху. Втім, з'ясувалося, що ці особи, набувши великий досвід в земських справах, не завжди досягали успіху в державному керівництві. Особливо це проявлялося в моменти революційної кризи. Намагаючись дати об'єктивну оцінку своєму голові уряду, гетьман писав: «Мене він оберігав, не підводив, нещирості не проявляв, вважав за необхідне посилення престижу гетьманської влади. Він дійсно вірив справі, який служив, не допускав ніяких навіть сумнівів у необхідності здійснення задуманого» (7, с. 169).

У споминах П. Скоропадського наголошується, що Федір Андрійович був ревним прихильником проведення демократичних реформ в Україні і, як людина фахово причетна до земельної справи, вважав, що особливої уваги заслуговує селянська реформа. «В аграрному питанні він даже був лівішим за мене, – писав П. Скоропадський, – відчуження вважав безумовною необхідністю. У земських виборах він був поміркованішим, не йшов далі пруського закону про вибори. У зовнішній політиці з німцями і австрійцями він тримав себе прекрасно, з достоїнством, з тактом і вмів у ту важку хвилину настояти на своєму. Разом з тим не зупиняючись на дрібницях і, будучи завжди застережливим і люб'язним, Лизогуб завоював собі певну повагу серед цих панів» (7, с. 170).

П. Скоропадський згадував, що Федір Андрійович дуже ображався, коли окремі члени уряду звинувачували його в нерозумінні суті українства в умовах Російської

імперії, і тоді у відповідь звучало: «Да, я самий українець, кращий за них, про що мене говорити з ними? Мій предок – полковник Лизогуб, а вони хто за пани?» (7, с. 171). Підтримуючи свого главу уряду, гетьман наголошував на тому, що Ф. Лизогуб дійсно мріяв створити таку Українську державу, в якій би діяла українська автокефальна церква і зберігалися українські національні традиції, культура, що позитивно впливало би на формування у державних діячів таких рис, як самопожертвування, благочинність та бажання вірою і правдою служити своєму народу. Помер Федір Андрійович у 1928 р. Похований в м. Белграді (Сербія).

Отже, розглядаючи життєвий шлях Федора Андрійовича Лизогуба, можна без сумніву стверджувати, що його постать як державного і громадського діяча та мецената займає почесне місце не тільки в утворенні та діяльності Української держави, а як і весь рід Лизогубі, він залишив помітний слід в історії українського суспільства. Розпочавши свою діяльність у грудні 1893 р. на посаді помічника секретаря з'їзду мирових суддів колезьким регістратором (XIV чин цивільного кодексу про ранги), він дослужився до дійсного статського радника (IV чин цивільних рангів). Особливо організаторські здібності Федора Андрійовича проявилися на посаді голови Полтавської губернської земської управи. У роки Першої світової війни він займав посаду начальника канцелярії при наміснику Кавказу. Лютнева революція 1917 р., різко змінивши життєвий шлях і майбутню долю Ф. Лизогуба, залучила його в свої ряди. З утворенням Української Центральної Ради він залишає департамент Тимчасового уряду і, прибувши в Київ, співпрацює з Генеральним Секретаріатом УНР. Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського робить Ф. Лизогуба одним з провідних керівників Української держави. Більшовицький переворот у Петербурзі та внутрішня обстановка в країні змусили Ф. Лизогуба залишити Київ і назавжди відбутися в еміграцію. Там у 1928 р. в Белграді він і скінчив свій земний путь.

1. Довідник з історії України: В 3-х т. – К.: «Генеза», 1995. – Т. 2. – 436 с.
2. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1006 с.
3. Липкович Я. Життя і смерть Дмитра Лизогуба // Наука і суспільство. – 1986. – № 8. – С. 49-55.
4. Довідник з історії України: В 3-х т. – К.: «Генеза», 1995. – Т. 2. – 436 с.
5. Держ. арх. Полтавської обл. – Ф. 755, оп. 3, спр. 594.
6. Федір Андрійович Лизогуб. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://proekt-wms.narod.ru/states/Lizogub-fa.htm> (дата звернення: 28.11.12) назва з екрана
7. Скоропадский П.П. Мои воспоминания. Цит. по кн.: Александр Смирнов. Проект «Украина» или Звёздный год гетмана Скоропадского. – М.: «Алгоритм». – 2008. – С. 168-172.
8. Дорошенко Д. Історія України: У 2-х т. 1917-1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – 352 с.
9. Уряди України ХХ ст. Науково-документальне видання. – К.: Наукова думка. – 2001. – 606 с.

В. М. Половец
Фёдор Андреевич Лизогуб (1851 – 1928)
(к 165-летию со дня рождения)

Стаття посвятається Фёдору Андреевичу Лизогубу – українському політичному і общественному діятелю, меценату, председателю Совета Министров Украинской державы і одночасно министру внутренних дел этого правительства. Начав службу коллежским регистратором, он, благодаря своему таланту и организаторским способностям, досрочно до действительного статского советника, а после Февральской революции 1917 г. активно сотрудничал с Украинской Центральной Радой и гетманом П. Скоропадским.

Ключевые слова: Седнев, Лизогубы, дворянство, земство, революция, держава, эмиграция.

V.M.Polovets
FEDIR ANDRIYOVYCH LYZOHUB (1851-1928)
(to the 165th Anniversary)

When we look at the life journey of Fedir Andriyovych Lyzohub, we have no doubts that as a statesman, public figure and philanthropist, he takes a place of honor being a person who played an important role not only in establishment and actions of the Ukrainian state, but, like the Lyzohubs family in general, he has left an important legacy in history of Ukrainian society. In December 1893, he started his career as a collegiate registrar (14th grade in the Table of Ranks of Imperial Russia) at the position of an assistant to the Secretary of the Congress of magistrates (institution of appeal for first instance courts in Imperial Russia). In a little while, he was promoted to the position of a state councilor (4th grade in the Table of Ranks of Imperial Russia). Fedir Lyzohub demonstrated his special skills of a good manager when he was appointed as Chairman of a district council in Poltava Guberniya (region) (a highest administrative unit in Imperial Russia).

During the First World War, he was a chief clerk of the Lieutenant General of the Caucasus region. The 1917 February revolution changed dramatically Fedir Lyzohub's life and determined his future, as he got involved into revolutionary events. When the Central Rada of Ukraine (revolutionary government) was established, he resigned from the department of Provisional government and arrived in Kyiv where he joined the General Secretariat of the Central Rada of Ukraine. With Hetman Skoropadsky's coming to power, Fedir Lyzohub became one of the ministers of the Ukrainian state. The Bolsheviks' coup d'état in Saint Petersburg and political situation in the country forced Fedir Lyzohub to move from Kyiv and emigrate the country where he would never return again. In 1928, Fedir Lyzohub died in emigration in the city of Belgrad.

Key words: Sednev, Lyzohybs, nobility, zemstvo (district council), revolution, state, emigration

Микола Боровик

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ РОБОТИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (1954 – 1998 рр.)

У статті мова йде про основні напрямки наукової роботи в Чернігівському педагогічному інституті за період його 44-річної історії. Розглядаються окремі її етапи й особливості організації дослідницьких студій. Зроблені висновки про формування системи наукової роботи протягом всього періоду життєдіяльності педагогічного інституту.

Ключові слова: наукова робота, науково-дослідна робота студентів, видання статей, монографій, підручників, виконання госпдоговірних тем, аспірантура.

З трансформацією учительського інституту в педагогічний особливу роль у діяльності ВНЗ відіграла науково-дослідницька робота. Проте дана проблема не була висвітлена в історичній літературі. Ось тому метою цієї статті є вивчення особливостей організації наукової роботи в Чернігівському педагогічному інституті за період його функціонування.

Дослідження цієї проблеми нами умовно поділено на три періоди: перший розпочинається з другої половини 50-х і триває до середини 60-х років, другий – з середини 60-х – до початку 90-х років і третій – з 1991 р. – до реорганізації педінституту в педагогічний університет у 1998 р.

У 1955 р. головними завданнями викладачів в цьому напрямку були традиційні для того часу завдання, пов'язані з «вирішенням завдань, які були поставлені в постановках ЦК партії з ідеологічних питань, в рішеннях 19 з'їзду КПРС з питань політехнізації». Наукова робота викладачів кафедр в основному зводилася до підготовки кандидатських дисертацій, публікації журнальних та газетних статей. Підготовка монографій, шкільних та вузівських підручників на цей час не стояла на порядку денному викладачів інституту.

На середину 50-х років в інституті функціонувало два факультети та п'ять кафедр. Саме такою була структура колишніх учительських інститутів в Україні.

Основними здобутками викладачів за 1955 р. була публікація в різних виданнях результатів власних наукових досліджень. За рік сім викладачів (В.М. Костарчук, М.С. Красіко, С.І. Гончарук, Б.Ф. Кирющенко, О.С. Шева, П.Г. Мінеєв та В.С. Кролевець опублікували 13 статей у різних виданнях, причому 9 статей з'явилися у обласній газеті «Деснянська правда», а П.Г. Мінеєв виступив на обласному радіо з повідомленням про видатного радянського письменника М.О. Шолохова. Лише три публікації були надруковані у наукових виданнях: стаття О.С. Шеви «Відображення революції 1905 – 1907 рр. в українській літературі» (український методичний журнал «Література в школі», № 4), стаття В.С. Кролевця «Математична олімпіада газети «Зірка» (збірник Українського науково-дослідницького інституту педагогіки «З досвіду викладання математики») та доповідь В.М. Костарчука «Про один метод

© Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вирішення систем лінійних рівнянь і відшукування власних векторів матриці» (математична серія «Доповідей АН СРСР», №4 [1, арк. 22-23]).

Протягом 1955 р. викладачами інституту була захищена одна дисертація. Старший викладач кафедри марксизму-ленінізму В.М. Воїнова на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті підвищення кваліфікації Київського державного університету імені Тараса Шевченка захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Одним з напрямків наукової роботи того часу були виступи з лекціями і доповідями викладачів інституту на науково-методичні і педагогічні теми перед учителями, студентами і громадськістю. Так, кандидат педагогічних наук П.М. Глушков виступив на обласному семінарі учителів математики з доповіддю «Підсумки проведення математичної олімпіади серед учнів старших класів середніх шкіл». Старший викладач С.А. Хатюков виступив перед учителями фізики м. Чернігова з доповіддю «Про політехнічне навчання на уроках фізики середньої школи». З доповідями на різноманітну тематику серед учителів, студентів і громадськості виступали також члени кафедри мови та літератури О.С.Шева, П.Г.Мінеєв, О.Л.Мешкова, О.Й. Коцюба.

З метою поширення найновіших наукових знань серед молоді в інституті був створений учнівський лекторій фізико-математичного та філологічного спрямування, де читалися лекції викладачами інституту. З цією метою був підготовлений абонемент з тематикою виступів, який був поширений серед старшокласників м. Чернігова [2, арк. 40-41].

Характерною особливістю контролю за науковою роботою на початковому етапі діяльності педагогічного інституту з боку ректорату, керівництва факультетів і кафедр було щомісячне обговорення на засіданнях ради інституту та кафедр результатів науково-дослідницької роботи викладачів. На цих засіданнях не лише заслуховувалися звіти та інформація про наукову роботу, а й попередньо проводилася перевірка виконаної роботи. На засіданнях кафедр обговорювалися глави та розділи кандидатських дисертацій, плани і проспекти методичних статей та посібників.

Контроль за виконанням планів науково-дослідницької роботи здійснювався особисто директором, науковою частиною інституту та завідувачами кафедр. Достатньо критично оцінювалися результати наукової роботи у звіті за 1955 р., де вказано на значні недоліки в роботі кафедр в цьому напрямку. Перше зауваження стосувалося незначної кількості публікацій на сторінках наукових і методичних видань. Не було підготовлено жодного методичного посібника для студентів, а також курсу лекцій з будь-якої дисципліни. Недостатньо вивчався і поширювався передовий педагогічний досвід роботи учителів через видання методичних публікацій.

Окрім того, у звіті йшла мова про шість викладачів, які не виконали запланованої на 1955 р. наукової роботи. Серед них був один із завідувачів кафедри, кандидат наук, який не підготував до друку статті. Подібні завдання не виконали також три старші викладачі та два асистенти.

Підбиваючи підсумки за перший рік роботи педагогічного інституту, керівництво ВНЗ прийшло до висновку, що для покращення результатів наукової діяльності «необхідно зменшити максимальне академічне навантаження викладачів», ставити за обов'язок виконання наукової роботи. Було висловлене побажання, щоб дирекції інституту було надано право давати творчі відпустки викладачам терміном до трьох місяців та наукові відрядження за межі України до одного місяця [3, арк. 17].

Подібні завдання довелося вирішувати викладачам педінституту у другій половині 50-х років. Проте науково-дослідницька робота стала обов'язковою для всіх викладачів і одним із важливих напрямків діяльності ВНЗ. Збільшувалась кількість друкованої продукції у різних наукових виданнях. Так, у 1958 р. за нашими підрахунками викладачі п'яти кафедр інституту надрукували 24 статті: кафедра марксизму-ленінізму – 4, кафедра педагогіки – 4, кафедра математики – 5, кафедра фізики – 3, кафедра літератури – 8. У місцевій пресі вийшло близько 20 статей про роботу інституту, проблем освіти, з історії Чернігівщини тощо.

Окрім того, протягом року було підготовлено і проведено дві наукові конференції,

присвячені 70-річчю з дня народження А.С. Макаренка та 40-річчю з дня створення Компартії України. Також проведені дві науково-практичні конференції спільно з обласним відділом освіти та учителями Чернігівщини, одна – з обговорення навчальних планів та програм для новоствореного факультету початкових класів, інша стосувалась зміцнення зв'язків школи з життям та подальшого розвитку системи народної освіти [4, арк. 19].

Саме в даний час з'являється як обов'язковий ще один з напрямків наукової роботи викладачів інституту – це керівництво науково-дослідницькою роботою студентів. Аналіз архівних матеріалів показує, що в основному студенти набували елементарних навичок дослідницької роботи в науковому товаристві. Воно об'єднувало студентські наукові гуртки як окремі секції цього товариства. Чисельність учасників його, як і кількість секцій, кожного року змінювалась. Так, у 1958 р. працювало 8 секцій товариства: педагогіки, фізики, математики, історії КПРС і філософії, радіотехніки, автомотгурток, фото і кінодемонстратора. У них брало участь 202 студенти. Найбільше учасників було у фото та автомото гуртках – 50 та 42 студенти [5, арк. 16].

Проте уже в наступному 1959 – 1960 навчальному році працювали шість секцій товариства: історико-філософська – під керівництвом ст. викл. Ю.І. Гірмана (11 студентів), математична – керівник ст. викл. В.Л. Сабодаш (9 студентів), педагогічна – керівник ст. викл. К.П. Кондрат, технічна – керівник І.П. Євдокименко (14 студентів), радіотехнічна – керівник В.О. Йовенко (4 студенти), кінотехнічна – керівник А.П. Нижник (6 студентів). Керівництво навчального закладу критично оцінювало ефективність роботи студентського наукового товариства. Як зазначалось у звіті інституту, в секціях наукового товариства брала участь незначна частина студентів, тематика їх наукових проблем не пов'язана з роботою школи, у секціях не ставлять завдань проведення експериментів та недостатньо налагоджено керівництво з боку викладачів цією роботою [6, арк. 128]. Тобто даний напрямок роботи потребував подальшого удосконалення.

Отже, в другій половині 50-х років у педагогічному інституті основними напрямками наукової діяльності викладачів була підготовка і публікація результатів власних наукових досліджень, поширення досягнень науки серед учителів та молоді. На стадії становлення була студентська науково-дослідницька робота. Керівництво інституту і кафедр тримало під постійним контролем та критично оцінювало виконання планів наукових досліджень.

Зростання наукового потенціалу інституту відбувається на початку 60-х років. У 1960 – 1961 навчальному році збільшується кількість кафедр. За першу п'ятирічку діяльності педінституту кадровий склад збільшується в два рази. Якщо в 1955 р. він становив 33 викладачі, 6 з яких мали науковий ступінь кандидата наук, то на 1960 – 1961 навчальний рік уже працювало 66 викладачів, 15 з яких мали наукові ступені. Збільшення кількості викладачів – кандидатів наук в основному здійснювалось за рахунок захисту дисертацій. Разом з тим зміцнення кадрового потенціалу здійснювалось і за рахунок конкурсного відбору [7, арк. 12].

Із збільшенням кількості викладачів високої кваліфікації покращуються і якісні показники їх науково-дослідницької роботи. Так, у 1960 р. вийшли з друку у видавництві «Радянська школа» підручник для студентів педінститутів «Курс вищої алгебри» доцентів В.М. Костарчука та Б.І. Хацета, монографії В.Ф. Шморгуна «Активізація мислительної діяльності учнів на уроках», С.П. Марценюка «Марксизм-ленінізм про роль особи і народних мас в історії», брошура В.У. Черноуса і Н.Я. Марценюк «З історії партійної організації Чернігівщини» та ряд статей у республіканських наукових виданнях [8, арк. 1]. За графіком дирекції інституту проведені дві наукові конференції викладачів, а результати наукової діяльності обговорені на раді інституту.

Керівництво навчального закладу констатувало, що поряд із певними позитивними змінами у науково-дослідницькій роботі викладачів було і ряд недоліків у її організації. По-перше, не всі викладачі займалися науковою роботою. Найбільше таких працювало у предметних секціях «музики і співів» та «фізвиховання», а також у новоствореній кафедрі загальнотехнічних дисциплін. Загальна кількість їх,

за нашими підрахунками, становила 27 осіб [9, арк. 65]. По-друге, значна частина викладачів, а особливо асистентів мали академічне навантаження до 1000 годин, тому фактично вони не мали часу для заняття науковою роботою. По-третє, інститут не мав достатнього фінансування на наукові відрядження, а у той же час у навчальному закладі було відсутнє необхідне лабораторне обладнання для проведення експериментів і дослідів. По-четверте, у педагогічних навчальних закладах існували об'єктивні труднощі із друкуванням наукової продукції, а також не було коштів на вихід у світ «Наукових записок». По-п'яте, існувала ускладнена система захисту дисертаційних робіт, що не сприяло збільшенню кількості науково-педагогічних працівників [10, арк. 40-41].

Важливим напрямком наукової діяльності викладачів інституту були організація і керівництво науково-дослідною роботою студентів. У 60-ті роки у звітах про наукову роботу інституту давалася інформація про студентське наукове товариство. Воно об'єднувало на 1965 р. 17 студентських наукових гуртків як секцій цього товариства, у них налічувалося 233 студенти. У квітні гуртківці традиційно звітували про виконану роботу на студентських наукових конференціях. У звітах про наукову роботу інституту відзначаються успішна робота таких секцій, як математична (керівник доц. Я.А. Ройтберг), спектроскопії (керівник доц. Г.Ю. Ілляшенко), напівпровідників (керівник доц. А.Ф. Скубенко), технічної творчості (керівник І.П. Євдокименко), біологічної (керівник І.С. Рябко) [11, арк. 47].

Особливо відзначали діяльність секції напівпровідників, яка досліджувала електричні і фотоспектральні властивості сульфідів сурми, германію та інших напівпровідників. Відзначено роботу студентів цієї секції Сидорко та Мозоль. Значну практичну роботу радіофікації навчальних приміщень здійснили студенти радіотехнічного гуртка під керівництвом студента Скрипки. Творчі роботи студентів технічної секції надсилали на конкурс студентських наукових робіт [12, арк. 48].

Подібні наукові здобутки та недоліки у науковій роботі були у викладачів інституту до 1965 р., коли діяли два факультети, а кількість викладачів деякою мірою збільшувалась у залежності від збільшення набору студентів. Саме в першому десятилітті діяльності педагогічного інституту була вироблена певна система організації наукової роботи викладачів. Керівництво навчального закладу систематично контролювало роботу кафедр і окремих викладачів з виконання планів наукових досліджень.

З другої половини 60-х років розпочинається наступний етап організації науково-дослідницької роботи. Із збільшенням кількості факультетів і кафедр формуються не лише нові структурні підрозділи, а й нова система організації наукових досліджень. Збільшуються як кількісні, так і якісні показники колективних та індивідуальних результатів досліджень. З 1965 р. 30 викладачів інституту були залучені до підготовки нарисів з історії міст і сіл Чернігівщини та історії партійної організації Чернігівщини. Окрім того, щорічно виходили з друку авторські підручники та методичні посібники. Так, у 1967 р. вийшли у світ підручник доц. Т.Б. Коробової «Природознавство» для студентів факультету педагогіки і методики початкового навчання, старшого викладача В.М. Петрова – методичний посібник з викладання математики, доцента Г.Ю. Ілляшенка – методичний посібник з викладання фізики [13, арк. 2].

Окрім навчально-методичних посібників, що видавалися викладачами, кожного року збільшувалась кількість публікацій у наукових збірниках та журналах. Так, у 1968 р. на сторінках цих видань було надруковано більше 40 статей. Лише журнал «Радянська школа» надрукував 11 статей викладачів інституту.

У звітах Чернігівського педагогічного інституту другої половини 60-х років особлива увага акцентується на питаннях виконання планів наукової роботи викладачами навчального закладу. Так, у 1968 р. було заплановано завершити роботу з підготовки та друку 92 видів різного роду наукової продукції. Проте вийшло з друку 86 монографій, статей, підручників, методичних посібників. Тобто було незначне невиконання планів [14, арк. 68]. Ще більшим було недовиконання плану наукових досліджень у 1967 р. Із запланованих 60 видів наукової продукції вийшло з друку 46.

Значні позитивні зміни у науково-дослідницькій роботі викладачів відбулися у 70-х роках. Відсоток викладачів вищої кваліфікації у 1971 р. уже становив 30%, а у 1975 р. – уже 40%. За першу половину 70-х років науково-педагогічним персоналом надруковано 82 монографії, підручники і навчальні посібники загальним обсягом 459 друкованих аркушів, а також 428 наукових публікацій у фахових журналах та збірниках, загальним обсягом 259 друкованих аркушів [15, арк. 2-3].

На базі Чернігівського педагогічного інституту за п'ять років було проведено дві всесоюзні та п'ять республіканських та міжвузівських наукових конференцій. Одна із всесоюзних конференцій була організована Міністерством освіти СРСР і присвячена проблемам викладання фізики у педагогічних ВНЗ, а інша – присвячена 150-річчю з дня народження К.Д. Ушинського. 281 викладач інституту підготували доповіді й повідомлення і взяли участь у зазначених конференціях.

Викладачами кафедри методики викладання математики були розроблені автоматизовані пристрої для контролю знань студентів «Чернігів 1» та «Чернігів 2». Викладачами кафедри фізики підготовлені уроки фізики для республіканського телебачення та методичні матеріали з використання телевізорів для проведення лекційних занять в інституті.

Відбуваються якісні зміни і у студентській науковій роботі. За 1971 – 1975 рр. зросла кількість студентських наукових гуртків з 25 – у 1971 р., у яких брали участь 424 студенти, до 46 – у 1975 р. і було 848 гуртківців. За вказаний період на конкурси студентських наукових робіт було подано 111 робіт, з них 25 були відзначені дипломами і преміями. У наукових виданнях опубліковано 8 статей студентів у співавторстві із їх науковими керівниками [16, арк. 85].

З 1973 р. вперше в історії інституту розпочалось виконання господарсько-договірної тематики науковцями навчального закладу на суму 11200 крб. Виконання даного виду роботи було пов'язане з впровадженням у виробництво нових науково-технічних винаходів і підвищенням ефективності виробничих процесів. Першу тему, розраховану на два роки, «Дослідження можливостей підвищення ланцюгових приводів шляхом використання нових конструкцій елементів ланцюгового контура» виконували викладачі кафедри загальнотехнічних дисциплін під керівництвом кандидата технічних наук О.І. Пилипенка спільно з Гомельським науково-дослідним інститутом механіки металополімерних систем АН БРСР.

Другу господарську тему «Дослідження фазових і структурних перетворень у вольфрамівій сталі» виконували викладачі кафедри фізики спільно з інститутом металофізики АН УРСР під керівництвом кандидата фізико-математичних наук А.С. Медвіда. У 1974 р. викладачами інституту виконувались три господарські теми на суму 23500 крб., а у 1975 р. – чотири, на суму 31500 крб. [17, арк. 83].

Проте й на середину 70-х років викладачі інституту не позбулися розрізненості наукової тематики та дрібних тем дослідження. Мало викладачів працювали над докторськими дисертаціями. Керівництво інституту пропонувало докорінно змінити перспективне планування науково-дослідницької роботи у педагогічних ВНЗ. Зважаючи на потреби розвитку освітньої галузі та здійснення виховання молоді необхідно було науково-дослідним інститутам чи координаційним центрам Міністерства освіти УРСР давати педвузам завдання у цьому напрямку. Окрім того, потребував змін порядок виконання господарської тематики, надавши інститутам більше можливостей для підписання договорів про співробітництво.

Керівництвом інституту пропонувалось галузевому міністерству розробити чіткі критерії оцінки результатів наукової діяльності викладачів вишів, поставивши в залежність обсяги виконаної наукової роботи від виконання академічного навантаження. Для зміцнення кадрового потенціалу провінційних навчальних закладів вважали за необхідне збільшити для них кількість посад старших наукових співробітників та місць у цільовій аспірантурі. Потребувала змін існуюча система друкування результатів наукових досліджень викладачів у республіканських збірниках, де частіше публікувалися статті столичних науковців [18, арк. 116-117].

У другій половині 70-х років науково-дослідницька робота викладачів

інституту мала ще більші здобутки. Вийшли з друку сім монографій, одна з яких була колективною, а саме: «Очерки истории Черниговской областной партийной организации», яка видана у видавництві «Політична література України» у 1980 р. обсягом 21,3 друкованих аркушів. До авторського колективу цього видання входили викладачі суспільних кафедр, доценти: М.М. Острянюк, С.П. Марценюк, М.Н. Кононенко, В.К. Молочко, І.П. Неліп, М.Г. Пушкаренко, Н.В. Тимчук, Ф.Й. Стрельченко. Окрім того, доцент М.М. Артеменко у 1978 р. видав у видавництві «Просвещение» книгу «Природа и эстетическое воспитание», а інші видання вийшли в світ уже в 1980 р. Доцент В.Г. Гетта у видавництві «Радянська школа» видав монографію «Проблемне навчання на уроках праці», доцент І.С. Матюшко – «Активізація навчання студентів», доцент М.І. Колесник у видавництві «Мистецтво» – «Людяність прекрасного», доцент Д.М. Букович у Закарпатському видавництві «Карпати» видав угорською мовою книгу - «Реакційна діяльність уніатської церкви», а монографія доцента О.Я. Куриша «Системи принципів навчання у радянській школі» була депонована в Київському державному університеті імені Т.Шевченка [19, арк. 109-110].

З 1976 до 1980 років викладачі інституту видали 17 підручників та методичних посібників для студентів ВНЗ. Ректор педінституту професор В.М. Костарчук видав у видавництві «Вища школа» підручник для студентів фізико-математичних факультетів педагогічних інститутів «Алгебра і теорія чисел» у двох частинах. Перша частина цієї книги вийшла у світ в 1976 р. обсягом 25 друкованих аркушів, а друга частина – у 1980 р. обсягом 25,5 друкованих аркушів. Навчальні посібники для студентів педінститутів видали у видавництві «Вища школа» професор Л.М. Вивальнюк «Числові системи» та доцент З.Г. Шефтель «Теорія ймовірності», обсягом 10 і 9 друкованих аркушів. Викладачі математики, доценти В.Н. Боровик, І.С. Матюшко та Е.В. Рафаловський у видавництві «Вища школа» в 1978 р. видали навчальний посібник для студентів математичних факультетів педвишів «Практикум з розв'язування задач з геометрії». Доцент В.Н. Боровик у співавторстві з викладачами інших навчальних закладів у 1980 р. видав навчальний посібник «Математика» для студентів факультетів підготовки учителів початкових класів. Інші методичні видання, підготовлені викладачами інституту, стосувалися рекомендацій та вказівок студентам з вивчення різних навчальних дисциплін. Разом з тим викладачі інституту видали 8 навчальних посібників та методичних рекомендацій для учителів загальноосвітніх шкіл загальним обсягом 33,4 друкованих аркушів [20, арк. 111-115].

За другу половину 70-х років викладачами 20 кафедр педагогічного інституту видано 280 наукових статей обсягом 144,4 друкованих аркушів, а загальна чисельність виданої наукової продукції становила 494 публікації, загальним обсягом 485,7 друкованих аркушів [21, арк. 117-118].

Значно зростали обсяги виконаної господарської тематики. Якщо у 1976 р. об'єм науково-дослідницьких робіт складав 53 тисячі карбованців, то в 1977 р. – 54,5 тисяч, у 1979 р. – 121,1 тисяч, а у 1980 р. – 142,1 тисячі карбованців [22, арк. 3].

Наукові напрямки господарської тематики були поєднані з відповідними колективними темами кафедр. Разом з тим науковий потенціал окремих кафедр інституту приводив до виникнення науково-дослідницьких осередків. Так на кафедрі фізики за планами науково-дослідницьких робіт виконувалась колективна тема з дослідження фізичних властивостей напівпровідникових кристалів, яку очолював доцент М.І. Гриценко. Ця ж тема була безпосередньо пов'язана з розробкою господарської проблеми. На кафедрі загальної історії старший науковий співробітник Е.В. Яковенко керувала виконанням госптеми «Охоронні розкопки археологічних пам'яток в зоні будівельних робіт м. Чернігова», яка була складовою частиною наукових досліджень кафедри.

Науково-дослідницька робота студентів набула певної системи і розпочиналась вона з формування елементів дослідження на навчальних заняттях, при виконанні лабораторних робіт, педпрактики, курсових та дипломних робіт. На всіх факультетах, починаючи з 5 семестру вивчався курс «Основи наукових досліджень». Теоретична

частина курсу складалась із двох частин: «Основи наукових досліджень в галузі психолого-педагогічних наук» та «Основи наукових досліджень в галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук». Для проведення практичного курсу студенти поділялись на підгрупи, отримували конкретні теми наукових досліджень, які мали завершуватися дипломними проектами, науковими статтями, рефератами, роботами, що відбиралися на конкурс студентських наукових робіт.

Протягом 1976 – 1980 рр. в інституті працювало більше 50 студентських гуртків та секцій, в яких брало участь біля 80% студентів денного відділення (у 1976 р. – 52 гуртки, де брало участь 1620 студентів, а у 1980 р. – 54 гуртки і було 2088 учасників). Головним результатом роботи студентських гуртків було більш глибоке вивчення навчальних дисциплін, стимулювання інтересу до наукових досліджень, підготовка до участі в наукових конференціях, конкурсах та предметних олімпіадах. Так, на республіканський тур VII Всесоюзного конкурсу студентських наукових робіт з суспільних дисциплін (1977 р.) було подано 34 наукові роботи, 16 з яких були відзначені дипломами. Наступного року на цей конкурс уже направили 54 роботи, 26 – з них були відзначені дипломами 1 – 3 ступенів.

Збільшувалась кількість учасників на республіканському конкурсі студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук. Так, у 1977 – 1978 навчальному році було направлено на конкурс 12 робіт, одна з них відзначена дипломом. У наступному навчальному році вже 3 роботи були відзначені дипломами, а у 1979 – 1980 навчальному році з 16 робіт було відзначено дипломами 8 робіт [23, арк. 6-7].

Зростала також кількість учасників наукових конференцій. Так, на республіканській конференції 1976 р. взяли участь 13 студентів, 4 з них були рекомендовані та взяли участь у всесоюзній конференції, а у 1980 р. 26 студентів виступили з доповідями на республіканській конференції, 3 з яких виступили на всесоюзній конференції.

На початку 80-х років відбулась зміна ректора інституту. 12 січня 1982 р. керівником педагогічного інституту призначено професора О.Ф. Явоненка. Проте в організації наукової роботи викладачів не відбулось змін. Вони продовжували видавати підручники і навчальні посібники, монографії та статті у наукових виданнях, розробляли держбюджетні та госпдоговірні теми, виступали з доповідями на міжнародних, всесоюзних і республіканських наукових конференціях, керували науково-дослідницькою роботою студентів. Так, у 80-х роках кількісні показники видання підручників та навчальних посібників була майже на одному рівні. У 1982 р. їх видано 4. Разом з тим опубліковано 136 статей у наукових виданнях загальним обсягом 145,3 друкованих аркушів. У 1983 р. видавничі обсяги дещо зменшились, адже було видано всього 3 підручники та навчальні посібники, один з них - для студентів педінститутів, а два – для школярів. Проте кількість опублікованих статей збільшилась до 165, але загальний обсяг видань зменшився до 115,5 друкованих аркушів [24, арк. 6].

У 1985 р. видання підручників та навчальних посібників збільшилось до восьми, з них два – для студентів ВНЗ та шість – для школярів. Видано також 135 статей у наукових виданнях. Загальний обсяг видань збільшився до 147,5 друкованих аркушів [25, арк. 6].

Вісім підручників та навчальних посібників було видано і в 1986 р. Окрім того вийшло з друку 7 методичних розробок, 12 брошур і 157 наукових статей та тез. Загальна кількість наукових публікацій становила 186 одиниць загальним обсягом 136,5 друкованих аркушів [26, арк.26].

З 1986 р. і до кінця 80-х років вийшло в світ 1109 наукових публікацій, з них 10 монографій, 34 підручники та навчальні посібники. Найбільше публікацій мали викладачі кафедр загальної фізики – 123, кафедри історії СРСР та УРСР – 105. Проте 82 викладачі (22,1%) за 1987 – 1989 рр. не мали жодної публікації, зокрема на кафедрі фізвиховання 14 викладачів з 15 не мали публікацій, не друкувались також у наукових виданнях викладачі кафедри цивільної оборони та медичної підготовки [27, арк. 40].

Аналіз архівних матеріалів дає можливість стверджувати, що у 80-х роках у звітах про наукову роботу акцентувалася увага на виконанні викладачами інституту госпдогвірних і держбюджетних тем, які досліджувалися за планами, починаючи від Академій наук СРСР та УРСР і завершуючи планами кафедр. Так, на 1983 р. викладачами інституту розроблялися 119 тем, з них 7 – госпдогвірних, 6 тем були включені до координаційних планів наукових рад АН СРСР та УРСР, 13 тем входили до комплексних цільових програм Міністерства освіти УРСР «Наука», інші стосувалися кафедральних планів. Госпдогвірні теми в основному виконували викладачі фізико-математичного факультету, а саме 6 тем на суму 125 тисяч карбованців і одна тема сільськогосподарська на суму 3,8 тисяч [28, арк. 17, 19].

Кількість наукових тем, які розроблялись в педінституті у 80-ті роки, була в межах 100 – 120. Так, у 1985 р. їх кількість становила 98 тем, 4 з яких були включені до всесоюзних, 7 – до республіканських і 12 – до відомчих планів науково-дослідницької роботи. Госпдогвірні тематика виконувалась викладачами і співробітниками 5 кафедр: 9 кандидатів наук та 14 осіб навчально-допоміжного персоналу. Договорів з підприємствами підписано на суму 113 тисяч карбованців. У звітах про наукову роботу особливо відзначається робота кафедри фізики на чолі з доц. М.І. Гриценком. Викладачі і співробітники виконували госпдогвірні роботи з підприємствами міст Харкова та Києва, обладнали в підвальному приміщенні лабораторію рідких кристалів, яка, за словами завідувача відділом Інституту кристалографії АН СРСР професора Л.М. Блінова, за обладнанням та корисністю і цінністю досліджень була на рівні кращих лабораторій СРСР [29, арк. 18].

Аналіз архівних документів свідчить, що протягом 80-х років у науково-дослідній роботі, й в тому числі у виконанні госпдогвірних тем, брала участь значна кількість студентів. Так, у 1982 р. із 2314 студентів денної форми навчання брали участь у науковій роботі 2105 студентів, у тому числі із психолого-педагогічних наук – 1177. Працювали 56 студентських гуртків, у яких брали участь 1118 студентів. Технічні витвори студентів були відзначені шістьма авторськими свідоцтвами, один експонат був представлений на Виставці досягнень народного господарства УРСР. Члени студентського конструкторського бюро отримали 4 медалі ВДНГ СРСР та 4 дипломи республіканської виставки «Юні техніки», а також понад 20 грамот і дипломів обласних і міських конкурсів і виставок технічної творчості [30, арк. 2, 34].

У 1985 р. учасники студентського конструкторського бюро брали участь у 2 всесоюзних (4 експонати) та 2 республіканських (6 експонатів) виставках і отримали 3 атестати головного комітету ВДНГ СРСР, 4 бронзові медалі і 4 дипломи ВДНГ УРСР, 2 грамоти всесоюзних виставок технічної творчості молоді. Кількість студентських гуртків у 1985 р. збільшилася до 71, але гуртківців у них зменшилося до 935 осіб. У звітах інституту особливо відзначалися керівники студентських гуртків доц. М.І. Гриценко – гурток з вивчення властивостей рідких кристалів, асистент М.М. Сердюк та ст. викладач І.П. Євдокименко – гурток навчально-виробничого проектування і конструювання, старший викладач Т.П. Демченко – краєзнавчий гурток та Е. В. Яковенко – археологічний гурток. Позитивним результатом роботи студентських наукових гуртків стало те, що колишні студенти-гуртківці фізичного факультету О.Ситніков, В. Завадський, Виноградов, Зданчук після закінчення інституту продовжили роботу в науково-дослідному відділі. Колишній гуртківець О.В. Рогоза підготував до захисту кандидатську дисертацію із властивостей рідких кристалів [31, арк. 3, 33].

На початку 90-тих років результати наукової діяльності викладачів педагогічного інституту мали ще вищі показники у порівнянні з попередніми. Це можна пояснити не лише збільшенням кількісного і якісного складу науковців, а й більш інтенсивною їх роботою. Так, у 1990 р. загальна кількість опублікованих робіт становила 492 одиниці, обсягом 307,4 друкованих аркушів. Із цієї кількості публікацій 189 становили тези доповідей на наукових конференціях, у республіканських наукових виданнях опубліковано 178 статей, а 62 – у всесоюзних виданнях, 42 – методичні розробки, 8 робіт – у збірниках наукових праць, 11 монографій навчально-методичного характеру, 2 роботи опубліковані за кордоном.

Кращими за науковими досягненнями відзначені кафедри історії і археології УРСР – 105 публікацій, 46 – мали викладачі кафедри початкових класів, 31 – у викладачів кафедри історії культури. Не мали опублікованих матеріалів викладачі кафедр фізвиховання, цивільної оборони та військової кафедри [32, арк. 142].

На початку 90-х років збільшилися обсяги виконання госпдоговірної тематики. Якщо у 1989 р. їх обсяг становив 148 тисяч карбованців то у 1990 р. – 189,8 тисяч. Основний обсяг цих робіт виконували викладачі і співробітники кафедр загальної фізики, початкових класів, історії і археології УРСР, загально технічних дисциплін. 82 студенти брали участь у виконанні цих робіт, за що їм нараховувалася заробітна плата [33, арк. 143].

Особливу увагу кафедри інституту зосереджували на науково-дослідницькій роботі студентів. У інституті працювало 76 гуртків, де брали участь 579 студентів. Коло інтересів гуртківців розподілялося наступним чином: технічні науки – 167 студентів, 144 – психолого-педагогічні науки, 45 – суспільні науки. 31 студент опублікували свої статті у наукових виданнях, 4 студенти, наукові керівники яких працювали на кафедрах хімії, математики, загальної фізики та історії і археології УРСР, зайняли призові місця на республіканській студентській олімпіаді, а Коновець І. зайняв призове місце на всесоюзній олімпіаді з хімії [34, арк. 143].

Отже, на другому етапі організації наукової роботи, який тривав від другої половини 60-х і до початку 90-х років, у педагогічному інституті зростає кількість факультетів до шести і формується у новостворених структурних підрозділах нова система організації наукових досліджень.

1991 – 1992 навчальний рік став першим роком організації науково-дослідницької роботи в педагогічному інституті незалежної держави Україна, і розпочався третій етап організації наукової роботи. Саме з вересня 1992 р. було започатковано ще один з напрямків наукової діяльності навчального закладу, а саме підготовка викладачів високої кваліфікації. В інституті відкрили аспірантуру за спеціальностями: 01.01.02 – «Диференціальні рівняння», 01.03.03 – «Геліофізика і фізика сонячної системи», 01.04.07 – «Фізика твердого тіла», 03.00.04 – «Біохімія», 07.00.02 – «Вітчизняна історія». Управління атестації науково-педагогічних працівників затвердило план прийому до аспірантури інституту у 1992 р. в кількості 6 аспірантів. Науковими керівниками стали О.Ф. Явоненко, Я.А. Ройтберг, М.І. Гриценко, І.К. Коваль і М.К. Бойко [35, арк. 18].

Загальна кількість опублікованих наукових робіт у 1991 р. дещо зменшилась і становила 403 роботи загальним обсягом 277 друкованих аркушів, у тому числі 18 підручників, навчальних посібників та монографій, 21 робота опублікована за кордоном [36, арк. 2].

Загальний обсяг госпдоговірних робіт складав 380 тисяч карбованців. Причому при значній інфляції того часу це була незначна сума. Разом з тим у річному звіті роботи навчального закладу ректор О.Ф. Явоненко наголошував, що з розвитком ринкової економіки попит керівників підприємств на виконання госпдоговірних тем значно зменшився. Проте ректорат домігся від Міністерства освіти значного збільшення держбюджетного фінансування наукових досліджень. Якщо у 1991 р. воно становило лише 3 тисячі карбованців, то у 1992 р. – 803 тисячі. Ці дослідження проводили викладачі кафедр: фізики, історії і археології України, загальної історії, хімії, основ матеріалознавства і трудового навчання, математики [37, арк. 18-19].

Важливою подією для дослідників історії Чернігівщини став вихід у світ в березні 1995 р. першого номера всеукраїнського історико-краєзнавчого просвітницького журналу «Сіверянський літопис». Одним з ініціаторів його створення виступив Чернігівський державний педагогічний інститут імені Т.Г. Шевченка. Журнал ставив за мету розкривати сторінки історії Сіверського краю та наукові розвідки дослідників інших регіонів й зробити їх надбанням численних науковців, краєзнавців, шанувальників старовини. З часом на його сторінках друкувались статті з філософії, економіки, філології.

«Сіверянський літопис» швидко завоював авторитет у чисельних читачів не

лише в Україні, а й далеко за її межами. Повні комплекти видання зберігаються у вісімнадцяти базових освітніх, культурологічних наукових установах чотирьох країн світу. З 1999 р. публікації журналу згідно з Постановою Вищої атестаційної комісії України зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії, філософії, філології та економіки [38, с. 4]. Це друковане видання стало дуже популярним серед дослідників історії педагогічного інституту, а також серед студентів.

Науково-дослідницькою роботою у 1991 р. було зайнято 675 студентів, 23 з них брали участь у виконанні госпдоговірної тематики. Співавторами опублікованих наукових праць стали 27 студентів. На базі основних напрямків наукових досліджень в інституті склались наукові школи під керівництвом проф. М. І. Гриценка, Я. А. Ройтберга, О. Ф. Явоненка, М. К. Бойка [39, арк. 29].

Підсумки роботи аспірантури протягом 4 років були підведені на раді педагогічного інституту в листопаді 1996 р. Перші 5 випускників аспірантури 1995 р. «виявили дуже тривожні симптоми», жоден з них не подав дисертації до захисту. Подібна ситуація склалася з п'ятьма випускниками аспірантури другого випуску 1996 р. Проректор з наукової роботи пропонував раді інституту змінити підбір кандидатур вступників до аспірантури не вчорашніх випускників інституту, а учителів шкіл. Це давало б змогу ще до вступу до аспірантури скласти екзамени кандидатського мінімуму, а перебуваючи в аспірантурі, проводити дисертаційні дослідження. З подібними результатами підготовки наукових кадрів марно сподіватися на формуванні резерву викладацького складу з допомогою аспірантури.

На 1996 – 1997 навчальний рік в аспірантурі педагогічного інституту навчалось 32 аспіранти, 8 з них – за цільовими направленнями інших ВНЗ. Окрім того, в інших вишах та науково-дослідницьких інститутах за цільовими направленнями педінституту навчалися 5 осіб у докторантурі та 12 осіб у аспірантурі. Для покращення результативності підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в аспірантурі рада інституту вирішила особливу увагу зосередити на покращенні науково-дослідницької роботи студентів. Даний вид роботи значною мірою зводився до виконання суто навчальних форм роботи – виконання курсових та дипломних робіт. Робоча група, що перевіряла роботу факультетів, не виявила у протоколах засідань рад питань, де б розглядалися проблеми пошуку нових форм та удосконалення організації студентської наукової роботи.

Рада інституту визнавала, що завдання підготовки викладачів вищої кваліфікації інститут виконував не повною мірою. Адже з 5 випускників першого випуску викладачами інституту працює лише 2, а з наступного випуску влаштовано трьох випускників і то лише на 0,5 ставки. Невтішною була ситуація і з тими випускниками аспірантури, що навчалися в інших наукових центрах за рахунок коштів інституту. Так, після направлення двох випускників індустріально-педагогічного факультету до аспірантури Українського науково-дослідного інституту педагогіки, вони не повернулися до інституту, а влаштувалися на роботу до школи міліції. Колишнього викладача інституту, випускника аспірантури Інституту історії НАН України ледь влаштували на 0,5 ставки асистента. Залишалися невлаштованими на профільну роботу значна кількість випускників [40, арк. 190-192].

Для подолання проблем, що існували в роботі аспірантури, радою інституту було вказано на необхідність чіткого виконання планів підготовки науково-педагогічних кадрів, та визначення перспективи у формуванні замовлень місць в аспірантурі.

Кількість наукових галузевих проблем, що розроблялися викладачами інституту в 90-ті роки, дещо збільшувалась. Якщо у 1994 р. їх було 45, то у 1995 р. – 52, у 1996 р. – 68, така ж кількість була і в 1997 р. Обсяг держбюджетних виконаних НДР становив у 1994 р. – 64 тисячі гривень, у 1995 р. – 52 тисячі, у 1996 р. – 65 тисяч, а у 1997 р. – 52 тисячі гривень.

Характерною особливістю періоду 90-х років було поступове зменшення обсягу госпдоговірної тематики. Так, у 1994 р. він становив 4,9 тисяч гривень, у 1995 р. – 1,8 тисяч, 1996 р. – 2,1 тисяч гривень [41, арк. 111].

Загальний обсяг наукових публікацій незначною мірою збільшувався. У 1994 р.

він становив 314 друкованих аркушів, у 1995р. – 320, а у 1996 р. – 330 друкованих аркушів. Вийшло з друку у 1994 р. 6 монографій обсягом 80 друкованих аркушів, у 1995 р. – 5 монографій (55 друкованих аркушів), 1996 р. – 6 монографій (90 друкованих аркушів). Дещо збільшилась кількість наукових розробок спільно із зарубіжними партнерами. Якщо у 1994 р. їх було 11, то 1996 р. їх стало 12.

Наукові розробки викладачів і співробітників інституту відзначались медалями та преміями. Так, у 1994 і 1995 рр. відзначено трьома, а у 1996 р. – п'ятьма преміями та медалями. За цей же час було отримано по 4 ліцензії і авторські свідоцтва [42, арк. 112].

В педагогічному інституті протягом тривалого часу накопичений певний досвід організації і проведення науково-дослідної роботи студентів. Головними формами її стали проблемні групи, гуртки, які працювали на кафедрах усіх факультетів. Регулярними стали студентські наукові конференції на факультетах, участь студентів у наукових творчих колективах викладачів, які працюють над реалізацією держбюджетних та госпдоговірних досліджень. Науково-дослідницька робота стала також складовою частиною навчання у виші. Проте протягом 80-90-х років не виправдали себе студентські структури координації наукової роботи. Створена рада студентського наукового товариства стала існувати формально. Наукова частина не змогла знайти нові форми активізації наукової роботи студентів.

Перший напрям і складова частина наукової роботи охоплював навчальний процес протягом усіх років навчання. Реалізація цього завдання здійснювалась шляхом підготовки рефератів, курсових та дипломних робіт, освоєння елементів дослідницької роботи під час практичних і лабораторних занять. Саме цей напрямок роботи став обов'язковим для викладачів усіх кафедр. Проте із навчальних планів майже всіх факультетів (за винятком індустріально-педагогічного) вилучено спеціальний курс «Основи науково-дослідницької роботи». Це привело до загального зниження якості дипломних робіт, зменшення в них наукового пошуку.

Потребувало також посилення уваги викладачів кафедр до тієї частини студентів, які в процесі навчання проявляли нахил до дослідницької роботи. Саме таким чином необхідно було формувати резерв аспірантів і майбутніх викладачів. Кожного року державні комісії інституту рекомендували від 20 до 25 студентів до вступу в аспірантуру. Близько 25% від кількості рекомендованих вступали до аспірантури і приблизно така ж кількість складала екзамени кандидатського мінімуму поза аспірантурою. У 90-х роках в педінституті дійшли до системи самозабезпечення кадрами вищої кваліфікації за схемою: студент – спеціаліст – кандидат наук. Але результати діяльності аспірантури інституту були досить низькими. З 15 випускників аспірантури захистили дисертацію на 1997 р. лише 3 колишні аспіранти. Показник ефективності складав 20% [43, арк. 137-138].

Аспірантура до певної міри стала стимулом для активізації наукової роботи серед студентів. Крайні студенти дістали можливість для підготовки дисертаційних робіт. Однак не всі факультети і кафедри могли використати таку можливість, адже у них не було спеціалістів вищої кваліфікації, які б здійснювали підготовку аспірантів. Так, на 1997 р. 7 провідних викладачів історичного факультету керували 19 аспірантами, 5 викладачів фізико-математичного факультету керували 11 аспірантами, 3 викладачі хіміко-біологічного факультету керували 3 аспірантами, 1 викладач індустріально-педагогічного факультету керував 1 аспірантом. Але на факультетах підготовки учителів початкових класів, фізвиховання підготовка аспірантів не проводилася, хоч ці факультети потребували поліпшення свого якісного складу викладачів [44, арк. 142].

Таким чином за сорокачотирьохрічну історію Чернігівського педагогічного інституту удосконалювалась вся система організація наукової роботи. У першому десятиріччі діяльності інституту головна увага була зосереджена на формуванні в свідомості кожного викладача необхідності виконання наукових досліджень як необхідної умови реалізації індивідуального плану роботи. Окрім того, були впроваджені основні напрямки даного виду діяльності, типові для вищої педагогічної школи. На другому етапі, який тривав з другої половини 60-х років до початку

90-х, коли збільшилася кількість факультетів до шести, виникла необхідність формування системи організації наукової діяльності на новостворених факультетах. З покращенням якісного складу викладачів були підвищені завдання з видання наукової продукції у вигляді підручників, методичних посібників, а також розширення планів госпдоговірної тематики та створення перших науково-дослідних осередків. Значно результативнішим стало керівництво науково-дослідницькою роботою студентів.

З утворенням незалежної держави Україна у серпні 1991 р. розпочинається третій етап організації наукової роботи Чернігівського педагогічного інституту. Характерною особливістю його стала поява важливого напрямку підготовки викладачів високої кваліфікації через інститутську аспірантуру. У 90-х роках в педінституті дійшли до системи самозабезпечення кадрами вищої кваліфікації за схемою: студент – спеціаліст – кандидат наук.

Збільшуються обсяги публікації наукової продукції. Науковий потенціал викладачів інституту спричинив розширення науково-дослідницьких осередків та виникнення наукових шкіл під керівництвом провідних професорів інституту. Внаслідок цього ЧПІ почав відігравати роль провідної наукової інституції Сіверянського краю.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 182, 47 арк.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само, спр. 252, 43 арк.
5. Там само.
6. Там само, спр. 262, 161 арк.
7. Там само, спр. 284, 46 арк.
8. Там само, спр. 292, 88 арк.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само, спр. 432, 69 арк.
12. Там само.
13. Там само, спр. 491, 100 арк.
14. Там само, спр. 517, 89 арк.
15. Там само, спр. 604, 143 арк.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само, спр. 946, 128 арк.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само, спр. 1177, 43 арк.
25. Там само, спр. 1237, 80 арк.
26. Там само, спр. 1287, 65 арк.
27. Там само, спр. 1446, 244 арк.
28. Там само, спр. 1119, 79 арк.
29. Там само, спр. 1237, 80 арк.
30. Там само, спр. 1098, 63 арк.
31. Там само, спр. 1237, 80 арк.
32. Архів ЧНПУ, ф. р-608, оп. 1, спр. 1534, 164 арк.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само, спр. 1680, 95 арк.
36. Там само, спр. 1658, 118 арк.

37. Там само, спр. 1680.
38. Воїнов С. Від укладача // Сіверянський літопис / Всеукраїнський науковий журнал. – 2003, № 2-3, 352 с.
39. Архів ЧНПУ, ф. р-608, оп. 1, спр. 1680.
40. Там само, спр. 2127, 221 арк.
41. Там само, спр. 2183, 152 арк.
42. Там само.
43. Там само, спр. 2185, 204 арк.
44. Там само.

В статье речь идёт об основных направлениях организации научной работы в Черниговском педагогическом институте за период его 44-летней истории. Рассматриваются отдельные этапы и особенности её организации. Сделаны выводы о формировании системы научной работы на протяжении всего периода жизнедеятельности педагогического института.

Ключевые слова: научная работа, научно-исследовательская работа студентов, издание статей, монографий, учебников, выполнение хоздоговорных тем, аспирантура.

The article deals with main directions of scientific work' management in Chernihiv Teachers-Training institute during its 44-years' history. Some stages and peculiarities of its management are analyzed. The author made conclusions about forming of a system of scientific work during all period of Chernihiv Training institute's life-sustaining activity.

Keywords: scientific work, student's scientific work, publishing of articles, monographs, textbooks, conducting self-supporting basis' themes, postgraduate department.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Котельницький Н. А. Иван Ильич Петрунkevич: жизнь и деятельность на Черниговщине : историко-биографический очерк. – М., 2015. – 124 с.

Іван Ілліч Петрунkevич (1843–1928) є яскравим представником епохи реформ 60-х років XIX ст., коли здійснювалися перші кроки імперської Росії на довгому шляху до подолання самодержавства. Він розпочав свою громадсько-політичну діяльність в Чернігівському земстві. Брав активну участь в організації першого з'їзду ліберальних земців, які відмовлялися від нейтральної політичної позиції та ініціювали перехід до активних форм роботи земської опозиції. І. І. Петрунkevич був серед тих чернігівських ліберальних земців, хто підписав знаменитий адрес уряду в 1879 році. За це його вислали до Костромської губернії. На деякий час Іван Ілліч повернувся на батьківщину. Його обрали гласним Чернігівського земства. За антиурядову діяльність та пропаганду ліберальних ідей Петрунkevича відправили до так званого бунтівного Тверського земства із заборонаю проживати в Україні. На початку XX ст. І. І. Петрунkevич став одним із організаторів і головою «Союзу Визволення», засновником партії кадетів (конституційно-демократична партія) та членом її Центрального комітету. До складу партії увійшли ліберально налаштовані землевласники, середня міська буржуазія, вчителі, лікарі, службовці. Іван Ілліч працював на підготовку країни до конституційного державного устрою. *«Мы полагали, – писав він, – что этот путь неизбежен и необходим и что в основе такого самоуправления должна стать демократия, без всякого деления на сословия, классы и какие-либо религиозные или национальные подразделения»*¹. І головне: *«Но мы вовсе не мечтали о революции при данных условиях, когда в лучшем случае Россия могла променять традиционное самодержавие на «просвещённый деспотизм»...»*².

З цими думками Іван Ілліч очолив фракцію кадетської партії як депутат Першої Державної Думи. Його також обрали головою бюджетної комісії. Після розгону Думи підписав «Виборзьку відозву до народу», що призвело до громадянської непокори. Населення відмовлялося сплачувати податки, уникало призову на військову службу тощо. І. І. Петрунkevича заарештували разом із 183 депутатами Думи і засудили на три місяці із заборонаю обнімати громадські посади і бути обраним в Думу.

Тюремні місяці залишили в ньому бажання відійти від активної політичної діяльності. Іван Ілліч оселився в Гаспрі, кримському маєтку дружини.

Лютневу революцію і жовтневий заколот 1917 року він категорично не сприйняв. Своєму колезі по партії Максиму Винаверу Іван Ілліч писав, що незначна частина робітничого класу вступила в боротьбу у вигляді повного державного і соціального заколоту. Тому, на його думку, право страйків – повний абсурд як з точки зору факту, так і з точки зору права. Якого б ризику позбавилась Росія, як би 16 травня 1917 року був виданий наказ про арешт Леніна та його компанії.

У лютому 1919 року Іван Ілліч з родиною емігрував за кордон. Останні роки провів під Прагою. Після його смерті, яка сталася 14 червня 1928 року, вийшли у Празі його мемуари «Из записок общественного деятеля»³, які давно вже стали бібліографічною рідкістю. Так само, як і Берлінське видання «Архива Русской Революции», де опубліковані спомини Івана Ілліча⁴.

У радянський час прізвище Петрунkevича було відомим лише вузькому колу дослідників вітчизняної історії. Ті з них, хто вивчав діяльність земства в XIX ст., обмежено згадували про Івана Ілліча. Тому в науковій літературі відсутня література комплексного дослідження про І. І. Петрунkevича. Справжня сенсація відбулася у 2009 році, коли в Чернігові вийшла друком книга Івана Ілліча «На Чернігівщині : (уривки із спогадів...)»⁵. Публікація здійснена на основі фотокопій пражського видання споминів Петрунkevича чернігівськими науковцями Т. П. Демченко та В. М.

Шевченком. Книга відкривається компактним науково-популярним нарисом, в якому висвітлюється діяльність автора спогадів у Чернігівському земстві на тлі політичного і соціально-економічного стану країни і губернії.

Без всякої натяжки можна сказати, що своєрідним продовженням цієї книги стала монографія теж чернігівського історика, кандидата історичних наук, випускника ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка Назара Котельницького «Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине»⁶. Автор постає перед читачем як історик-популяризатор. Адже він добре обізнаний з досвідом таких видатних українських учених як Д. Яворницький, М. Максимович, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський, В. Антонович, І. Крип'якевич, які були активними популяризаторами історії.

Н. А. Котельницький приділяє значну увагу формуванню світогляду І. І. Петрункевича, що ґрунтувався на його дворянському походженні (Іван Ілліч народився в старовинній козацькій родині в с. Плиски Борзнянського району) і філософії лібералізму. Значну увагу автор приділив громадській роботі Петрункевича в Борзнянському повітовому і Чернігівському губернському земствах та політичній діяльності до квітня 1879 року. Н. А. Котельницький робить висновок, що практична робота Івана Ілліча у виборних представницьких органах громадських установ Чернігівської губернії була націлена на всебічну капіталістичну модернізацію Чернігівщини у пореформений період. Значний його внесок у розвиток безкоштовної освіти, медицини для мало-забезпеченого населення, у формування податкової системи, у боротьбу з корупцією.

Уперше у науковий обіг Н. А. Котельницький вводить своє листування з Миколою Андрійовичем Шліппенбахом, правнуком по материнській лінії Івана Ілліча⁷, яке тривало протягом 2008-2009 років і є цінним джерелом до вивчення громадсько-політичної діяльності І. І. Петрункевича в Україні.

Рецензована книга побачила світ у московському видавництві «Летний сад» російською мовою, яке спеціалізується на літературі нон-фікшн⁸. До того ж, видавництво здійснює спільні проекти з музеями, правозахисними і благодійними товариствами, університетами і, що для нас дуже важливо у даному аспекті, Інститутом Європи РАН. Саме з підтримки провідного наукового співробітника, керівника Центру українських досліджень цього наукового закладу, кандидата історичних наук, колишнього чернігівця В. І. Мироненка книга Н. А. Котельницького видана тиражем у триста примірників.

Науковим редактором монографії став член-кореспондент Українського геральдичного товариства, кандидат історичних наук Ю. А. Комаровський, письмову оцінку якого роботи Н. А. Котельницького вміщено до книги. Так само, як і рецензії доктора філософських наук, професора А. Н. Медушевського, і кандидата історичних наук, дипломата Г. Ф. Кунадзе, який помітив наступне: *«На мастерски описанном автором примере И. И. Петрункевича хорошо видно, как гармонично сочетали в себе верность Отчизне – Российской империи, и Родине – Украине, лучшие представители украинского образованного класса. Безумное стремление к тоталитарной русификации, возобладавшее в политике одряхлевшей Российской империи в самом конце XIX века, и ставшее началом ее конца, большинству из них выбора, по существу, не оставило. Отчасти похожая трагедия повторяется ныне и в России, где полная неспособность государства к модернизации вынесла на поверхность сугубо реваншистские идеи «собрания» всего постсоветского пространства, легко превращающие во врагов исторические близкие народы и не оставляющие выбора миллионам людей»*⁹.

На наш погляд, Н. А. Котельницький проявляє стриманість і до деякої міри дистанціюється від свого героя, хоча глибоко поважає його. Незважаючи на це, йому вдалося показати, що І. І. Петрункевич був українсько-російським ліберальним діячем і справжнім патріотом своєї малої батьківщини. Вважав, що це не суперечить служінню Росії і не могло породити прагнення до відсічі, до боротьби. Тому і відійшов у кінцевому рахунку від політичної діяльності, аби не спокуситися цією самою боротьбою, яка після жовтневого заколоту 1917 року набула кривавого окрасу.

У роботі над книгою Н. А. Котельницький всебічно використовував неопубліковані документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), доступні в

бібліотеках журнали засідань Борзенських повітових земських зібрань та журнали Чернігівських губернських земських зібрань, в роботі яких брав участь І. І. Петрункевич, а також різноманітні літературні джерела, що являють значний інтерес для сучасних і майбутніх дослідників.

1. Петрункевич І. На Чернігівщині : (уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – початку XX ст.). – Чернігів, 2009. – С.103.

2. Там само, с.104.

3. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля : воспоминания /Иван Петрункевич; под ред. А.А. Кизеветтера; предисл. С.В. Паниной. – Прага : [б. и.], 1934. – 472 с.; [2] л. портр.

4. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля : воспоминания /Иван Петрункевич //Архив Русской Революции. – Берлин, 1934. – Т. 21. *Репринт*: М. : Терра, 1991–1993. – Т. 1–22.

5. Петрункевич І. На Чернігівщині : (уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – початку XX ст.) /Иван Петрункевич; /упоряд: В.М.Шевченко, Т.П.Демченко та ін.; ред. В.М.Сапон. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.

6. Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине : историко-биографический очерк /Назар Котельницький. – М. : Летний Сад, 2015. – 124 с.

7. Микола Андрійович Шліппенбах (1928-15.01.2010) народився у Тобольську, куди вислали його батька А.П. фон Шліппенбаха і матір А.М.Петрункевич. У 1937 р. Андрій Павлович загинув у ГУЛАЗі, Анні Михайлівні з сином дозволили повернутися в сімейство Петрункевичів до Москви. Згодом переїхали до Ленінграда, де спецслужби не залишали їх у спокої. Почалась війна, блокада, евакуація до Таджикистану. Після війни закінчив факультет журналістики Ленінградського державного університету. Працював в різних газетах. У Сестрорецьку на військовому заводі заснував газету, якою керував до початку 90-х рр. Автор дитячих книжок і мемуарів «Путешествия во времени», що побачили світ у 2005 році.

8. На відміну від художньої, нон-фікшн література не використовує вигадані історії, сюжети і персоналії. Вона представлена учбовими посібниками, словниками, енциклопедіями, монографіями, публіцистикою, біографіями, мемуарами, іншими формами.

9. Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине : историко-биографический очерк /Назар Котельницький. – М., 2015. – С.120.

Людмила СТУДЬОНОВА

ГАГІН ВІКТОР ІВАНОВИЧ

15.08.2016 помер член Національної спілки краєзнавців України, відомий дослідник історії Буринщини, автор численних книг та публікацій, у тому числі в «Сіверянському літописі», Віктор Іванович Гагін. Народився дослідник старовини 14 грудня 1934 року в м.Часів Яр на Донеччині. Рідні його були з Сумщини. Батько з Конотопщини, мати – з Буринщини. Згодом сім'я повернулася на Буринщину.

Нелегкими були дитячі роки Віктора Івановича: війна, фашистська окупація, повоєнні роки. Працював підлітком на різних роботах: возив воду в поле колгоспникам, ходив за плугом, якого тягнули воли, верхи водив коней у косарці, їздив на кінній гребці для загібання залишків колосків після укусу й інше. Після школи трудову діяльність розпочав у жовтні 1953 року на посаді завідуючого Михайлівським сільським клубом Буринського району Сумської області. Згодом працював завідуючим сільською бібліотекою села Верхня Сагарівка Буринського району, проходив військову службу.

Із червня 1957 року по серпень 1961 року трудився секретарем виконкому Верхньосагарівської сільської ради Буринського району.

У 1961 році закінчив Харківський інститут культури за фахом культосвітня робота, в 1964 році – філологічний факультет Сумського педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка. Вчителював, був директором школи. Із квітня 1966 року по березень 1978 року працював завідуючим відділом культури виконкому Буринської районної ради народних депутатів. У 1989-1992 роках обирався заступником голови Буринської райради.

Протягом 20 років Віктор Іванович був головою Буринської районної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури. Підготував до друку відомості по району до «Книги пам'яті».

Як справжній патріот свого краю В. Гагін не одне десятиліття досліджував його історію, традиції, культуру і побут. У результаті дослідницького пошуку ним видано 5 книг: «Духовний світ Буринщини від давнини до сьогодення» (2010), «Буринщина з глибини віків» (2011), «Буринь: воєнне лихоліття і відродження» (2013), «Нариси історії землі Буринської» (2014). Крім того, краєзнавець опублікував у журналах та газетах понад 100 статей, присвячених історичним подіям та окремим особистостям.

Редакція, редакційна рада та редколегія журналу «Сіверянський літопис» висловлюють глибоке співчуття родині В. І. Гагіна у зв'язку з його смертю. Пам'ять про Віктора Івановича навечно залишиться в серцях його колег і нащадків.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 19.10.2016. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 11,12. Обл.-вид. арк. 14,46. Тираж 300 прим. Зам. 0059.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua